NIIN & NÄIN

filosofinen aikakauslehti nro 100 kevät 1/2019

Pääkirjoitus

3 Tytti Rantanen

***n & n* -haastattelu**

6 Tytti Rantanen, **Emilia Kokon kootut harhailut**

Esitys

14 Pilvi Porkola, **Miten suomentaa *performance*?**

niin vai näin

19 Risto Pitkänen, **Taide vai taito?**

Ulkomaailman kirjeenvaihtajat

24 Wolfram Eilenberger, **Taikurien aika**
35 Maryanne Wolf, **Silmäilystä syvälukemiseen**

Sivistys

40 Tuukka Tomperi & Jaakko Belt, **Saatteeksi sivistyksen pohdintaan**
45 Sari Kivistö & Sami Pihlström, **Kriittinen etäisyys totuuden ja toisten kunnioittamisena**
51 Inkeri Koskinen, **Antihumanismi, posthumanismi ja humanistiset tieteet**
63 Hanna Kuusela, **Autonomiset ajattelijat nyky-yliopistossa**
71 Mikko Lahtinen, **Kulttuurimaterialistinen näkökulma sivistykseen**
89 Tuukka Tomperi, **Avoimen julkaisemisen suunnat ja seuraukset**

Kolumni

98 Cecilia af Forselles, **Sivistys, muisti ja historia**

Katsaus

103 Maaria Ylikangas, ***Sivuhenkilön* vastaanoton yksi- ja moniäänisyys**

Elokuva

115 Tytti Rantanen, **Anna Odell ja halun katiska**
119 Katri Tenhola, **Andrei Zvjagintsev marionetteineen**

Otteita ajasta

125 Linnea Stara, **Gengångaren Marat går igen**
127 Janne Säynäjäkangas, **Ilmaston ja filosofian muutoksia**
131 Mattias Lehtinen, **Oliver Marchart demokratiasta**
133 Minna Hagman, **Oodin uumenissa**

Kirja-arviot

136 Timo Kaitaro, **Huumorin filosofia asiayhteyksissään**
138 Tuukka Brunila, **Täysin automatisoitu avaruushomoluksuskommunismi**
142 H. K. Riikonen, **Kosmopoliitteja ja kansallismielisiä**
145 Tuomas Taskinen, **Perecin matkamiehet**

s. 148 *niin & näin* -kirjoittajaohjeet

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

Kansi: Eeva Hannula, *Can all time be reduced to a line and a circle* (2018), teoskokonaisuudesta *Amorphous Writings*, pigmenttivedos alumiinille, kehystetty, museolasi, 46x34,6 cm.

NIIN & NÄIN

OSOITE *niin & näin* – filosofinen aikakauslehti
PL 730, 33101 Tampere

PÄÄTOIMITTAJAT
Jaakko Belt, jaakko.belt@gmail.com
Anna Ovaska, anna.ovaska@gmail.com
Tytti Rantanen, tytti.p.rantanen@gmail.com
Antti Salminen, anttiee@gmail.com
paatoimittaja@netn.fi

TOIMINNANJOHTAJA
Ville Lähde, ville.lahde@villelahde.fi

ARTIKKELITOIMITTAJA
Ville Lähde, ville.lahde@villelahde.fi
KIRJA-ARVOSTELUT
Essi Syrén, arviot@netn.fi
TOIMITTAJAT
Reetta Eiranen, reetta.eiranen@gmail.com, Jarkko Halkonen, halkonen.jarkko@gmail.com, Tapani Kilpeläinen, tapani.kilpelainen@gmail.com, Kaisa Kortekallio, kaisa.kortekallio@helsinki.fi, Risto Koskensilta, risto.koskensilta@gmail.com, Jukka Miikkonen, jumikkon@gmail.com, Asko Nivala, aeniva@icloud.com, Juho Rantala, juho.rantala85@gmail.com, Antti Salminen, anttiee@gmail.com, Maria Salminen, johan.ludwig.pii@gmail.com, Pii Telakivi, pii.telakivi@gmail.com, Tuukka Tomperi, tuukka.tomperi@gmail.com, Tere Vadén, tere@kapsi.fi
AJANKOHTAISTOIMITUS
Elina Halttunen-Riikonen, elina.halttunen-riikonen@gmail.com
Noora Tienaho, noora.tienaho@gmail.com
ajankohtaista@netn.fi

KUVATOIMITUS
Jaakko Belt, Anna Ovaska & Antti Salminen
ULKOASU
Mirkka Hietanen, mirkkahietanen@gmail.com
TOIMITUSNEUVOSTO Marke Ahonen, Antti Arnkil, Saara Hacklin, Danika Harju, Kaisa Heinlahti, Ilona Hongisto, Julian Honkasalo, Hannele Huhtala, Hanna Hyvönen, Kaisa Häkkinen, Jaakko Hämeen-Anttila, Nora Hämäläinen, Antti Immonen, Olli-Jukka Jokisaari, Kimmo Jylhämö, Tommi Kakko, Maija Kallinen, Sari Kivistö, Petri Koikkalainen, Riitta Koikkalainen, Katve-Kaisa Kontturi, Inkeri Koskinen, Camilla Kronqvist, Olli Lagerspetz, Arto Laitinen, Kaisa Luoma, Yrsa Neuman, Emilia Palonen, Mikko Pelttari, Sami Pihlström, Olli Pyyhtinen, Juuso Rahkola, Martina Reuter, H. K. Riikonen, Markku Roinila, Petri Räsänen, Sami Syrjämäki, Milla Tiainen, Jarkko S. Tuusvuori ja Milla Törmä

TILAUKSET Kestotilaus 12 kk 48 euroa, ulkomaille 52 euroa. Välittäjän kautta lisämaksu. Kestotilaus jatkuu uudistamatta, kunnes tilaaja sanoo irti tilauksensa tai muuttaa sen määräaikaiseksi. Määräaikaistilaus
52 euroa. ***niin & näin*** ilmestyy neljä kertaa vuodessa.
TILAUS- JA OSOITEASIAT
040-721 48 91, tilaukset@netn.fi

ILMOITUKSET Jukka Kangasniemi,
ilmoitukset@netn.fi, 040-721 48 91
ILMOITUSHINNAT 1/1 sivu 500 euroa, puoli sivua 300 euroa, 1/4 sivua 200 euroa. Värilisä sisäsivuilla + 20 %. Takasisäkansi 600 euroa, takakansi/etusisäkansi 700 euroa (sis. väri). Hintoihin lisätään ALV 24 %.

MAKSUT Osuuspankki 573274-251814
JULKAISIJA & KUSTANTAJA
Eurooppalaisen filosofian seura ry
ISSN 1237-1645 (painettu)
ISSN 2341-5916 (verkkojulkaisu)
26. VUOSIKERTA
PAINOPAIKKA Forssa Print

Kultti ry:n jäsen

TÄMÄN NUMERON KIRJOITTAJAT

Jaakko Belt, päätoimittaja, väitöskirjatutkija, Tampereen yliopisto, **Tuukka Brunila,** FM, väitöskirjatutkija, käyt. filosofia, Helsingin yliopisto, **Wolfram Eilenberger,** filosofi, toimittaja, kirjailija, Berliini, **Cecilia af Forselles,** ylikirjastonhoitaja, Kansalliskirjasto, **Minna Hagman,** väitöskirjatutkija, Tampereen yliopisto, **Timo Kaitaro,** FT, filosofian historian dosentti (HY), neuropsykologian erikoispsykologi, **Tommi Kakko,** FT, yliopisto-opettaja, Aalto-yliopisto, **Sari Kivistö,** yleisen kirjallisuustieteen professori, Tampereen yliopisto, **Inkeri Koskinen,** tutkijatohtori, Helsingin yliopisto, **Hanna Kuusela,** dosentti, yliopistotutkija, konsistorin jäsen, Tampereen yliopisto, **Mikko Lahtinen,** FT, YTT, valtio-opin yliopistonlehtori, Tampereen yliopisto, **Mattias Lehtinen,** tohtorikoulutettava, käytännöllinen filosofia, Helsingin yliopisto, **Sami Pihlström,** uskonnonfilosofian professori, Helsingin yliopisto, **Risto Pitkänen,** PhD, estetiikan dosentti, Helsingin yliopisto, **Pilvi Porkola,** esitystaiteilija ja post doc -tutkija, Taideyliopisto, **Tytti Rantanen,** FM, päätoimittaja, väitöskirjatutkija, Helsinki, **H. K. Riikonen,** professori emeritus, Helsinki, **Linnea Stara,** FM, Helsinki, **Janne Säynäjäkangas,** väitöskirjatutkija, Jyväskylän yliopisto, **Tuomas Taskinen,** runoilija, OI-runozinen päätoimittaja, Jyväskylä, **Katri Tenhola,** suunnittelija, Kansallinen audiovisuaalinen instituutti, **Tuukka Tomperi,** KT, FM, tutkija (Koneen säätiö), Tampereen yliopisto, **Tommi Uschanov,** kääntäjä ja tietokirjailija, Helsinki, **Maryanne Wolf,** Johtaja, Lukivaikeuden, erilaisten oppijoiden ja sosiaalisen oikeudenmukaisuuden tutkimuskeskus, UCLA, Los Angeles, **Maaria Ylikangas,** kriitikko, päätoimittaja, Nuori Voima

NIIN & NÄIN on filosofian ammattilaisten ja amatöörien kohtauspaikka, monialainen asiantuntija-areena, yhteiskuntakriittinen debattifoorumi ja taidekylläinen kulttuurimakasiini. Vapaaehtoisvoimin toimitettu, poikkeuksellisen laajaan avustajakuntaan luottava ja etenkin muihkeista teemanumeroistaan tunnettu neljännesvuosijulkaisu aloitti 1994.
Kotisivut: www.netn.fi

Tämä lehti on saanut opetus- ja kulttuuriministeriön kulttuurilehtitukea sekä TSV:n kautta tieteellisen julkaisutoiminnan avustusta, jota opetus- ja kulttuuriministeriö myöntää Veikkauksen tuotoista.

NN on vuonna 2002 aloittanut kirjasarja, jossa on tähän mennessä julkaistu yli 100 nidettä. niin & näin -kirjat on Suomen ainoa filosofiaan keskittynyt kustantamo. Sarjassa ilmestyy klassikkokäännöksiä, aikalaisanalyyseja, ajattelutaito-oppiaineistoja lapsille ja aikuisille sekä esseistiikkaa ja muita vapaan filosofisen muodon taidonnäytteitä. Kirjasarjan päätoimittaja on Tapani Kilpeläinen.
Verkkokauppa: www.netn.fi/kirjat

www.filosofia.fi
on suomalainen filosofinen internet-portaali. Se on toiminut 2007 alkaen ajankohtaisen tiedon välittäjänä, yhteydenpitokanavana, tienä verkkofilosofiaan, johdatuksena suomalaisen filosofian historiaan sekä digitaalisena arkistona. Portaali palvelee sekä tutkijoita että laajaa yleisöä. Sen ovat tuottaneet EFS, *niin & näin* sekä Åbo Akademin filosofian oppiaine.

*Filosofia.fi*n osana toimii jatkuvasti laajeneva filosofian verkkoensyklopedia *Logos*. Portaali sisältää suomalaisen filosofian historian digitoituja aineistoja sekä kattavan ruotsinkielisen osion. Portaalitoimitus pitää myös yllä aktiivista tiedotuspalstaa sähköpostilistoineen sekä kaikkeen puuttuvaa filosofian verkkolokia.

Portaalin päätoimittajat ovat Yrsa Neuman ja Tuukka Tomperi. Portaalin toimittaja on Elina Halttunen-Riikonen ja *Logos*-ensyklopedian päätoimittaja on Kalle Puolakka.
www.filosofia.fi

NIIN & NÄIN on myös muuta toimintaa. *niin & näin* -väki on vuosia työskennellyt uuraasti vapaan filosofisen sivistys- ja valistustoiminnan saralla. *niin & näin* järjestää filosofian tutkimuksen ja opetuksen seminaareja sekä filosofisia keskustelu- ja yleisötilaisuuksia. *niin & näin* tekee yhteistyötä Kultin, SFY:n, Feton, muiden kustantajien ja kulttuuritoimijoiden kanssa. *niin & näin* on kalenterivuoden aikana mukana lukuisissa kulttuuritapahtumissa ja monilla kirjamessuilla. *niin & näin* -toiminnasta vastaa Eurooppalaisen filosofian seura (EFS) yhteyspäällikkönään Jukka Kangasniemi. *niin & näin* -toiminnasta saa lisätietoa tällä sivulla ja kotisivuilla olevista osoitteista ja puhelinnumeroista.

Tytti Rantanen

Sivistämisen riemu kuuluu kaikille!

Suomalaisen yhteiskunnan tasa-arvon tae on ollut yhtäläinen mahdollisuus kouluttautua ja hakeutua tiedon äärelle sosiaalisesta taustasta riippumatta. Hyvinvointivaltion romuttaminen, tutkijoiden ja asiantuntijoiden halveksunta sekä aktiivisesti eriarvoistava politiikka typistävät ”yleissivistyksen” ihanteen samanlaiseksi tyhjäksi fraasiksi ja harvojen herkuksi kuin ”valinnanvapaus”. Puhe sivistyksestä on pahimmillaan vähintään piilevästi arvottavaa ja ylhäältä alaspäin suuntautuvaa. Yleissivistyksen perään kysellään näennäisen huolissaan silloin, kun sitä katsotaan (joltakulta toiselta) puuttuvan.

Toisaalta mielikuva elitistisestä sivistysporvarista on enää lähinnä olkiukko. Korkeakulttuuri ja -koulutus saavat kamppailla selviytymisestään siinä missä katutaide ja alakulttuuritkin. Tutkijat ja taiteilijat eivät sanottavasti eroa keskimääräiseltä tulotasoltaan muusta prekariaatista, mistä viimeisimpänä selontekona mainittakoon Antti Nylénin raivorehellinen *Häviö* (2018). Henkistä pääomaa ei niin vain panna poikimaan. Kirjaviisaudella ei enää ole samaa statusarvoa ja auktoriteettiasemaa kuin vielä 1960-luvulla, mutta kehitys ei tunnu ainakaan lisänneen hyvinvointia eikä välttämättä vahvistaneen demokratiaakaan.

***

Sivistys tuskin voi selvitä jonain hermeettisenä jäänteenä, joka on syytä omaksua hämäristä, mihinkään todelliseen kiinnittymättömistä perinnesyistä. Se ei voi olla lista mekaanisesti opeteltavia staattisia tietosisältöjä, kanonisoituja kirjoja, suurmiesten tekoja, pöytätapoja, maakuntalauluja, vanhojentansseja. Tai pikemmin: se voi olla

Kuva: Tommi Kakko

näitä kaikkia vain jos ja niin kauan kun niillä on jokin elävä merkitys sivistyjille.

Opetuksen, sivistyksen, tiedon valtarakenteiden ja instituutioiden suhteesta debatoitiin myös kesällä 2016, kun ranskalainen filosofi Jacques Rancière vieraili Suomessa. Suomenlinnassa järjestetyn seminaarin yleisöpuheenvuorossa hänelle esiteltiin suomalaista opetussuunnitelmauudistusta. Ensisilmäyksellä oppijan toimijuuden ja osaamisen omaehtoisuuden tukeminen näyttäisi myö-

täilevän Rancièren filosofiaa, mutta ero on kuitenkin olennainen: siinä missä moderni kasvatustiede osallistaa opiskelijan arvioimaan itse omien osaamistavoitteidensa täyttymistä, radikaalin ranskalaisen mukaan juuri tavoitteista ylipäätään olisi syytä luopua. Rancièren mikrofoni rätisi, kun hän kiivaasti lateli tavoitteisiin ja hyötyyn perustuvan kasvatusajattelun ongelmia: Utopioilla on taipumus kääntyä kaavamaisen ratkaisukeskeisiksi. Tarvitaan luovaa erimielisyyttä. Tasa-arvon pitäisi olla oppimisen lähtökohta, ei maali, johon vaivalloisesti rämmitään epätasa-arvoisesta asemasta. Toivoa tärkeämpiä ovat ilo ja luottamus jokaisessa piilevään oppimiskyvykkyyteen.

Rancièren ihanteita on arvatenkin vaikea toteuttaa välittömästi sellaisinaan jokapäiväisissä oppimisympäristöissä. Se ei tarkoita, etteikö niitä kannattaisi puntaroida. Selkeimmin hän on muotoillut filosofiaansa teoksessaan *Le maître ignorant* (1987), jossa hän jatkokehittelee Ranskan suuren vallankumouksen aikaisen kasvattajan Joseph Jacotot'n näkemyksiä. Jacotot väitti, että kuka tahansa pystyy oppimisen lisäksi myös opettamaan mitä tahansa ilman aiempaa osaamista. Rancièren mukaan salaisuus on oppimis- ja sivistymistahdossa, joka vuorostaan pohjautuu itsereflektioon omista havainnoista, vertailusta, yhdistelystä, kaikesta ajatuksekkaasta toiminnasta. Kun ymmärretään, ettei ole eriarvoista oppimista, mikään ei pidättele löytöretkiä uusille tiedollisille mantereille.[1] Rancière kuvaa, miten alhainen itseluottamus omiin tiedollisiin kykyihin lamaannuttaa sekä itseään moukkina pitävät että heidät moukiksi lokeroivat, "etevämmät" tietäjät, joiden on sementoitava oma asemansa vahvistamalla tiedollista eriarvoisuutta, mitätöimällä vähempi tietämys[2].

***

Emansipoituneiden oppimisseikkailujen ainoa todellinen este on apatia, samoin kuin sivistykselle kohtalokkainta myrkkyä on välinpitämättömyys. Valmiiden vastausten sijaan tarvitaan terhakkuutta esittää teräviä kysymyksiä sekä harjoittaa kriittisiä ajattelutaitoja ja julkista järjenkäyttöä. Näin sivistys kohoaa pelkästä koristeellisesta pintasilauksesta todelliseksi kansalaistaidoksi. On aiheellista toistuvasti kysyä, mitä tähänastinen yleissivistyksen ihanne on sulkenut pois sisällöistään, kenen äänellä se on puhunut, kenen etuoikeuksia vahvistanut.

"Sokeita pisteitä on kaikilla ja sokeutta on monenlaista – on tiedostamatonta ja on tiedostettua – mutta sokea vallankäyttäjä, neutrin asemasta nauttiva ja neutriksi itseään kuvitteleva päättäjä, joka ei näe tai halua nähdä oman perspektiivinsä rajallisuutta, tuottaa itsensä näköistä kulttuuria amputoiden eroja", kirjoittaa kääntäjä ja tutkija Aura Sevón[3]. Sevón suomii esseessään päivälehtien kirjallisuuskritiikin sukupuolittuneita rakenteita, mutta myös koulusivistyksen sokeat pisteet on hyvä tiedostaa ääneen ja purkaa, jotta elävä tahto yleissivistykseen alkaa puhutella harvojen sijaan yhä useampia. Tämä on välttämätöntä varsinkin maastossa, jossa oppijoiden kotoa saadut taustavalmiudet liukuvat yhä kauemmas toisistaan. Ehkä samalla koulutusvastainen asenneilmapiiri muuttuisi koulutusriemukkuudeksi läpi koko yhteiskunnan. Yleissivistyneet kansalaiset voisivat jopa itse opettaa toinen toisiaan ja jakaa näin tiedollista pääomaansa. Selittämisen ja sivistämisen riemu kuuluukoon kaikille!

Kuusitoista vuotisna ilmoitin ylevästi harrastukseksenі "sivistyksessäni olevien aukkojen täyttämisen". Joitain vuosia olinkin tässä toimessa tarmokas ja ohjelmallinen. Sittemmin on ollut pakko hyväksyä, että tiedollisen hallinnan täydellisyys on tuhoon tuomittu projekti. Hyvä niin, sillä kun olen hienosäätänyt vanhaa harrastustani "sivistyksessäni olevien aukkojen *löytämiseksi*", siitä on tullut uudella tapaa loputon hupi.

***

Käsillä on *niin & näin* -lehden sadas numero – ensimmäinen ilmestyi 25 vuotta sitten. Juhlan kunniaksi tai siitä huolimatta emme tällä kertaa viipyile itse lehden historiassa, jota muisteltiin kattavammin 20-vuotisjuhlanumerossamme 1/14[4]. Sitäkin uteliaammin katsomme ympärillemme, näkyvimpänä kiintopisteenämme aikakausien yli kurottautuva käsite "sivistys". Varsinkin juhlanumeron pääteemana "sivistys" kuulostaa joltain, mistä on vaikea puhua ilman teatraalista haara-asentoa ja seremoniallista mylvähdystä. Tässä painatteessa niin luottokirjoittajamme kuin aivan uudet tuttavuudet kuitenkin sekä osoittavat sivistystä että tutkivat sitä lämpimällä sydämellä ja valppaalla otteella; rakentavasti, kriittisesti, monipuolisen näkökulmikkaasti. Mutta koska kaihdamme paikalleen pysähtyneisyyttä, sivistyksen ohella numeron vahvana juonteena kulkee myös 'esitys' ja sen reunaehtojen ja merkitysten tarkastelu.

Sadannen numeron kärkeen voin ilokseni esittää päivitetyn version ihka ensimmäisen numeron avanneen Mikko Lahtisen pääkirjoituksen affirmoivasta tilannekatsauksesta: Filosofian akateeminen ja ei-akateeminen harrastus on nykypäivänä Suomessa sen verran vireää ja laaja-alaista, että filosofisen aikakauslehden julkaiseminen on *yhä edelleen mielekästä*[5]. Kiitos kuuluu kaikille kirjoittajille, toimittajille, taiteilijoille, lukijoille, tukijoille – ajattelutaitojen ammattilaisille ja viihdekäyttäjille!

Viitteet & Kirjallisuus

1 Jacques Rancière, *The Ignorant Schoolmaster. Five Lessons in Intellectual Emancipation* (Le maître ignorant, 1987). Käänt. Kristin Ross. Stanford University Press, Stanford 1991.
2 Sama, 39–40.
3 Aura Sevón, Bukowskit, goethet ja célinet löytyvät – entä bachmannit, lessingit ja sarrautet? *Kritiikki* 2/15, 36–43.
4 20-vuotisjuhlanumeroon voi syventyä avoimessa lehtiarkistossamme: netn.fi/lehti/niin-nain-114, ks. erityisesti kronikoiva kokonaisuus "niin & näin 20 vuotta", netn.fi/artikkeli/niin-nain-20-vuotta
5 Mikko Lahtinen, Pääkirjoitus, *niin & näin* 1/94. Verkossa: netn.fi/sites/www.netn.fi/files/netn941-01.pdf

Eeva Hannula

” Taiteellinen työskentely tarkoittaa minulle kirjoittamista, oman kielen etsimistä, jälkien tuottamista, jonkin asian ensisijaisen merkityksen murtumista ja uudelleenkirjoittamista. Kirjoittaminen on hyökyä kohti tuntemattomia merkityksiä, kuvat taas toimivat kirjoitusalustana, sanojen kaltaisina tiivistyminä. Valokuvan pintaan piirretyt jäljet loukkaavat kuvien koskemattomuutta, rakentavat katseelle uuden kerroksen. Muistijälki muuttuu uudelleen rakennetuksi kuvaksi, valokuva edelleen muistijäljeksi. Minulle erilaiset jäljet ovat kirjoitusta, fragmentteja, jotka luovat metaforia. Jälkien tekeminen on ekspressiivistä ja assosiatiivista, improvisaation, aggression, sattuman ja tuhoamisen elettä.

Työskentelytapani on kokeellinen ja intuitiivinen. Virheet, sattuma ja kokeilu ovat tärkeitä luovassa prosessissani. Olen valmistunut kuvataiteilijaksi Turun Taideakatemiasta 2012 ja valokuvataiteen maisteriksi Aalto-yliopistosta 2017. Lisäksi olen opiskellut myös estetiikkaa ja kirjallisuutta Helsingin yliopistossa. Julkaisen omakustanteena maaliskuussa 2019 *Amorphous writings* -kirjan, jossa kirjoitettu ja visuaalinen runous yhdistyvät valokuvien ja kollaasien kanssa.”

www.eeva-hannula.com

Vilma Pimenoff

Helsingissä asuva ja työskentelevä Vilma Pimenoff (s. 1980) on valokuvataiteen maisteri (LCC, University of the Arts London), jonka teokset usein tutkivat, miten ymmärrämme maailmaa merkkien ja symbolien kautta.

Pimenoff tarkastelee teoksissaan arkisten esineiden ja populaarikulttuurin kuvaston avulla erilaisia kulttuurisia tapoja ja merkityksiä sekä niiden muodostumista. *21st Century Still Life* -sarja kääntää perinteisen asetelmakuvan viestin katoavaisuudesta nurinkurin: hedelmät ja kukat on korvattu muovisella vahakankaalla. Projekti *Images of Women* kierrättää naistenlehdistä leikattuja arkkityyppisiä kuvia kohti uusia merkityksiä ja skenaarioita.

Vilma Pimenoffin valokuvia on ollut esillä muun muassa The Photographers’ Galleryssa Lontoossa, Circulation(s) -valokuvafestivaalilla Centre CentQuatressa Pariisissa sekä jättiläismäisinä suurennoksina Pariisin metrossa ja Moscow Multimedia Art Museumissa Moskovassa. Pimenoff on myös palkittu aikakauslehtikuvaajan Edit-palkinnolla kuvistaan suomalaiseen *Image*-lehteen.

Vilma Pimenoffin seuraava yksityisnäyttely on Turun taidehallissa elokuussa 2019.

www.vilmapimenoff.com

Tytti Rantanen

Muutokset mahdollisia
Haastattelussa Emilia Kokko

Emilia Kokko kuuluu tämän hetken puhutuimpiin esitystaiteilijoihin. Eri kaupunkeihin jalkautunut esitys *Genderfuck – sukupuolipoetiikkaa* (2016–2017), erillisten ”ensiiltojen” sarja sekä *Näyttely – Exhibition – Vino potretti* Mäntän kuvataideviikoilla kesällä 2018 nähty videoteos ovat nostaneet Kokon esittämän, jupisten filosofoivan Turisevan Tissin kulttihahmoksi. *Genderfuck*issa nähty määrittelemätön kultainen möykky edustaa kuitenkin yhtä lailla Kokon esitystaidetta, joka hakeutuu kohti käsittämätöntä ja mahdollista – ajattelun, kielen ja tilojen takaista.

Tampereen yliopiston näyttelijäntyön laitokselta valmistunut Kokko opiskeli alun perin teatteritiedettä Helsingin yliopistossa ja piti näyttelemistä harrastuksena. Jo Tampereen opintojensa aikana hän alkoi kuitenkin tehdä omalla ajallaan sooloteoksia ja kokeilla teosten rakentamista kokeellinen runous lähtökohtanaan. Näistä ajoista kummunnee myös Kokon perinpohjainen mielenkiinto kielen ja esityksen suhteeseen.

Töherrellen teorian läpi

Miten koet teorian ja tekemisen suhteen – sinulla on taustaa keskittymisestä kumpaankin?

”Se on todella tärkeä! Kun opiskelin teatteritiedettä, minua kiinnosti paljon esityksen analyysi: esitys on niin ihmeellinen asia, ja siitä kirjoittaminen ja sen analysointi tuntui todella läheiseltä. Miten voisi olla mahdollista kirjoittaa esityksestä? Se on melko mahdotonta, ja siksi niin kiinnostavaa! Nykyään taas tekee mieli lukea kulloinkin suunnittelemani esityksen käsittelemään aiheeseen liittyen esimerkiksi erilaista queer-teoriaa ja sukupuolen teoriaa. Kun tein *Genderfuck*ia, luin paljon Judith Butleria, *Hankalaa sukupuolta*[1]. Teoria alkoi mennä niin vaikeaksi, että kehitin Turisevan Tissin, teoreetikon, joka tietää kaikista asioista. Mietin teosta tehdessäni, miten voisin mennä teorian ja asioiden läpi, sukupuolirakennelmien taakse, käsitellä takaista tilaa. Minua alkoi kiinnostaa kielellä töhertely, kaikki alkoi tuntua liian hallitulta, selkeältä ja symmetriseltä – vaikka rakastan symmetriaa paljon!”

Töhertely menetelmänä vaikuttaa astetta villimmältä ja vapautuneemmalta versiolta Lévi-Straussin *bricolage*sta, jossa maailmankuva askarrellaan saatavilla olevista aineksista. Kokko täsmentää, että töhertely tähtää ”opitun painon” purkamiseen, hupailuun. Askartelu sinänsä on läsnä Turisevan Tissinkin luennoissa: *Genderfuck*issa jätesäkkiin, kumihanskoihin ja vieterilaseihin sonnustautunut neuvokas nisä kumosi lattialle muovipussillisen paperisilppua ja sekalaisia roskia ja pöyhi niistä seminaarinsa rakenteen. Hupailulle ja leikkisyydelle oli Kokon mukaan sijansa jo näyttelijäntyön laitoksella, jos kohta opetus oli joskus ankaraakin. Mikä vain saattoi kuitenkin olla näyttelijäntyön lähtökohta: eräässä harjoitteessa luotiin 30 sekunnin ääniliike Heinrich von Kleistin sisarelleen kirjoittaman kirjeen pohjalta ja sitten transponoitiin sitä nopeammaksi tai hitaammaksi. ”Jos kohtauksessa kaksi henkilöä juo kahvia, sen pohjalla voi olla ties mitä mönkimistä, taiteeseen tutustumista, maalauksen tai jonkun käsialan muotojen katselemista”, muistelee teatteritaiteen maisteri Kokko.

Turiseva Tissi on siinnyt *Hankalasta sukupuolesta*, koetko hahmon itsensä olevan hankaloittava vai helpottava tekijä?

”Todella helpottava! Minun itseni on ollut joskus vaikea astua esiin ja puhua, mitä ajattelen, jotain älykästä. Turiseva Tissi on ollut reitti siihen, että voi asettua rauhassa puhumiseen tilaan ja sitten kertoa: ’Aion puhua nyt kaikesta’, eli niistä asioista, mitkä itseä kiinnostavat. Olen tarkkaan miettinyt, että hahmo ei ole esimerkiksi ilkeä tai paha, vaikka se kiroilee ja töhertelee kielellä. Samalla se kuitenkin puhdistaa jotain.”

Turiseva Tissi onkin kuin evoluution jalostama ja kiteyttämä seuraava versio Leea Klemolasta. Viime aikoina hahmo tosin on viettänyt hiljaiseloa, kenties kypsyttelemässä uutta teoreettista lähestymistapaa jatkoksi ”Kultakauden pääteorialleen”, joka esittelee autiomaan (*desert*) ja jälkiruoan (*dessert*) eroja ja metafyysisiä rajoja.

Minkälainen sinulle on huumorin ja ajattelun suhde?

”Se liittyy siihen, mitä on älykkyys, mitä tarkoittaa teorian lukeminen ja ymmärtäminen ja siitä älykkäästi puhuminen – siinä on myös aikamoisia normeja ja paineita, vaikka lukisi vain itsekseen. Mutta jos sitä lähestyy välillä hupaillen, teoria voi olla maisema, jossa voi käydä ja mennä sitten jonnekin muualle, sen takapuolelle miettimään sitä. Siihen Turiseva Tissi on auttanut jonkin verran, että minulla itselläkin voi olla helposti ’Kultakauden pääteorioita’. Turiseva Tissi on niin mahtipontinen ja itsetyytyväinen, vähän itseriittoisa myös, että se auttaa katsomaan tiettyä vakavuutta jossain tietyssä

Kuva: Tytti Rantanen

”Huumori on vaarallista, jos se osallistuu sortokoneiston palvelukseen.”

teoreettisessa ajattelussa tai teoreettista ajattelua ympäröivissä normeissa tai käytännöissä. Voi koettaa harhailla sellaiseen paikkaan, josta tätä kaikkea voi katsoa parkkipaikalta käsin. Ja siihen auttaa hupailu.

Jotkut vakavat asiat ovat hassuja, jos mietitään vaikka *Humina*-esitystä [Kokon ja Markus Lindénin *Hauraat rakenteet osa 1: Humina*, 2018]: istutaan tuoleilla ja katsotaan jotain tyhjää. Samaan aikaan on mielettömän tärkeää, että katsotaan jotain, mikä ei ole mitään ja mitä ei ole totuttu ehkä katsomaan; jäädään puoleksi tunniksi katsomaan vielä, kun ihmiset ovat poistuneet; katsotaan, kun ääni alkaa lähestyä – mitä sekin tarkoittaa? Se on kuitenkin aika harrasta ja hassua ja itkettävää, tärkeää.”

Mikä sinua henkilökohtaisesti huvittaa, paitsi teoria?

”Monesti todella tavalliset asiat, ehkä se, että vaikkapa itse kompuroin jossain, liukastun jossain hyvässä rytmissä tai kompastun ja sitten katson vihaisesti sitä, mihin kompastuin: hiekanhippusta. Siinä tulee klassisesti näkyville itsen kustannuksella nauraminen, se, että suuttuu pienelle kivelle.

Klassiseen huumoriin liittyvät niin paljon joidenkuiden kustannuksella nauraminen, valta-asetelmien kääntäminen ja huojuttaminen. Siihen taas liittyvät sortorakenteet: populaarissa televisiossa ollaan yhtäkkiä rasististen, homofoobisten, transfoobisten tai misogyynisten kysymysten äärellä. Sellainen huumori pysyy etäällä. Huumori on vaarallista, jos se osallistuu sortokoneiston palvelukseen. Se on vaarallista, koska se on niin tehokasta: nauramme tälle kaikki yhdessä, paitsi…”

Helliä kuin pilveä

Mitä sinulla on juuri nyt työn ja luvun alla?

”Valmistelen *Genderfuck*ille jatko-osaa, jonka alaotsikko on *How to Host Something as a Cloud*. Olen lukenut hienosti toimitettua kokonaisuutta *Genderqueer and Non-Binary Genders*, jossa on onnistuttu tiiviissä tiloissa selittämään queer-teoriaa ja Judith Butleria selkeästi[2]. Tämänhetkinen työskentelytapani on harhaileva kirjoittelu: muistiinkirjoittamisen hetket, jotka alkavat harhailulla ja töhertelyllä.”

Onko Judith Butlerin lisäksi muita ajattelijoita, jotka ovat vuosien varrella nousseet sinulle merkittäviksi?

”Leena-Maija Rossi on tärkeä, mutta myös moni runoilija, kuten Alok Vaid-Menon, joka on myös aktivisti. Seuraan myös internetissä ja sosiaalisessa mediassa eri aktivistien kirjoituksia: moni tieto ei päädy tai pääse kirjoihin. Juuri Suomessakin vierailleen Jack Halberstamin teos *The Queer Art of Failure* puhuu kiehtovalla tavalla epäonnistumisesta: missä, kenen ja minkälaisessa systeemissä koetaan, että epäonnistutaan[3]? Hän lähestyy asioita populaarikulttuurin kontekstissa, mutta hänen ajattelunsa on poeettista ja tärkeää. Hän puhuu siitä, mitä on instituutio ja mitä voisi olla *destituutio*. *Destituutio*n idea

”Normeissa epäonnistuminen on todella vaikeaa, vaikka haluaisikin. Onnistuminen on helppoa – sitä opetetaan kaikkialla”

oli niin mieletön, että katkaisin kaiken muun ajattelun! On niin kiinnostavaa miettiä normeja: minkälaisen apparaatin rakentaa tai ei-rakenna, miten siellä onnistuu? Normeissa epäonnistuminen on todella vaikeaa, vaikka haluaisikin. Onnistuminen on niin helppoa – sitä opetetaan kaikkialla.”

Negatiivinen teologia ja sanomattomuuden filosofia vievät ajatukset usein minimalismiin, mutta vähemmälle huomiolle jää usein, että kyllähän ei-asioita voisi lähestyä myös runsauden näkökulmasta: mitä kaikkea ne mahdollistavat!

”Mietin juuri äsken, miksi katoaminen ja ilmestyminen kiinnostavat niin paljon. Katoamisen ei tarvitse olla tyhjyyttä, että jotain katosi jäljettömiin tai että näimme jonkin katoavan. Se voi olla sitäkin, että mitään ei tapahdu, ja tulee tuntu, että jotain katosi tai yhtäkkiä ilmaantui. Eräs minulle todella tärkeä ajattelija on Daniel Blanga Gubbay. Eräällä luennollaan hän puhui ei-mikyydestä ja ei-tietämisestä, pilviäkin hän vähän sivusi. Hän sanoi jotenkin niin, että ei-tietämistä ei tarvitse kesyttää tietämisen piiriin, mikä on todella kaunis ajatus. Miten katoamistakaan ei tarvitsisi kesyttää johonkin ymmärrettävän tai muun ilmeisen piiriin? Jokin voi jäädä kiehtovasti katoamisen tilaan, jonnekin hämärään.

Minkälaiset pilvet sinua viehtävät?

”Nyt juuri suhteessa sukupuoleen ja sen poetiikkaan minua kiinnostavat keinotekoiset pilvet. Jostain ilmaantuu keinotekoinen pilvi, ja voi olla täysin selvää, mistä se ilmaantuu. Sitä voi katsella jonkinlaisena ja sitten se voi hälventyä. Voi katsoa pilveä ja sen takana olevia pilviä, mutta jokin siinä pilvessä kiehtoo, pilvestä huolen pitäminen. Tai en tiedä, miten *’How to Host*’ voisi kääntää? Jonain huolenpitona? Helliä? Olla, antaa tilaa? Helliä kuin pilveä. Tiedetään, että se on ehkä vettä, mutta se ei näytä siltä. Uusi teokseni ei välttämättä palaudu katsomiseen, mutta ajattelen, ettei sukupuolikaan palaudu. Minua on viime aikoina niin paljon sukupuolituijotettu, että olen alkanut tuntea olevani esitys, jota tuijotetaan ja yritetään arvata jotain. Jos katsoo pilveä, jotain siinä on mahdollista tapahtua, siinä on jotenkin vastaus kaikkeen. Katsoo, kun jokin ehkä ilmaantuu ja ehkä poistuu. Sitten sitä voi myöhemmin muistella kuin autiomaata.”

Esitystaiteen hauraat rakenteet

Emilia Kokon ja Markus Lindénin ääni- ja esitystaiteellisen performanssin *Hauraat rakenteet, osa 1: Humina* aluksi Kokko ilmoitti, että esityksestä saa poistua missä tahansa vaiheessa, jos siltä tuntuu, ilman sen kummempaa tunnetyötä. Loppuhuminan vyöryessä yli oman senhetkisen jakselemiseni käytin tätä oikeutta, kuten kuulemma muutama muukin. Tuntui turvalliselta, jopa hellivältä.

Miten olet vuosien varrella työstänyt yleisösuhdettasi? Itselläni on toisinaan jopa kynnys mennä nykyteatteriin, koska pelkään, että siellä äkisti osal-

Kuva: Tytti Rantanen

listetaan ties mihin sylitanssiin, jota en halua ja josta tulee kiusaantunut olo.

”Sellaisessa tilanteessa tuntuu, että katsojan pitäisi pystyä julkisessa tilanteessa pitämään omia rajoja, mikä ei ole helppoa yksityisessäkään tilanteessa. Itse mietin paljon saavutettavuutta ja mahdollista esteettömyyttä mutta myös suostumusta, koska elämässä ei ole missään vaiheessa sellaista tilannetta, että pitäisi suostua johonkin tietyksi ajaksi. Se on niin hassua esityksissä! Se konventio on niin vahva, että siellä pitää pysyä. Siksi on ollut tärkeää keksiä etukäteen keinoja, joilla ihmiset voisivat lähteä esityksestäni pois ilman tunnetta, että esiintyjä ajattelee: ’apua, hän ilmeisesti vihaa teosta ja ennen kaikkea minua!’ Silloin voi olla mahdollisempaa tulla teokseen, jos tietää suunnilleen, miten sieltä pääsee pois. Näin ajattelen myös elämästä ja ihmissuhteista – ja joistakin eläinsuhteistakin.

Esityksen tila on niin mielettömän ihmeellinen! Kaikki merkitykset tihenevät ja kaikki, mitä katsotaan, mitä kuunnellaan, ketä katsotaan ja minkälaista katsotaan tai ei katsota tulee merkittäväksi. Se liittyy koko siihen rakenteeseen, miten kutsuu ihmiset siihen tilaan mahdollisesti katsomaan jotakin; miten ehdottaa sitä, miten täällä voisi olla. Olen miettinyt kollegoiden kanssa, miten teoksen maailmankuva on, mitä teos tekee ja mitä se ei missään nimessä halua tehdä. *Genderfuck*issa esitys tuli omalle työhuoneelleni, joka on minulle todella henkilökohtainen tila, missä olen ajatellut paljon. En julkisesti kertonut, missä esitys on, vaan vasta ihmisille, jotka ilmoittautuivat siihen. Siihenkin liittyi jo pieni kirjeenvaihto ja neuvottelu, mikä oli tärkeä myös itselleni: Että minulla olisi jokin vaikutus siihen, onko siellä turvallista tai edes vähän turvallisempaa olla. Olen saanut sanoa mukavaa päivänjatkoa jollekulle, joka on tulossa. Lisäksi minulla oli ensiiltojen sarja, johon kutsuin vain yksittäisiä ihmisiä; se oli yleisön kuratointia.”

Isot kulttuurilaitokset, kuten taidemuseot ja teatterit, puhuvat paljon yleisötyöstä, mutta se vaikuttaa joskus vähän yksisuuntaiselta: pitää ”sitouttaa” maksavat asiakkaat tuottamaan jotain somepöhinää. Mutta mikä on kulttuuritahon, sisällöntuottajan tai esiintyjän vastuu? Koetko, että tällaisen suostumuksellisen ja turvallisen yleisösuhteen rakentaminen, jopa kuratointi, on jotain mahdollisempaa tai jonkinlaista luksusta tällaisessa pienimuotoisessa esitystaiteessa verrattuna vaikkapa Kansallisteatterin päänäyttämöön? Onko se jotain, mikä muutettavat muuttaen pitäisi olla sovellettavissa myös laitosteatteriin?

”Se liittyy niin paljon niihin rakenteisiin, missä taidetta tehdään: minkälaisissa rakenteissa työ ja esitys tapahtuu, minkälaista rakennetta se esitys ja yleisösuhde ehdottavat. Minusta se olisi mahdollista myös instituutiossa, ehkä jopa *destituutio*ssa. Minkä pitäisi hälvetä ilmaan, että voisi olla turvallisempaa? Monella

ihmisellä ei ole varaa mennä teatteriin. Liikkumiseen liittyvää esteettömyyttä huomioidaan jonkin verran, mutta ei luokkakysymystä, sosiaalista esteettömyyttä, sitä, minkälaista on mennä Kansallisteatterin kaltaiseen tilaan, joka ehdottaa tiettyä varallisuutta ja tietynlaista luokkaa. Minulla ei aina ole Kansallisteatterissa turvallinen olo, vaikka kuulun varmaankin siihen luokkaan, jolla on varaa mennä sinne. Toki saan alennuslipun, mutta silti tiedän, miten siellä ollaan, minulla on varaa ehjiin vaatteisiin, ymmärrän sitä sosiaalista systeemiä. Mutta silti se, mitä siellä näyttämöllä on, on monet kerrat ahdistanut, ja olen istunut jossain keskellä enkä ole pystynyt lähtemään pois, koska se olisi ollut liian vaikeaa, huomio olisi kiinnittynyt minuun ja olisin häirinnyt kaikkia."

Minkälaisista esityksistä saat itse eniten katsojana?

"Pidän sekä sellaisista esityksistä, joissa on tilaa heikkoudelle, että sellaisista, joissa esiintyjä ei välttämättä ole keskeisessä osassa vahvana toimijana. Esimerkiksi sellaisten tekijöiden kuin Masi Tiitan ja Anna-Mari Karvosen esityksissä annetaan tilaa tilalle tai jollekin muulle. Seuraan myös Ana Teo Ala-Ruonan ja Sanna Kekäläisen esitystaidetta. Joitakin vuosia sitten Masi Tiitan esitys *Sotilas* (2013) purki maskuliniteettia. Esitys muistaakseni koostui siitä, että Tiitta kävelee ympyrää ja sitten asettuu ehkä makaamaan, kävelee niin pitkään, että jotain alkaa muuttua, mutta mitään muuta siinä ei tapahtunutkaan. Anna-Mari Karvosen, Anni Puolakan ja työryhmän esityksessä *Amor Fati* (2018) savi taas oli keskeisessä osassa: miten se on, miten sitä kosketaan, miten savi koskee. Katsoja voi katsoa savea halutessaan, sille on tilaa. Mutta juuri nyt ei hirveästi tee mieli mennä katsomaan esityksiä, koska jännittää, tuleeko sieltä jotain ongelmallista vastaan. Esityksen tila on niin hauras tai herkkä ja intensiivinen paitsi itse esiintyessäni ja tehdessäni myös katsoessani, se muuttuu niin merkittäväksi, ettei siihen välillä oikein halua mennäkään."

Mihin suuntaan toivoisit esitystaiteen suuntaavan tulevaisuudessa? Millaisin edellytyksin?

"On jo todella paljon todella kiinnostavia tekijöitä ja tärkeitä aiheita, jotka voivat liittyä vaikkapa juuri kasveihin ja luontoon, ehkä eläimiinkin. Tein itsekin yhden ensi-illan ensi-iltojen sarjassani kissalleni Maurille. Mutta ehkäpä olennaista on se, keiden katse nousee keskiöön: esitystaide on aika paljon katsomista ja kokoontumista, ainakin joiltain osin. Ajattelu sen ympärillä, minkä äärelle kokoonnuttaisiin, voisi olla tarkkaa, niin kuin se usein jo onkin. Silloin kun ajattelu on tarkkaa, se voi olla myös epämääräistä. Minua kiinnostaa myös, ketkä saavat tilaa tehdä teoksia, jotka voivat olla ihmeellisiä tai tavallisia tai melkein tavallisia. Siihen liittyy se, keillä on pääsy erilaisiin olemassa oleviin rakenteisiin, koulutusohjelmiin, erilaisiin taloihin, keillä on varaa tehdä sitä työtä, ketkä saavat apurahaa."

Minkälaisten prosessien seurauksena löydät esitystesi tilat, siis konkreettiset tilat?

"*Genderfuck*issa kutsuin työhuoneelleni läheisiä katsomaan esitysluonnoksia, vaikkapa diptyykkiä, jossa oli Turisevan Tissin seminaariluonnos ja sen jälkeen nähtiin parkkipaikalla kultainen möykky. Alkoi tuntua, että tämä tilahan on jo jotain, mitä olin ajatellut – se oli alkanut täyttyä jostain ajattelusta ja tunnelmasta, siitä oli tullut ajattelun paikka. Alkoi tuntua ihanalta ja myös hupaisalta ajatukselta, että se on se esityksen tila. Siitä parkkipaikasta alkoi ymmärtää jotain: koska se on täynnä ja koska se on tyhjä, miten ihmeellinen sekin on, niin mitätön ja ihmeellinen, kaikki ne kadut, mitä siellä käveli, mitättömiä ja ihmeellisiä ja monumentaalisia jollain tapaa. Koko rakennus on kivan epämääräinen, sen nurkat ja vessat, ja se alkoi tuntua selkeältä suhteessa siihen, miten ajattelen sukupuolesta: Että mennään jollekin pölyiselle käytävälle ja sen perässä on joku kultainen möykky, ja siitä tulee mieleen valtameri. Ja samaan aikaan se on pelkkä pussukka, ja joku on sen sisällä. Olin katsonut sitä parkkipaikkaakin ikkunastani. Kun se on tyhjä, tulee mieleen, että siitä aukeaa joku vuoristo tai pelto tai että sen takaa laskeudutaan laaksoon. Ylipäätään kiehtovat tyhjät tilat, kuten Tampereen entinen Anttila, johon Tampereen teatterikesän *Genderfuck* kulki: jokin, joka on joskus ollut jotain, ei ole vielä mitään, on vasta tulossa, tai sen käyttö on muu."

Käsittämättömyys ja alisuoriutuminen

Olet tehnyt paljon muiden taiteilijoiden kanssa yhteistyötä, millaisia prosesseja ne ovat sinulle?

"Todella läheinen yhteistyökumppani on Markus Lindén, äänisuunnittelija ja esitystaiteilija. Kun hänen kanssaan harjoiteltiin ja tehtiin *Hauraita rakenteita*, joka päivä mietimme työhuoneellani työskentelyn rakenteita, ja että ne voivat muuttua sen mukaan, kun niissä rakenteissa ollaan, vaikkei ehkä edettäisi. Keskustelimme todella paljon jaksamisesta ja hauraudesta, mitä hauraat rakenteet ja pehmeät olosuhteet voisivat tarkoittaa; mitä tarkoittaa, että kaikki se on taiteellista työskentelyä ja prosessia, vaikka olisi viikon lomalla kotona, koska on väsynyt. Ja että voi käydä niin, että perutaan se esitys, ettei sitä tulekaan välttämättä. Työskentely liittyi suostumuksellisuuteen, koko itsen suhde teokseen ja aikaan ja vointiin, haurauden huomioimiseen ja sallimiseen: että siinä missä kuka vain voi lähteä pois esityksestä, voiko itsekin lähteä? Vaikka teosta ei olisi tullutkaan, työ ei olisi ollut turhaa, vaan siinä on osallistunut jostain sellaisesta maailmasta huolen pitämiseen, jossa asioita voi perua, olla hauras sellaisella tavalla, josta seuraa muita asioita. Niinpä on tärkeää, miten tunnetyötä voi etukäteen keventää tai miten sille voi tehdä tilaa. Kun ensimmäisen kerran kohtasin kuraattoriduo nynnyt, tuntui radikaalilta, miten he puhuivat ystävyydestä työn rakenteena: että he ovat nyt niin paljon keskittyneet työhön, että heidän pitäisi viikon verran keskittyä vain ystävyyteensä ja siitä huolen pitämiseen."

Haurauden lisäksi toinen käsite, josta olet puhunut paljon, on käsittämättömyys. Mitä käsität käsittämättömyydellä?

"Vaikkapa silloin, kun tekee esitystä, alkaa huomata olevansa jonkin käsittämättömän äärellä – ja silloin sitä

teosta alkaa ymmärtää. *Genderfuck*in käsiohjelmassa kirjoitin, että tämä on käsittämätön esitys siinä missä sukupuoli on käsittämätön esitys. Käsittämättömän alueella pätevät eri säännöt kuin käsitettävän piirissä, vähän niin kuin ei-tietämistä ei tarvitse kesyttää tietämisen piiriin, se voi jäädä ei-tietämisen alueelle oleilemaan."

Ehkä voi etsiä uusia ymmärtämisen tapoja, jotka eivät ole niin totalisoivia?

"Tuohon juuri liittyy Judith Butler, joka vuorostaan lainaa J. L. Austinia… Tietty kielioppi, jonka on oppinut, edustaa jotain ajattelun muotoa, ja toisenlainen ajattelu voi olla hankalaa siinä rakenteessa. Kun menee käsittämättömän alueelle, siellä eivät välttämättä päde edes samat säännöt, samat ymmärtämisen keinot tai samat ymmärrettäväksi tuottamisen muodot. Ei ole mahdollista kertoa tällä oppimallani kielellä ja kieliopilla, mistä on kyse; voin siis höpötellä sen ympärillä, jolloin sekin voi alkaa yhtäkkiä tarkoittaa jotain. Vaikkapa normit ovat samaan aikaan käsitettäviä ja ymmärrettäviä mutta myös täysin käsittämättömiä. 'Näin kuuluu toimia, koska näin on selkeästi opetettu.' Mutta käsittämättömän alue on mahdollisesti vapaahkoa aluetta. Vaikka tietenkään ei ole olemassa yleistä käsittämättömän aluetta. Minkälaista on olla käsittämättömän alueella? Jollekulle se voi olla aivan tavallista!"

Onko tällä hetkellä muita rakenteita kuin sukupuoli, jonka takana oleviin tiloihin haluat harhailla?

"Koko ajan kiinnostaa kieli. Minua kiinnostaa puheiden pitäminen teoksena, niiden kirjoittaminen ja se, miten kielellä voisi tehdä jotain vastaavaa kuin miten tussilla voi töherrellä paperiin, siis ajatuksellisesti. Miten voisi ajatella toisenlaisia kielioppeja, kuin minkä olen oppinut? Toki se liittyy kaikenlaisiin rakenteisiin, joihin olen oppinut elämäni aikana, joiden osana olen ollut, joita olen nähnyt tai lukenut. Mutta kielioppien ajatteleminen koneistona kiehtoo! Miten voisi harhailla kielen takaisiin tiloihin?"

Tuntuu, että kieli on kuitenkin varsin notkea ja kyvykäs rakentamaan jotain käsittämätöntäkin, ehkä kieli pystyy kuitenkin siihen, mihin keho, esineet tai tila eivät ainakaan niin helposti? Kaikki paradoksit ja kontradiktiot ovat kielessä hyvinkin mahdollisia!

"Totta, voi sanoa jotain, mikä väittää jotain mutta samanaikaisesti ei mitään. Daniel Blanga Gubbay sanoi eräässä seminaarissa, että mahdottomat asiat luovat itselleen mahdollisuuden toteutua, jolloin ne voivat toteutua. Luoko kieli itselleen mahdollisuuden toteutua jonain muuna kielenä, jolloin se voi itsestään selvästi toteutua?"

Jos kieli generoi lisää kieltä, eikö sekin ole jonkinlaista toteutumista?

"Tai mitä jos se vain melkein toteutuu? Voiko toteutumisesta alisuoriutua? Olen opettanut yhden kurssin teatterikorkeakoulussa, ja siihen kurssiin liittyi ajatus alisuorittamisesta, että voisiko tämä kurssi olla se, jossa alisuorittaa tämän tehtävän, miten kuten selviytyy siitä – ehkä kielellekin voisi ehdottaa, että mitä jos miten kuten…"

Alisuorittaminen ja itsehoiva (*self-care*) on kiinnostava aihe, koska siihen kietoutuu niin monia kamppailuja: onko se poeettista vai poliittista? Vai jotain hyvinvointijournalismin itseapua, että "nyt tämä loppuunpalanut viestintäyrittäjä kertoo viisi vinkkiä, joiden avulla voi ottaa vähän rennommin". Ja onko sillä väliä, jos nämä sekoittuvat keskenään? Taiteellista vai terapeuttista vai yhteiskunnallista vai kaikkia yhtä aikaa?

"Sen tarkastelu on vaikeaa, koska kapitalismi vaikuttaa niin voimakkaana siihen, mitkä asiat minussa puhuvat, kun puhun tai kun teen teoksen – tai kun haluan tehdä jonkin mestariteoksen. Mistä tulee tarve, että sen pitäisi olla tietynlainen? Yritän päästä siihen, että on tärkeää, että voi mennä vain uimahalliin eikä edes mene uima-altaaseen vaan vähän saunoo, käy suihkussa ja lähtee pois. Että ei tarvitse onnistua. Se on vaikeaa, mutta sen ajatteleminen tuntuu ihanalta ja itsehoidolliselta. Itsehoidolliset eleet ovat tärkeitä ja taiteellisia ja poliittisia."

Ehkä siinä on itsehoidon ja itseavun ero? Että itseapu on jotain sellaista itsemanagerialismia, jotain tulostavoitteellista, "nyt hoidan itseni takaisin työkuntoon"? Kun taas itsehoivalla voi olla poliittisemmat lähtökohdat, sitä harjoitetaan enemmän itsen ehdoilla yhteiskunnallisesti eikä jotta olisi taas hyvin pyörivä osa koneistossa?

"Minua kiehtoo humina mahdollisuutena, niin konkreettisena kuin poeettisena tai filosofisena: miten voi tehdä tilaa jollekin, jota ei ole tottunut kuuntelemaan tai huomaamaan, jota on aktiivisesti opeteltu olemaan kuulematta. Miten voisi tehdä tilaa sille, että humina voisi olla myös mahdollinen tapa kuunnella ja ajatella, ehkä ollakin? Miten huojentavaa: ei tarvitsekaan olla tietynlainen henkilö kuuntelemassa tietyllä tavalla tiettyä asiaa; voikin olla jossain huoneen perällä oleva humina, ja yhtäkkiä kaikki katsovat sinne ja huomaavat huminan. Sitä kautta voi kokeilla tehdä tilaa jollekin muulle, utooppiselle tai tulevaisuuteen liittyvälle tulla tai olla. Se liittyy myös siihen, että ensin yrittää katsella, mikä on mahdollista ja mikä opittua ehkä itsessä, se on kaikkein vaikeinta. Sitten katsoo, mistä tulee ajatus siitä, että tämä on normaalia ja hyvää, kuka siellä puhuu? Kuka puhuu, että 'Tämä on hyvä, menen takaisin töihin, kyllä suunnilleen pystyn kävelemään, ei ole enää itsetuhoisuutta niin paljon, jos teen kahdeksan tunnin sijaan seitsemän tuntia.'"

Viitteet &Kirjallisuus

1 Judith Butler, *Hankala sukupuoli* (Gender Trouble. Feminism, and the Subversion of Identity, 1990). Suom. Tuija Pulkkinen & Leena-Maija Rossi. Gaudeamus, Helsinki 2006.

2 *Genderqueer and Non-Binary Genders*. Toim. Christina Richards, Walter Pierre Bouman & Meg-John Barker. Palgrave Macmillan, Basingstoke 2018.

3 Judith Halberstam, *The Queer Art of Failure*. Duke University Press, Durham & London 2011.

MIKÄ TEEKE TAITEESTA TAIDETTA?

MYÖS SÄHKÖKIRJANA

ALVA NOË

OMITUISIA TYÖKALUJA

Taide ja ihmisluonto

(Strange Tools. Art and Human Nature, 2014)

Suom. Tapani Kilpeläinen
329 sivua
ISBN 978-952-7189-39-9
Sähkökirja 978-952-7189-40-5

35€

Sähkökirja 25 €
(Hinnoista -25 % kestotilaajalle)

Taide on kauneutta. Taide on lohdutusta. Taide on kokemusta. Taide on sitä, mitä taideyhteisö taiteeksi sanoo.

Väärin kaikki. Kun taidetta tarkastellaan teoksina tai elämyksinä, lähdetään liikkeelle väärästä suunnasta. Filosofi ja kognitiotieteilijä Alva Noë (s. 1964) väittää, että taide on työkalu, jolla ihminen voi tutkia itseään. Tämän se tekee silkalla omituisuudellaan. Taidetta ei noin vain oteta käyttöön tai hyödynnetä määrätarkoitukseen: taiteelle on ominaista, että se pakottaa aina miettimään, mitä se on ja mitä se vastaanottajalleen tekee.

Omituisia työkaluja on ensimmäinen Alva Noën laajasta tuotannosta suomennettu teos. Se kertoo, mikä taiteesta tekee taidetta, muttei suinkaan kiellä käyttämästä sitä julisteena tai paperipainona. Vaikka taide onkin taidetta, se on muutakin kuin taidetta.

Pilvi Porkola

Mistä puhumme, kun puhumme ’esityksestä’?

’Esitys’-sanan merkityksestä ja kääntämisestä

”Esitys on ennen muuta jotain mitä tehdään, eikä jotain mitä nähdään.”
Della Pollock

Kulttuurin *performatiivisella käänteellä* tarkoitetaan kulttuurissa tapahtunutta muutosta, jossa huomio kiinnitetään ruumiin ja ruumiillisuuden, toiminnan ja tekojen sekä esittämisen ja representaation kysymyksiin. Angloamerikkalaisessa keskustelussa yksi keskeisistä tähän liittyvistä termeistä on *performance*, joka usein suomennetaan tässä yhteydessä sanalla ’esitys’. Se ei kuitenkaan kata *performance*-sanan kaikkia merkityksiä, kuten toiminnallisuutta ja suorittamista. Pyrin tässä artikkelissa avaamaan *performance*-sanan kääntämistä suomeksi, sekä sitä, mitä sillä tarkoitetaan ja mitä termin ymmärtäminen laajasti mahdollistaa.

Opettaessani esitystutkimusta (*performance studies*) suomeksi joudun aloittamaan aina käsitteen määrittelyllä ja kääntämisen problematiikalla. Englanninkielisen termin *performance* ja sen suomenkielisen vastineen merkityksissä on eroja, jotka eivät käänny yksiselitteisesti. *Performance* viittaa verbiin *perform*, joka käännetään suomeksi esitystutkimuksen yhteydessä sanalla ’esittää’. Mutta siinä missä englannin verbi *perform* kattaa laajasti toiminnan, tekemisen, suorittamisen ja representaation, suomen verbi ’esittää’ painottaa enemmän representaatiota. Kielitoimiston sanakirjan mukaan esittäminen tarkoittaa näyttämistä, ilmaisemista, jonkin asian havainnollistamista tai kuvaamista, ehdottamista, näyttelemistä ja esiintymistä. Sana ei itsestään selvästi kata *performance*-sanan mukanaan kantamia merkityksiä; suorittamista, tekoa, toistoa ja ruumiillisuutta. Jokaisella kurssilla yritän venyttää suomenkielistä sanaa ’esitys’ tarkoittamaan myös sellaisia merkityksiä ja vivahteita, joita emme yleensä arkikielessä siihen liitä.

Opiskelijat ovat vähän hämmentyneitä – ja hyvästä syystä. Mitä esitys ja esitystutkimus oikein tarkoittavat? Esitystutkimuksessa sanaa ’esitys’ käytetään laajasti: mitä tahansa kulttuurista toimintaa voi tarkastella esityksenä, olipa kysymys sitten mielenosoituksesta tai jalkapallo-ottelusta, jumalanpalveluksesta tai kaupassa käymisestä. Toisin sanoen kaikkea inhimillistä toimintaa voidaan tutkia esityksen näkökulmasta. Esitys ei tässä yhteydessä siis tarkoita (pelkästään) taiteellisen prosessin myötä ja sen keinoin tuotettua taideprojektia, kuten se on taidekontekstissa totuttu ymmärtämään. Termin määrittelemistä opetuksen yhteydessä ei helpota se, että taideopetuksessa ’esitys’ on jokapäiväinen sana, jota käytetään nimenomaan viittaamaan teatteriin, tanssiin ja sirkukseen: johonkin rakennettuun ja usein myös näyttämöllistettyyn. Esitys edellyttää yleisön. Miksi sen pitäisi tarkoittaa jotain muutakin?

Toisin kuin sanaa *performance*, suomenkielistä sanaa ’esitys’ käytetään harvemmin urheilussa, liiketaloudessa tai teknologiassa. Englanniksi lause *a car performs* on mielekäs, mutta on selvää, ettemme puhu suomeksi auton esiintymisestä vaan suorituskyvystä. On haastavaa puhua kulttuurisista ilmiöistä esityksinä laajasti niin, että koko ajan muistetaan esitysten kattavan myös ruumiillisuuden, suorituksen ja teon.

Toisinaan yritän havainnollistaa erikielisten sanojen käytön eroa visuaalisesti: näytän ensin hakukoneella haetun sanan *performance* kuvahaut ja sen jälkeen sanan ’esitys’ tuottamat kuvat. Englanninkielinen sana *performance* tuottaa kuvia liiketoiminnan kehitystä kuvaavista diagrammeista, mutta suomenkielisen sanan tuloksena on kuvia luentoesityksistä. En tekisi esimerkin pohjalta tutkimuksellisia johtopäätöksiä – hakukoneet ovat tunnetusti kyseenlaisia tiedon tuottamisessa. Esimerkki kuitenkin tarjoaa yhden näkökulman siihen, miten eri tavoin sanoja käytetään – ja tekee sen visuaalisesti, mikä välittää asian eri tavoin kuin sanalliset selitykset.

”Suomessa on eroa sillä, määritteleekö taiteilija itsensä esitystaiteilijaksi vai performanssitaiteilijaksi.”

Kääntämisen haasteellisuudesta

Jokainen tutkija tai kääntäjä, joka on tekemisissä *performance*-sanan kanssa, joutuu avaamaan termin merkitystä ja kääntämisen haasteellisuutta[1]. Esitysteoreetikko Diana Taylor viittaa kulttuuriantropologi Victor Turneriin avatessaan *performance*-sanan juuria: sana tulee ranskan kielen sanasta *parfournir* eli ”kalustaa eteen”, ”saattaa loppuun” tai ”suorittaa perusteellisesti”. Termi siirtyi 1500-luvulta ranskasta englantiin muodossa *performance*, ja kahden seuraavan vuosisadan jälkeen sitä on käytetty jokseenkin nykyisellä tavalla[2]. Professori Simon Sheperd puolestaan kirjoittaa, että englanninkielinen *performance*-sana lainattiin ranskan ja saksan kieleen sellaisenaan 1970-luvulla, koska mikään olemassa oleva sana ei vastaavasti kattanut sen sisällään pitämiä merkityksiä[3].

Teoksessaan *Performance. A Critical Introduction* Marvin Carlson esittelee laajasti termin *performance* käyttöä niin antropologiassa, sosiologiassa, kielitieteessä kuin taiteessakin. Riina Maukola on suomentanut teoksen nimellä *Esitys ja performanssi. Kriittinen johdatus.* Jo nimen käännös kuvaa hyvin kääntämisen ongelmaa. Suomeksi tarvitaan kaksi sanaa, jotka vuorottelevat ja joita käytetään rinnakkain – ja jotka eivät yhdessä käytettyinäkään kata englanninkielisen sanan kaikkia merkityksiä. Suomennosta pohtiessaan Maukola kiinnittää huomionsa erityisesti kulttuurin eroihin: se, mitä Carlson kutsuu performanssiksi, määriteltäisiin suomalaisessa kontekstissa teatteriksi, kun taas sana ’performanssi(taide)’ viittaa täällä nimenomaan kuvataiteen traditiosta lähtöisin olevaan taiteenalaan. Kysymys ei ole siis vain sanoista ja termeistä eli siitä, mitä ne kattavat, vaan kuten kääntämisessä aina, kysymys on myös kulttuurisesta ymmärryksestä ja siitä, miten eri kulttuureissa myös traditiot asettuvat vähän toisin. Esimerkiksi Suomessa on eroa sillä, määritteleekö taiteilija itsensä esitystaiteilijaksi vai performanssitaiteilijaksi. Kysymys on ammatti-identiteetistä ja tiettyyn traditioon sitoutumisesta; jossain määrin myös estetiikasta ja taiteilijan keinoista. Performanssitaiteilija sitoutuu enemmän kuvataiteen kenttään ja perinteeseen, mutta esitystaiteilijan tausta voi olla laajemmin esittävissä taiteissa ja taiteiden yhdistämisessä.[4]

Taidehistorioitsija Helena Erkkilä, joka on tutkinut suomalaista kehotaidetta psykoanalyyttisesta näkökulmasta, käyttää väitöstutkimuksessaan ’esitys’-sanan sijaan systemaattisemmin sanaa ’performanssi’ korostaen sen ruumiillisuutta ja toimintaa[5]. Performanssitaiteessa etualaistuu usein suorittaminen eli jonkun fyysisen teon loppuunsaattaminen. Erkkilä toteaa, että taiteenlajista (performanssitaiteesta, esitystaiteesta) kertoo jotain myös se, että nimi vaihtelee vähän kontekstista ja vuosikymmenestä riippuen. Erkkilän valinta käyttää sanaa ’performanssi’ puoltaa paikkaansa sikäli, että näin hän kytkee angloamerikkalaisen esitystutkimuksen teemat kaikenlaisesta inhimillisestä toiminnasta koskemaan tutkimaansa ”performanssitaidetta”. Mitenkään yksiselitteistä ei ole myöskään performanssitaiteen määrittely:

”Esitykset eivät tapahdu vain näyttämöillä ja gallerioissa, vaan myös politiikassa, mediassa ja taloudessa.”

> ”Arkielämässä puhutaan performanssista silloin, kun jokin on dramaattista, teennäistä tai jotenkin epäaitoa ja ’teatterillista’. Taiteen kentällä performanssitaide on merkinnyt vastakkaista ulottuvuutta: performanssitaide on mielletty vastakohdaksi muun taidemaailman keinotekoisuudelle, esineistymiselle ja kaupallisuudelle: performanssitaide on ’oikeasti tekemistä’, oikeilla ja aidoilla materiaaleilla toimimista. ”[6]

Myös Sarianna Silvonen kiinnittää asiaan huomiota suomentajan esipuheessaan Richard Schechnerin kirjaan *Johdatus esitystutkimukseen*[7]. Kääntäjän tehtävä on pyrkiä kielen luontevuuteen, mikä ei aina ole yksinkertaista, kun alkuteksti on täynnä sanoilla leikittelyä ja kun esityksen ja esittämisen rinnalla kulkee koko ajan viittaus myös kielellä esittämiseen, kielen performanssiin. Käännöksessään Silvonen on käyttänyt pääasiassa ’esittää’-verbiä ja sen johdannaisia, ellei konteksti ole edellyttänyt jotain muuta. ’Esitys’ ei Silvosen mukaan ollut ainoa kirjan kääntämisen haaste. Yhtä lailla haastavaa oli kääntää sanat *play* ja *act.*[8]

Schechnerin kirjan esipuheessa taiteilija-tutkija Annette Arlander (2016) alleviivaa ’esitys’-sanan monimerkityksellisyyttä, joka ei palaudu pelkästään kääntämiseen tai suomen kielen rajoittuneisuuteen vaan siihen, että termi itsessään jo englanniksi viittaa eri asioihin ja sitä käytetään eri tavoin eri yhteyksissä. Suomen kielen tapa käyttää sanoja ’esitys’ ja ’performanssi’ rinnakkain ei Arlanderin mukaan ole ongelma vaan perusteltu käytäntö. Se voi jopa olla se seikka, jonka myötä suomenkielinen esitystutkimus saa omanlaisiaan paikallisia piirteitä.[9] Myös Taylor korostaa *performance*-termin paikallisuutta: termi käännetään ja ymmärretään eri konteksteissa eri painotuksin, ja tämä on osa termin rikkautta[10].

Yhteiskunnallinen ulottuvuus

Tutkijalle on tietysti merkityksellistä, miten oman alan keskeinen sanasto käännetään, miten se ymmärretään ja miten sitä käytetään. Esitystutkimus on alana verrattain nuori, niin suomalaisessa kuin maailmanlaajuisessakin kontekstissa, joten erilaiset määritelmät hakevat paikkaansa. ’Esitys’-termin kohdalla haasteena on, ajatellaanko sen viittaavan representaatioon ja teatteriin – johonkin rakennettuun tai jopa teeskenneltyyn? Ajatellaanko se metaforana, kuten ”maailma on näyttämö”? Ymmärretäänkö sana monimerkityksisenä, jolloin esitys viittaa myös ruumiillisuuteen, suorittamiseen, tekoon ja toistoon? Entä *performance philosophy*? Käännetäänkö se ”esitysfilosofiaksi” vai ”performanssifilosofiaksi”, ja muuttuuko merkitys tai painotus käännöksestä riippuen? Korostaako siis ”esitysfilosofia” asian suhdetta näyttämöön ja katsomisen perinteeseen, ja viittaako ”performanssifilosofia” vastaavasti performanssin traditioon ja tekemiseen, toimintaan?

Kun ’esitys’ ymmärretään laajasti toimintana ja tekoina, sana voi toimia näkökulmana analysoitaessa ruumiillisuutta, tilaa, materiaalisuutta ja kestoa kaikissa kulttuurisissa ilmiöissä. Tutkijoille ’esitys’ voi toimia siis menetelmällisenä työkaluna, joka ”mahdollistaa analysoimaan esimerkiksi kansalaistottelemattomuutta, kansalaisuutta, sukupuolta tai etnisyyttä esityksinä, yhtä aikaa todellisina ja rakennettuina konstruktioina. Kulttuurisia tapoja tarkastellaan ruumiillisina käytäntöinä”[11].

Performance-sanan kääntäminen vaikuttaa siihen, miten ymmärrämme esitystutkimuksen[12]. Lisäksi se vaikuttaa myös siihen, miten ymmärrämme, tai voisimme ymmärtää, esitystaiteen (ja performanssitaiteen) suhteessa yhteiskunnallisiin kysymyksiin. Sanan monimerkityksellisyys ja sen käyttö useissa eri yhteyksissä sitoo performanssin ja esitystaiteen yhteiskunnallisesti. Se, mitä tapahtuu taiteen kontekstissa, rinnastuu (on sisäkkäistä, risteävää, päällekkäistä) sen kanssa, mitä tapahtuu ulkopuolella, koska esitykset eivät tapahdu vain näyttämöillä ja gallerioissa, vaan myös politiikassa, mediassa ja taloudessa.

Esitystutkimuksessa on kysymys myös tiedon tuottamisen tavoista ja tiedon ruumiillisuudesta. Kuten Taylor kirjoittaa: ”Esitystutkimuksessa esitys ymmärretään myös epistemologisesti. Esitykset siirtävät tietoa elävien näytösten muodossa ja välittävät tietoa yhteiskunnasta, muistista ja identiteetistä toistoin, tai Richard Schechenerin sanoin käyttäytymisen toisintoina”[13]. Myös performanssipedagogiikasta (*perfomance pedagogy*) pu-

huttaessa on keskeistä ymmärtää ruumiillisuuden ja performanssin, ruumiillisuuden ja esityksen yhteen kietoutuneisuus jo lähtökohtaisesti. Performanssipedagogiikan keskeisenä ajatuksena on ymmärtää ruumiillisuus osana opetustilanteita: ei vain tiedon kohteena, vaan olennaisena tiedon tuottamisen tapana.

Välttämätön kompastuskivi ja mahdollisuus

Taylor näkee *performance*-sanan monikerroksellisuuden mahdollisuutena, ei rajoitteena. Erilaiset käyttötavat, olivatpa ne sitten tutkimuksellisia, poliittisia tai talouteen liittyviä, kytkeytyvät toisiinsa *performance*-sanan käytön kautta.[14]

> ”Sen määrittelyjä pakeneva ja monimuotoinen laatu rauhoittaa. Esitykseen kuuluu mahdollisuus haasteeseen, jopa sitä itseään koskevaan haasteeseen. Rinnastuessaan samanaikaisesti prosessiin, käytäntöön ja episteemeen, välittymisen tapaan, täydentymiseen ja keinoihin puuttua maailman menoon, termi ylittää suuressa määrin muiden tilalle ehdotettujen sanojen mahdollisuudet.”[15]

Taylorin mukaan kääntämisen mahdottomuuden ongelma on jopa positiivinen, ”välttämätön kompastuskivi”, joka muistuttaa siitä, että toisten ymmärtäminen ei koskaan ole ongelmatonta. Kuitenkin juuri tämän haasteellisuuden ymmärtäminen ja hyväksyminen sekä yhteistyön ja helppojen ratkaisujen välttäminen mahdollistavat kulttuurisen käännöstyön.

Taylor kirjoittaa amerikkalaisessa kontekstissa, mutta tämä toiminee hyvin myös laajennettuna: riippumatta maantieteellisestä sijainnistamme tai kielitaustastamme ’esitys’-termi ja sen hankaluus mahdollistavat enemmän kuin rajoittavat. Tämä ei kuitenkaan poista sitä ristiriitaa, että sanaa ’esitys’ ei käytetä yhtä laajasti politiikassa, tieteessä ja taloudessa kuin sanaa *performance* angloamerikkalaisessa merkitysyhteydessä. Se ei silti tarkoita, etteivät asiat, joita esitystutkimuksen piirissä tarkastellaan, tai asiat, jotka ’esitys’-sanan tulisi kattaa, olisi olemassa yhtä lailla täällä. Esitystutkimuksen puitteissa voitaisiin tarkastella esimerkiksi poliitikkojen sanontoja ja eleitä, poliittisten symbolien käyttöä mielenosoituksissa, Oodin arkkitehtuurin performatiivisuutta tai ilmastonmuutoksen vaikutusta esitystaiteessa.

Suomenkielisten vastineiden kehittäminen akateemisessa kontekstissa on olennaista, jotta ajattelu voisi tapahtua myös suomeksi ja paikalliset kysymykset huomioon ottaen. Huolimatta siitä, että ’esitys’-sanan merkitys voi tuntua kiinteältä ja sanan merkityksen venyttäminen haastavalta, pidän sitä ensiarvoisen tärkeänä. En usko enkä halua, että vaihtoehtona on englanninkielisen sanan *performance* tuominen suomen kieleen sellaisenaan[16].

Mitä ’esitys’ sitten voisi mahdollistaa? Mikä voisi olla se paikallisuus, jota juuri tämän sanan käyttäminen esitystutkimukseen voisi tuoda? Suomen kielen esitys-sanan juuret ovat kantasanassa ’esi’, joka ilmaisee suhteellista sijaintia johonkin toiseen verrattuna[17]. Puhumme esiisistä ja esiäideistä, heistä, jotka ovat olleet ennen meitä. Kuten kieli, myös esitykset ovat olleet ennen meitä ja jokainen esitys syntyy jo esitetystä. Jokainen kulttuurinen esitys on jossain määrin toistoa, uudelleen tekemistä ja uudelleen esittämistä.

Viitteet

1 *Performance*-sanan kääntämisen hankaluus ei koske vain suomen kieltä. Artikkelissaan ”Kulttuurisen muistin esitykset” esitystutkija Diana Taylor pohtii termiä *performance* latinalaisamerikkalaisessa kontekstissa. Hänen mukaansa sana *performance* ei käänny sujuvasti espanjaksi eikä portugaliksi, vaan käännökset viittaavat vahvasti teatteriin tai spektaakkeliin. Taylor 2010, 268–269.
2 Sama, 257.
3 Sheperd 2016, vii. *Performance*-sanan merkitystä saksaksi tulkittuna ovat avanneet mm. Carolin Duttlinger ja Lucia Ruprecht toimittamassaan kirjassa *Performance and Performativity in German Cultural Studies* (Peter Lang, Berlin 2003).
4 Ks. esim. Porkola 2014.
5 Erkkilä 2008.
6 Sama, 15.
7 Silvonen 2016.
8 Sama.
9 Arlander 2016, 15.
10 Taylor 2010, 257.
11 Sama.
12 Ks. esim. Arlander 2015, 16
13 Taylor 2010, 256.
14 Sama, 260.
15 Sama, 272.
16 Vrt. Sheperd 2016.
17 Häkkinen 2004, 131.

Kirjallisuus

Arlander, Annette, Mikä esitystutkimus? Teoksessa *Esitystutkimus*. Toim. Annette Arlander, Helena Erkkilä, Taina Riikonen & Helena Saarikoski. Patruuna, Helsinki 2015, 7–25.

Arlander, Annette, Esipuhe suomenkieliseen laitokseen. Teoksessa Richard Schechner, *Johdatus esitystutkimukseen* (Performance Studies. An Introduction, 2002). Suom. Sarianna Silvonen. Taideyliopisto, Helsinki 2016, 14–16.

Carlson, Marvin, *Esitys ja performanssi. Kriittinen johdatus* (Performance. A Critical Introduction, 1996). Like, Helsinki 2006.

Häkkinen, Kaisa, *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. WSOY, Helsinki 2004.

Erkkilä, Helena, *Ruumiinkuvia. Suomalainen performanssi- ja kehotaide 1980- ja 1990-luvulla psykoanalyysin valossa.* Väit. Kuvataiteen keskusarkisto, Helsinki 2008.

Maukola, Riina, Suomentajalta. Teoksessa Marvin A. Carlson, *Esitys ja performanssi. Kriittinen johdatus* (A Performance. Critical Introduction, 1996). Suom. Riina Maukola. Like, Helsinki 2005, 303–304.

Porkola, Pilvi, *Esitys tutkimuksena. Näkökulmia poliittiseen, dokumentaariseen ja henkilökohtaiseen esitystaiteessa.* Taideyliopisto, Helsinki 2014.

Sarianna Silvonen, Huomautuksia suomennokseen. Kirjassa Richard Schechner, *Johdatus esitystutkimukseen* (Performance Studies. An Introduction, 2002). Suom. Sarianna Silvonen. Taideyliopisto, Helsinki 2016, 16–17.

Sheperd, Simon, *The Cambridge Introduction to Performance Theory*. Cambridge UP, Cambridge 2016.

Taylor, Diana, Kulttuurisen muistin esitykset (Acts of Transfer, 2003). Suom. Pirkko Koski. Teoksessa *Teatteriesityksen tutkiminen.* Toim. Pirkko Koski. Like, Helsinki 2010, 255–300.

Risto Pitkänen

Taiteen ja taidon väärästä ja oikeasta historiasta

Numerossa 4/2018 ilmestynyt Hemmo Laihon laaja ja asiantunteva arvostelu Immanuel Kantin *Arvostelukyvyn kritiikin* (AKK) suomennoksestani toistaa pikkuhuomautuksessa harmillisen laajalle levinneen virheellisen käsityksen taiteen käsitteen historiasta[1]. Vaikka virheellinen käsitys onkin muiden kehittämä, se ansaitsee tulla oikaistuksi, vallankin kun siitä on jo koitunut aitoa vahinkoa estetiikan historian ymmärtämiselle ja tutkimukselle.

Päätin venyttää suomen ”taide”-käsitteen ja -sanan merkitystä niin, että se vastaa sitä, mitä Kant tarkoitti käsitteellä ja sanalla *Kunst*. Laihon mielestä tämä ”hämärtää olennaisesti taito–taide-erottelun”. Hänen mielestään ”sama monimerkityksisyys” on myös alkutekstissä.[2]

Taiteen käsitteen ja sitä ilmaisevien sanojen pitkässä historiassa ei kuitenkaan ollut milloinkaan vaihetta, jossa taito ja taide olisi olennaisesti eroteltu. Kantin *Kunst* ei ole monimerkityksinen, vaan se nojaa perinteiseen hyvin laaja-alaiseen taiteen käsitteeseen, kuten kommentissani suomennokseen sanon[3]. Taito oli aina yksi taiteiden elementti mutta ei yhdenkään kohdalla ainoa tai edes tärkein. Asia käy harvinaisen selväksi heti *Arvostelukyvyn kritiikin* taidetta käsittelevän jakson alussa (§ 43–44).

Kant kirjoitti pitkän ja monipolvisen, kreikan *tekhne*-sanasta ja käsitteestä alkaneen kehityshistorian taitekohdassa. Taidehistorioitsija Paul Oskar Kristellerin mestarillinen tutkielma ”The Modern System of the Arts: A Study in the History of Aesthetic” kartoittaa erilaisia tapoja ryhmittää ja jäsentää kreikan *tekhne*-käsitteen ja -sanan ja niiden muunkielisten perillisten historiaa antiikista 1700-luvulle[4].

Taide oli hyvin kauan erittäin laaja-alainen käsite. Sen piiriin laskettiin kaikenlaisia ihmisen toimia, joista osaa kutsuttaisiin nykyään käsityöksi ja tieteeksi. Taide–taito ei ollut vedenjakaja esimerkiksi tunnetussa, pedagogisista motiiveista syntyneessä ja keskiaikana vakiintuneessa vapaiden ja mekaanisten taiteiden erottelussa. Vapaiden taiteiden olennainen piirre ei ollut ”taiteellisuus” vaan teoreettisuus. Vapailla taiteilla oli teoria, jota voi oppia ja opettaa. Hyödylliset taiteet piti oppia kädestä pitäen. Myöhäisantiikissa vapaiksi taiteiksi olivat vakiintuneet kielioppi, retoriikka, dialektiikka, aritmetiikka, astronomia ja musiikki. Musiikki ei ollut joukossa taiteellisuuttaan vaan siksi, että sille oli kehitelty matemaattista teoriaa. Sokrates oli kuvanveistäjänä mekaanisen taiteen harjoittaja, dialektisena filosofina vapaan taiteen harjoittaja.

Vapaat taiteet nauttivat sosiaalista arvostusta, ja renessanssin aikana kuvataiteilijat tavoittelivat mekaanisiksi luokitelluille taiteilleen vapaan taiteen asemaa muun muassa kehittämällä matemaattista keskusperspektiivin teoriaa.

Taitoa ja taidetta ei käy erottaminen ennen 1600- ja 1700-lukua. Runous oli pitkään arvostetuin taide – Kantkin sijoittaa sen taiteiden hierarkian huipulle (AKK § 53). Runousakatemioissa opetettiin runon kirjoittamisen teoriaa, käytännössä latinankielisten värssyjen kirjoittamista ja tulkitsemista. Dante opettaa teoksessaan *La Vita Nuova* (1294) omien runojensa esimerkkien avulla sonetin kirjoittamisen taitoa ja taidetta. Sonetin kirjoittaminen on taide, joka vaatii erityistä taitoa. Taidetta ei voi erottaa taidosta eikä taitoa taiteesta.

Taiteita oli siis monia, ja nykyisen taiteen käsitteen historia alkaa yksittäisten taiteiden historiana. Niiden kohdalla ei puhuttu taiteesta vaan kirjoittamisesta, piirtämisestä, säveltämisestä ja niin edelleen. Toisin sanoen ei tehty väitettyä taide–taito-erottelua. Kun Giorgio Vassari perusti Firenzeen 1563 Euroopan ensimmäisen taideakatemian, hän antoi sille nimeksi *Accademia del Disegno*, piirustustaidon ja -taiteen akatemia. Piirtämistaitoa pidettiin, ja pidetään yhä, kuvataiteilijan olennaisena taitona. Suomeenkin perustettiin paljon myöhemmin piirustuskouluja, joista Turun piirustuskoulu on yhä toiminnassa.

Mutkat oikoen taiteen käsite ja sitä ilmaisevat sanat kokivat ratkaisevan käänteen 1600-luvulla, kun syntyi ’kaunotaiteen’ käsite erottamaan tietty joukko taiteita muista. Erottelu syntyi monipolvisten teoreettisten, institutionaalisten ja sosiaalisten kehityskulkujen tuloksena. Yksi erottava lanka oli taiteiden erottaminen tieteistä sen nojalla, että tietyissä taiteissa, joissa ratkaisevassa asemassa ovat matemaattinen laskeminen ja tiedon kumuloituminen, niiden uudenaikaiset harrastajat voivat edetä antiikin esikuviensa edelle. Niissä taiteissa, joissa ratkaisevaa on yksilöllinen lahjakkuus ja kriitikon maku, antiikin ja uudenajan paremmuus on kiistanlaisempi kysymys. Myös Kantin kirjoituksista voi löytää kaikuja kiis-

Eeva Hannula, *The edges of waves tear* (2018), teoskokonaisuudesta *Amorphous Writings*, pigmenttivedos alumiinille, 19,5x25,33 cm.

”Maun harjoittamisen liittäminen taiteeseen toi tekijän rinnalle kokijan ja valmisti siten tietä modernille estetiikalle.”

tasta, joka tunnettiin ranskankielisellä nimellä *la querelle des Anciens et des Modernes*. Hän muun muassa sanoo, että puhetaidossa maun malli täytyy laatia kuolleella ja opitulla kielellä, joka ei muutu eikä ole muodin oikkujen armoilla (AKK § 17).

Keskusteltiin siis edistymisen mahdollisuudesta taiteissa, perustettiin taideakatemioita, joissa vaalittiin myös taiteiden teorioita, ja määriteltiin taiteet hovimiehelle, herrasmiehelle ja ruhtinaalle sopivina harrastuksina – miekkailun, ratsastamisen, klassisen oppineisuuden ja rahojen, mitalien ja kummallisten luonnonoikkujen keräilyn ohella. Herrasmies osoitti makua harrastamalla taiteita. Tämä oli merkittävä uusi juonne käsitteen historiassa, jota oli hallinnut *tekhne*-käsitteen jäljittelyn, *mimesiksen* malli. Maun harjoittamisen liittäminen taiteeseen toi tekijän rinnalle kokijan ja valmisti siten tietä modernille estetiikalle.

Kaunotaiteen käsitteen ja sanan vähittäinen vakiintuminen toi selkeyttä taiteiden sekalaiseen seurakuntaan. Käsite sai ensimmäiseksi jalansijan Ranskassa, jossa alettiin 1600-luvulla puhua ja kirjoittaa kaunotaiteista, *les beaux arts*, siis nimenomaan monikossa. Kun käsite ehti Englantiin, se oli samoin perustavasti monikollinen: *the fine arts*. Käsite piti pitkään sisällään uutta ja vanhaa, taidetta ja tiedettä. Esimerkiksi satujen kerääjänä parhaiten tunnettu Charles Perrault listasi 1600-luvun lopulla kahdeksan kaunotaidetta: kaunopuheisuus, runous, musiikki, arkkitehtuuri, maalaustaide, kuvanveisto, optiikka ja mekaniikka[5]. Niitä harrastamalla herrasmies harjoitti makua.

Kaunotaiteen käsitteen sisältö kiteytyi nykyisin taiteiksi kutsuttujen käytäntöjen ympärille kulttuuripiirien keskusteluissa Pariisissa ja Lontoossa. Ratkaisevana askeleena pidetään apotti Charles Batteux’n 1746 ilmestynyttä tutkielmaa *Les beaux arts réduits à un même principe* (Kaunotaiteet johdettuina yhdestä periaatteesta)[6]. Batteux linjaa saman viiden kaunotaiteen joukon, johon Kant perustaa kaunotaiteiden jaottelunsa (AKK § 51).

Kantin kirjoittaessa 1700-luvun lopulla kaunotaiteen käsite oli vankasti vakiintunut. Siinä ei ollut minkäänlaista sijaa väitetylle taiteen ja taidon erottelulle. Kuten Kant toteaa, kaunotaiteeseen kuuluvat erottamattomasti monenlaiset oppimista ja harjaantumista vaativat taidot – piirtäminen, perspektiivin teoria, kontrapunkti, holvien

rakenne ja niin edelleen. Mutta mikään sellainen taito ei synnytä kaunotaidetta. Se syntyy luovasta lahjakkuudesta, jota Kant kutsuu oireellisesti neroudeksi. (”Oireellisesti” siksi, että neroudesta tuli romantiikan aikakaudella taiteilijoiden palvottu huomenlahja.) Toisin kuin tiede, kaunotaide ei synny säännöistä ja käsitteistä eikä sitä voi kiteyttää resepteiksi, joiden avulla taideteoksia voisi luoda kammesta vääntämällä. Kantin rajanveto tieteen ja kaunotaiteen välillä heijastelee monia taiteen käsitteen historian juonteita (AKK § 47).

Kantin taideteoriaa on suotta vähätelty[7]. Vaikka taide ei olekaan hänen estetiikkansa painopiste, hän ohjaa taiteen käsitettä uuteen suuntaan työntämällä kreikkalaisten *tekhne*-käsitteeseen olennaisesti kuuluneen jäljittelyn, *mimesiksen*, syrjään taiteen ytimestä. Nerouden muodostaa Kantin mukaan kyky luoda ilmaisu esteettisille ideoille, jotka ovat Kantin esimerkkien valossa moraali-ideoiden aistimellinen vastapari (AKK § 49). Taiteen – ja myös luonnon – kauneutta voidaan Kantin mukaan luonnehtia esteettisten ideoiden ilmaisuksi (AKK § 51).

Tämä on pitkä askel taidefilosofian kehityksessä. Batteux linjasi vielä viitisenkymmentä vuotta aikaisemmin, että kaunotaiteiden yhdistävä tekijä oli luonnonkauneuden jäljittely. Batteux’n ajattelua ohjasi siis perinteinen mimeettinen taiteen käsite. Kant avasi tien taiteen ilmaisuteorialle. Kantin jälkeen saksalaiset idealistit ja erityisesti Hegel kehittivät ajatusta, että taideteos ilmaisee henkisiä sisältöjä antamalla niille sopivan muodon[8]. Ilmaisuteoria hallitsi taidefilosofiaa aina viime vuosisadan puoliväliin asti. *Mimesis* on pysynyt siinä sivuroolissa, jonka Kant sille osoittaa. Kant piti varmaan itsestään selvänä, että taideteokset esittävät jotakin, mutta esittäminen ei vaadi neroutta vaan säännöin ilmaistavia ja opittavia taitoja.

Palataan käsitteen historiaan. Kun kaunotaiteen käsite oli Kantinkin ansiosta vakiintunut ja saanut uutta sisältöä ja mekaaniset taiteet ryhmitetty tieteen puolelle – nehän ovat sovellettua tiedettä – nykyinen taiteen sana syntyi luontevasti jättämällä pois turhaksi käynyt etuliite ”kauno”. Arvostelukyvyn kritiikki ilmestyi 1790. Kymmenen vuotta myöhemmin Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling ilmoitti Jenassa pitämiensä luentojen otsikoksi *Philosophie der Kunst*, taiteen filosofia[9]. Matka *tekhne*stä nykyiseen taiteen käsitteeseen oli valmis.

Suomalainen jälkinäytös

Sanaa ”taide” käytettiin muiden eurooppalaisten kielten tavoin myös suomen kielessä laajassa merkityksessä. Säilynyt on sellaisia ilmaisuja kuin ”kaikkien taiteen sääntöjen mukaisesti”. ”Kaunotaide” vakiintui tarkoittamaan rakennus-, kuvanveisto- ja maalaustaidetta sekä musiikkia, runoutta ja tanssi- ja näyttämötaidetta[10]. ”Kaunotaide” vaihtui sitten ”taiteeksi” samalla tavoin kuin muuallakin Euroopassa.

Joitakin kymmeniä vuosia sitten joissakin piireissä syntyi vakaumus, että totuttu kielenkäyttö oli väärässä ja että pitäisi puhua taiteen sijasta taidosta. Siinä ei pysähdytty lainkaan pohtimaan, miksi sellainen ajatus ei ollut noussut minkään muun kielen pirissä. Olivatko kaikki muut väärässä ja pieni joukko Suomessa oikeassa?

On vaikea uskoa, että kielenpuhdistajat olivat lainkaan lukeneet Kristellerin oppinutta tutkielmaa. Päädyttiin ojasta allikkoon, kun keksittiin, että ”kaunotaiteen” kuulemma väärin vakiintunut sana pitää korvata sanalla ”kaunotaito”. Se, että sellaista sanaa ei ollut koskaan käytetty suomessa ja että kukaan ei ollut moista ehdottanut missään muussa kielessä, osoitti kai sitten, että kaikki muut olivat väärässä.

Joka tapauksessa revisionistit ovat tuottaneet aitoa vahinkoa taiteen oikean käsitteen ymmärtämiselle työntämällä keksintönsä painokoneen läpi. Katkelma Batteux’n kaunotaiteen käsitteen vakiinnuttaneesta tutkielmasta on julkaistu suomeksi korvaamalla ”kaunotaide” ”kaunotaidolla” ja ”taide” ”taidolla”[11]. Ajatus on niin ilmiselvästi anakronistinen, että olisi luullut sen herättävän edes pienen särön uskonvarmuuteen. Pahinta on kuitenkin, että myös itse ”taide”-sanan synty muuttuu Winston Churchillia lainatakseni mysteeriin verhotuksi arvoitukseksi. Miten Kantin ”kaunotaidosta”, kuten Kantin *schöne Kunst* pitäisi tämän lahkon mukaan suomentaa, syntyi Schellingin ”taide” kymmenessä vuodessa?

Kukaan ei kai sentään esitä, että Schellingin *Philosophie der Kunst* pitäisi olla suomeksi ”Taidon filosofia”. Jos oikea sana on ”taide”, kyse oli ilmeisesti sekä modernin taiteen käsitteen että ”taide”-sanan neitseellisestä syntymästä, samanlaisesta kuin täysikasvuisen Pallas Athenen syntymä Zeuksen päästä. Tai sitten koko ajatus on silkkaa hulluutta, kuten se käsitteen ja kielen historian valossa on.

Vahinko on päässyt tapahtumaan, mutta se pitäisi korjata siivoamalla revisionistinen oppi estetiikan johdannoista[12]. Ymmärrystä täytyisi sen sijaan hakea Kristellerin kirjoituksesta, jonka pitäisi kuulua kaikkiin estetiikan johdantoihin[13].

Pari sanaa Kantin suomentamisesta

Kuten kommentissani suomennokseen totean, suomennokseni johtoajatus on, että Kant ansaitsee tulla suomennetuksi suomen kielellä[14]. Kant oppi latinaa jo koulussa ja kirjoitti sitä sujuvasti, kun akateeminen kutyymi sitä vaati. Kaikki tärkeimmät teoksensa hän kirjoitti kuitenkin saksaksi. Kant käyttää luonnollisesti vakiintuneita oppisanoja, mutta muutoin hänen kielensä on aivan tavallista saksan kieltä. Kosketus tavalliseen kieleen häviää, kun tavalliset sanat korvataan käännöksessä latinalaisperäisillä sanoilla. Olen tästä asiasta melkoisesti eri mieltä Laihon kanssa. Tieteelliset ja filosofiset tekstit vilisevät lainasanoja, mutta niitä ei pidä viljellä suotta, jos suomenkielinen sana on tarjolla. Vierastan Kantin kauttalinjaista latinalaistamista lainaamalla sanat englannista. Wittgenstein olisi sanonut, että kun luodaan filosofien erilliskieltä, jota sivistyneen ei-filosofin on lähestyttävä

sanakirja kourassa, kieli lähtee lomalle. Ja lomalla tulee mieleen kaikenlaista hullua.

Kant kirjoittaa huomattavasti raskassoutuisempaa saksaa kuin esimerkiksi tyyliniekka Wittgenstein mutta yhtä kaikki tavallista saksan kieltä. Latinalaistettu Kant ei anna kunnon käsitystä siitä, millaista lähdeteksti on kielellisesti. Laiho on ilmeisesti sitä mieltä, ettei tällaista vastaavuutta tarvita, kun suomennetaan filosofiaa. Tästä olemme siis eri mieltä.

Toinen linjanvetoni oli venyttää joidenkin sanojen merkitystä siten, että filosofisia käsitteitä tarkoittavia sanoja vastaa sama suomen kielen sana joka kohdassa. ”Taiteesta” oli jo puhe. Toinen esimerkki on sana *Vorstellung*, jonka suomennan johdonmukaisesti ”mielteeksi”. Laiho on tietenkin oikeassa siinä, että sana olisi joissakin yhteyksissä luontevampaa suomentaa ”käsitykseksi”. Jaakko Hintikka esitti aikoinaan vastineeksi ”käsitettä”[15]. Tämä menee harhaan, sillä käsitteet ovat vain osa laaja-alaisen sanan merkitystä. Jos ”käsite” varattaisiin sanalle *Vorstellung*, häviäisi sana sille, mitä Kant kutsuu varsinaisesti käsitteeksi (*Begriff*) ja jonka hän määrittelee sangen tarkkaan. Sanan *Vorstellung* merkitystä Kant varmaan piti intuitiivisesti ilmeisenä tavallisen kielenkäytön perusteella. ”Mielle” ei ole kaikissa kohdin luontevin vastine, mutta esimerkiksi Laihon lainaamissa otsikoissa ”representaatio” olisi vähintään yhtä keinotekoinen. Representaatioiden paras paikka on yleisesti ottaen seinällä. Tosin munkkilatinaa rakastavat uskovat, että seinälle ripustetut representaatiot eivät enää esitä vaan ”representoivat”. Kuvallisen esittämisen käsitettä melkoisesti tutkineena en ole päässyt perille, mitä sellaista keinotekoinen sana ilmaisee, jota tavallinen arkikielen sana ei ilmaisisi.

Filosofisten tekstien suomennosten ei pitäisi suotta kylvää kieleen keinotekoisia sanoja ja sulkea siten filosofiaa jäsentenväliseksi puuhailuksi. Myös filosofien suomen kieli voi paremmin ilman sellaisia kummajaisia kuin ”intuoida”.

Viitteet

1 Laiho 2018.
2 Sama, 129.
3 Pitkänen 2018, 541.
4 Kristeller 1951;1952.
5 Perrault 1690.
6 Batteux 1746.
7 Esimerkiksi huomattava Kant-tutkija Henry Allison osoittaa taideteorian Kantin esteettisen teorian *parergan*, marginaalin puolelle. Allison 2001, luku 12. Itsekin olen luonnehtinut Kantin taide-käsitettä kehittymättömäksi (Pitkänen 1991). Olen muuttanut mieleni ja pidän nyt Kantin taideteoriaa huomattavana askeleena taiteen käsitteen kehityksessä.
8 Hegelin massiivisten estetiikan luentojen johdanto on suomennettu (Hegel 2013).
9 Schelling 1802/1927.
10 *Nykysuomen sanakirja* 1996.
11 Batteux 2009.
12 Esimerkiksi Pentti Määttänen (2012) omistaa johdantoluonteisessa teoksessaan yhden luvun historian tapaiselle: luvun 8 on määrä selvittää, miten taidoista tuli taide. Sanan ”taide” synty ja kehitys jäävät kuitenkin kokonaan selittämättä, eli Määttänenkin uskoo ilmeisesti modernin taiteen käsitteen ja ”taide”-sanan neitseelliseen syntymään. Määttänen ei tietenkään ole itse ajatusta keksinyt mutta yhtä kaikki sitä levittää.
13 Esimerkiksi antologia *Estetiikan klassikot Platonista Tolstoihin* (2009) ei mainitse lainkaan Kristelleriä, mitä pidän erittäin pahana puutteena.
14 Pitkänen 2018, 540.
15 Hintikka 1959, 11, viite 3.

Kirjallisuus

Allison, Henry, *Kant's Theory of Taste* (1990). Cambridge University Press, Cambridge 2001.

Batteux, Charles, *Les beaux arts réduits à un même principe*. Durrant, Paris 1746.

Batteux, Charles, Kaunotaitoja yhdistävästä periaatteesta (Les beaux arts réduits à un même principe, 1746), alku. Suom. Antti Nylén. Teoksessa *Estetiikan klassikot Platonista Tolstoihin*. Toim. Reiners, Seppä & Vuorinen. Gaudeamus, Helsinki 2009, 251–253.

Estetiikan klassikot Platonista Tolstoihin. Toim. Ilona Reiners, Anita Seppä & Jyri Vuorinen. Gaudeamus, Helsinki 2009.

Hegel, G. W. F., *Taiteenfilosofia. Johdanto estetiikan luentoihin* (Vorlesungen über die Ästhetik, 1835–1838). Suom. Oiva Kuisma, Risto Pitkänen & Jyri Vuorinen. Gaudeamus, Helsinki 2013.

Hintikka, Jaakko, Kantin oppi matematiikasta. *Ajatus* XXII, 1959, 5–85.

Kant, Immanuel, *Arvostelukyvyn kritiikki* (Kritik der Urteilskraft, 1790). Suom. Risto Pitkänen. Gaudeamus, Helsinki 2018.

Kristeller, Paul Oskar, The Modern System of the Arts. A Study in the History of Aesthetics. Part 1. *Journal of the History of Ideas*. Vol. 12, No. 4, 1951, 496–527.

Kristeller, Paul Oskar, The Modern System of the Arts. A Study in the History of Aesthetics. Part 2. *Journal of the History of Ideas*. Vol. 13, No. 1, 1952, 17–46.

Laiho, Hemmo, *Arvostelukyvyn kritiikin* suomennoksesta. *niin & näin* 4/18, 124–130.

Määttänen, Pentti, *Taide maailmassa. Pragmatistisen estetiikan lähtökohtia*. Gaudeamus, Helsinki 2012.

Nykysuomen Sanakirja. 14. p. WSOY, Porvoo, Helsinki & Juva 1996.

Perrault, Charles, *Le cabinet des beaux-arts, ou Recueil d'estampes gravées d'après les tableaux d'un plafond où les beaux-arts sont représentés.* G. Edelinck, Paris 1690.

Pitkänen, Risto, Suomentajalta. Teoksessa Kant 2018, 540–544.

Pitkänen, Risto, Kantin kopernikaaninen vallankumous estetiikassa – suuntimia kolmen suomennoskatkelman johdannoksi. *Synteesi* 3/1991, 30–36.

Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von, Philosophie der Kunst. Allgemeiner Teil (1802). Teoksessa *Schellings Werke. Nach der Originalausgabe in neuer Anordnung herausgegeben von Manfred Schröter. Dritter Hauptband*. C.H. Beck & R. Oldenbourg, München 1927, 375–507.

Eeva Hannula, *Windtalk bends the frequence of silence* (2018), teoskokonaisuudesta *Amorphous Writings*, kehystetty, museolasi, 47x69,5 cm.

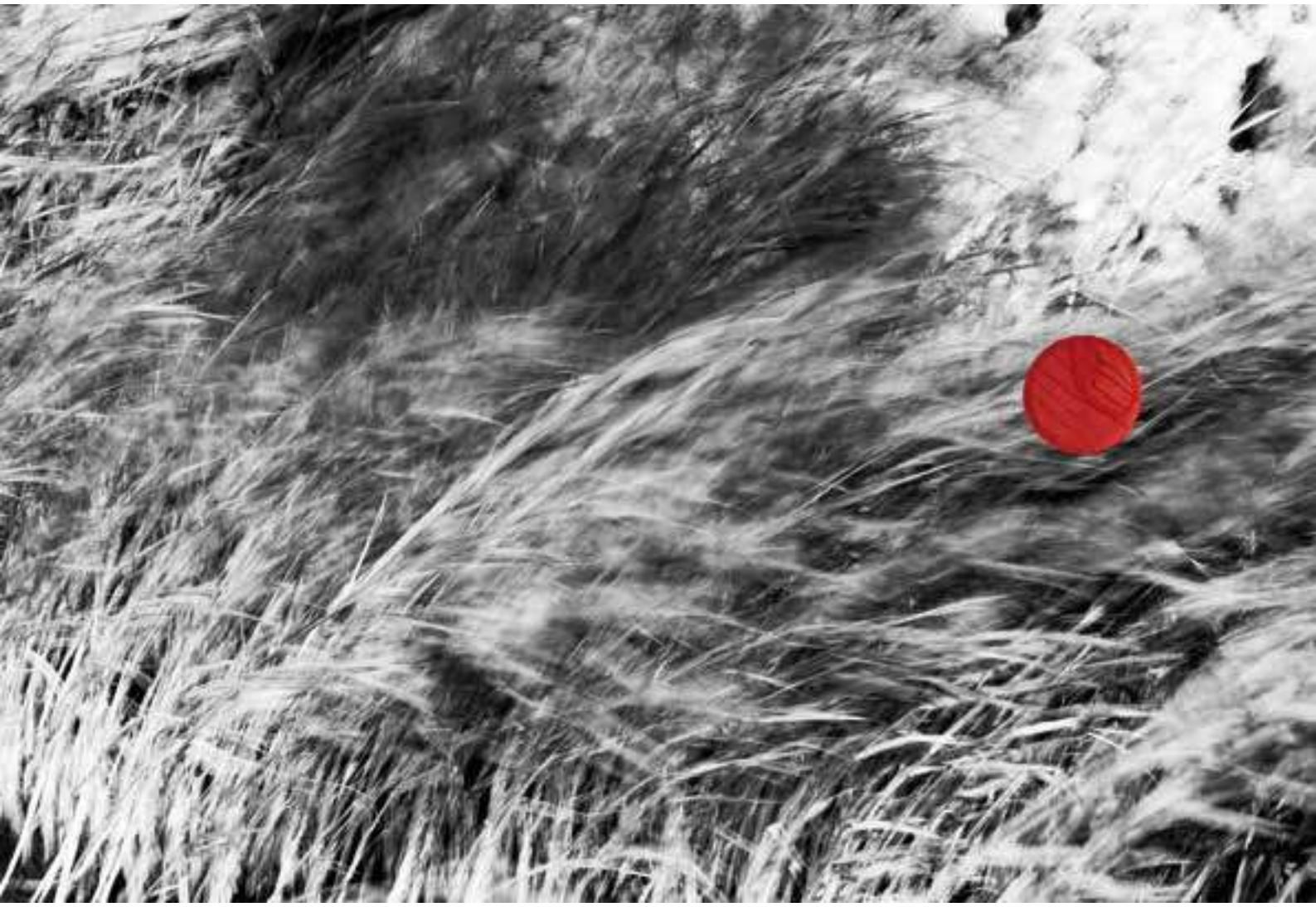

Wolfram Eilenberger

Prologi – taikurit

Ei verkkojjulkaisuoikeutta s.24–32.

VARSINAISET SANKARIT!

TILAA KIINNOSTAVIMMAT OPUKSET NETTIKAUPASTAMME: WWW.INTOKUSTANNUS.FI

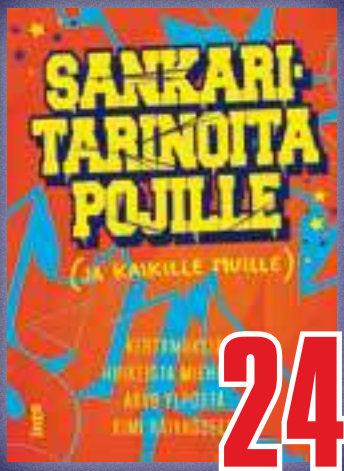

24,90

Emmi Jäkkö &
Aleksis Salusjärvi (toim.)

SANKARITARINOITA POJILLE (JA KAIKILLE MUILLE)

Kertomuksia huikeista miehistä Arvo Ylpöstä Kimi Räikköseen

26,90

Heikki Hiilamo

NÄKYMÄTTÖMÄT SANKARIT

Suomalaisten salainen apu Chilen vallankaappauksen uhreille

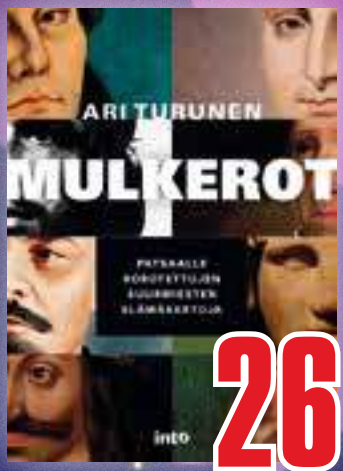

26,90

Ari Turunen

MULKEROT

Patsaalle korotettujen suurmiesten elämäkertoja Iivana Julmasta Lutheriin ja Leniniin

25,00

TYÖSTÄKIELTÄYTYJÄN KÄSIKIRJA

Työstäkieltäytyjäliitto ravistelee työtä ja työttömyyttä koskevia uskomuksia

25,90

Jyri Hänninen & Jarno Liski

KESKUSTAN VALTAKUNTA

Miten keskustapuolue kytkeytyy talousrikollisiin, veroparatiiseihin ja kiinteistöbisnekseen

26,90

Salla Nazarenko & työryhmä

KORRUPTIO SUOMESSA

Käsitys Suomesta korruptoitumattomana maana ehkäisee tehokkaita toimia korruption kitkemiseksi

PSST! KUN LIITYT INNON YSTÄVÄKSI, SAAT 20 % ALENNUKSEN KAIKISTA KIRJOISTAMME.

into

Maryanne Wolf

Silmäilystä on tullut normaali tapa lukea

– ja se mullistaa yhteiskuntamme

Kun aivomme lukevat tekstiä silmäillen, emme ehdi tavoittaa asioiden monimutkaisuutta, ymmärtää toisten ihmisten tunteita tai havaita kauneutta. Luku- ja kirjoitustaito on palautettava arvoonsa digitaalisena aikana.

Eeva Hannula, *The Perpetual winter of image begins like this* (2018), teoskokonaisuudesta *Amorphous Writings*, pigmenttivedos japaninpaperille, 60x42 cm.

Vilkaise ympärillesi seuraavalla lentomatkallasi! iPadit ovat vauvojen ja taaperoiden huvitutteja. Nuoret kouluikäiset lukevat tarinoita älypuhelimillaan; vanhemmat pojat eivät lue lainkaan vaan pelaavat pelejä. Heidän vanhempansa ja muut matkustajat lukevat Kindlejään tai silmäilevät valtavia määriä sähköposteja ja uutisvirtaa. Kaikkia yhdistää salakavala ja näkymätön muutos, joka on mullistanut lukemisen pelisäännöt: lukutaidon mahdollistava aivojen hermoverkko on muuttumassa hienovaraisesti mutta nopeasti. Muutokset vaikuttavat kaikkiin lukemaan opettelevasta taaperosta aikuisiin asiantuntijoihin.

Neurotieteilijät ovat havainneet, että luku- ja kirjoitustaito loivat ihmisen aivoihin uuden hermoverkon yli 6 000 vuotta sitten. Hermoverkko sai alkunsa yksinkertaisesta mekanismista, jonka tehtävä oli tulkita alkeellista tietoa, kuten vaikkapa vuohilauman kokoa. Vähitellen se kehittyi nykyiseen hyvin mutkikkaaseen muotoonsa lukevissa aivoissa. Oma tutkimukseni on osoittanut, että juuri lukevien aivojen hermoverkko mahdollistaa myös monet tärkeimmistä älyllisistä ja affektiivisista prosesseista: tiedon sisäistämisen, analogisen päättelyn ja johtopäätösten muodostamisen; toisen näkökulman huomioon ottamisen ja empatiakyvyn; kriittisen ajattelun ja oivalluskyvyn. Lukuisat tutkimukset ympäri maailmaa varoittavat, että jokainen näistä *pitkäjänteiseen ja syventyvään lukemiseen* olennaisesti kytkeytyvistä prosesseista voi olla nyt uhattuna, koska tietoyhteiskunta suosii digitaalisia lukemisen muotoja.

Yksinkertainen vastakkainasettelu painetun ja innovatiivisen digitaalisen median välillä ei tässä tapauksessa kannata. MIT:n tutkija Sherry Turkle on todennut, että yhteiskunta ei sorru virheisiin innovoidessaan vaan silloin, kun ei huomata, mitä innovoidessa murretaan tai väheksytään. Kriittisellä hetkellä painetun ja digitaalisen kulttuurin käännekohdassa yhteiskunnan täytyy selvittää vaikeita pulmia: Mitä on tapahtumassa lukemiseen erikoistuneelle hermoverkolle? Mitä ominaisuuksia lapset ja vanhemmat opiskelijat *eivät* kehitä uusien lukutottumuksien takia? Voidaanko asialle tehdä jotain?

Tutkimukset ovat osoittaneet, että lukemiseen erikoistunut hermoverkko ei ole synnynnäisesti koodattu perimään kuten näköaisti tai kielikyky. Se tarvitsee oikean ympäristön kehittyäkseen. Hermoverkko myös sopeutuu ympäristönsä vaatimuksiin – kirjoitusjärjestelmien piirteisiin ja viestinnän välineiden ominaisuuksiin. Jos vallitseva väline suosii nopeita, rinnakkaisia ja suurten tietomäärien käsittelyyn soveltuvia prosesseja kuten nykyiset digitaaliset välineet, myös lukemiseen erikoistunut hermoverkko päätyy suosimaan niitä. UCLA:n psykologi Patricia Greenfield on havainnut, että aikaa vieville pitkäjänteisille lukuprosesseille kuten päättelylle, kriittiselle ajattelulle ja empatialle varataan niukemmin aikaa, kun ne jäävät vähemmälle huomiolle. Kaikki ovat korvaamattomia oppimisessa, oli oppija minkä ikäinen hyvänsä.

Opettajien ja kasvattajien sekä psykologian ja humanististen alojen tutkijoiden lausunnot tukevat tutkimuksia. Englannin kirjallisuuden tutkija ja opettaja Mark Edmundson on kuvannut, kuinka monet yliopisto-opiskelijat välttelevät tarkoituksella 1800- ja 1900-lukujen klassikoita, koska heillä ei ole enää kärsivällisyyttä lukea pidempiä, tiheämpiä ja vaikeampia tekstejä. Opiskelijoiden ”kognitiivisen kärsimättömyyden” sijaan pitäisi kuitenkin olla enemmän huolissaan sen takana piilevistä syistä. Suuri joukko opiskelijoita voi olla pian kykenemätön lukemaan vaativia tekstejä tarpeeksi kriittisesti tai ymmärtämään niitä monimutkaisia ajatelmia ja argumentteja, joita esiintyy sekä kirjallisuudessa ja tieteessä että testamenteissa ja sopimuksissa – puhumattakaan tarkoituksellisen hämmentävistä poliittisista aloitteista, joita jokainen kansalainen joutuu setvimään ennen äänestyspäivää.

”Kriittinen ajattelu, empatia ja muut pitkäjänteisen lukemisen prosessit saattavat olla uhattuna uudessa digitaalisessa kulttuurissa, mutta ongelmaa ei pitäisi lähestyä yksinkertaisella painotuotteiden ja digitaalisen lukemisen vastakkainasettelulla.”

Lukuisat tutkimukset ovat osoittaneet, että digitaalisen ruutuajan mahdolliset vaikutukset luetun ymmärtämiseen yläaste- ja lukioikäisissä sekä yliopisto-opiskelijoissa ovat huolestuttavia. Psykologi Anne Mangen kollegoineen on Norjan Stavangerissa tutkinut, kuinka yläaste- ja lukioikäiset ymmärtävät saman kirjallisen aineiston eri välineissä. Mangenin ryhmä kysyi tutkimuskohteiltaan kysymyksiä novellista, jonka juoni oli räätälöity vetoamaan kohdeyleisöön (kiihkeä rakkaustarina). Puolet opiskelijoista luki tarinan ”Jenny, mon amour” Kindleltä, puolet taskukirjasta. Tulosten mukaan opiskelijat, jotka lukivat painetun version, ymmärsivät tarinan paremmin verrattuna ruudulta lukeneisiin tovereihinsa. Erityisesti tuloksissa korostui paperilta lukeneiden kyky muistaa yksityiskohtia ja rekonstruoida juoni aikajärjestyksessä.

Ziming Liu San Josen osavaltionyliopistosta on suorittanut joukon kokeita, jotka ovat osoittaneet, että *silmäily* on lukemisen ”uusi normi”. Silmäillessä lukijat tunnistavat avainsanoja ja selailevat tekstiä. Monet käyttävät lukiessaan nykyisin F- tai Z-kuviota, jossa he ensin koemaistavat ensimmäistä riviä ja sen jälkeen poimivat lopputekstistä avainsanoja. Kun aivot lukevat selaillen, pitkäjänteiselle lukemiselle jää vähemmän aikaa. Toisin sanoen lukijat eivät ennätä käsittää monimutkaista tekstiä, ymmärtää toisten tunteita, havaita kauneutta tai muodostaa omia ajatuksiaan.

Karen Littau ja Andrew Piper ovat huomanneet lukemisen toisenkin piirteen: fyysisyyden. Piper ja Littau sekä Anne Mangenin tutkimusryhmä painottavat, että paperilta lukiessa kosketus tuo kokemukseen lisäarvoa, jonka voi käsittää sanojen ”geometriana” tai tekstin tilallisena ”läsnäolona”. Piper huomauttaa, että ihmiset tarvitsevat tietoa siitä, missä he ovat tilassa ja ajassa, jotta he voivat palata aiempiin ajattelun kohteisiin ja oppia ymmärtämään niitä paremmin. Hän kutsuu sitä ”toistuvuuden teknologiaksi”. Toistuvuus on tärkeää sekä nuoremmille että vanhemmille lukijoille, koska sen avulla lukija voi palata takaisin sekä tarkistaa ja arvioida omaa tekstinymmärrystään. Herää luonnollisesti kysymys siitä, mitä tapahtuu, kun nuoriso selailee tekstiä ruudulta, jonka tilallisuuden puute ei kannusta palaamaan takaisin ja tarkistamaan.

Yhdysvaltalaiset mediatutkijat Lisa Guernsey ja Michael Levine, American Universityn kielitieteilijä Naomi Baron sekä kognitiotieteilijä Tami Katzir Haifan yliopistosta ovat tutkineet eri välineiden vaikutusta erityisesti nuoriin lukijoihin. Katzir on tutkimuksessaan todennut, että ruudulta lukemisen kielteiset vaikutukset ovat nähtävissä jo neljännellä ja viidennellä luokalla – seuraamuksia havaitaan ymmärryksessä sekä empatiakyvyn kehittymisessä.

Kriittinen ajattelu, empatia ja muut pitkäjänteisen lukemisen prosessit saattavat olla uhattuna uudessa digitaalisessa kulttuurissa, mutta ongelmaa ei pitäisi lähestyä yksinkertaisella painotuotteiden ja digitaalisen lukemisen vastakkainasettelulla. Nimittäin meidän kaikkien lukutottumukset ovat muuttumassa, olipa väline mikä

Eeva Hannula, *Red poets* (2018), teoskokonaisuudesta *Amorphous Writings*, pigmenttivedos alumiinille, kehystetty, museolasi, 30x21 cm.

tahansa, ja muutos vaikuttaa siihen, mitä ja miksi luemme. Eivätkä seuraukset rajoitu vain nuoriin. Kriittisen ajattelun ja empatiakyvyn salakavala surkastuminen vaikuttaa kaikkiin. Se heikentää kykyämme suunnistaa ympärillämme raivoavassa informaatiomyrskyssä. Se houkuttelee vetäytymään kaikista tutuimpiin uskomusten siiloihin, joissa ei ole tarvetta analysoida tai tarkistaa faktoja. Olemme siksi entistä alttiimpia virheelliselle informaatiolle ja kansankiihottajille.

Neurotieteessä on jo kauan tiedetty, että aivot muovautuvat ja käyttämätön ominaisuus surkastuu. Periaate on toiveikas, koska aivojen toimintaan sekä lukemiseen liittyvään kriittiseen ajatteluun sovellettuna se muistuttaa valintojen tärkeydestä. Lukemisen mahdollistaviin aivojen toimintoihin voi siis vaikuttaa. Tieteen ja jo olemassa olevan teknologian ansiosta lukutottumusten muutoksia voidaan tunnistaa ja korjata ennen kuin niistä tulee pysyvämpiä. Jos saadaan entistä tarkemmin selvitettyä, mitä olemme vaarassa menettää digitaalisen maailman tuomien etujen rinnalla, on yhtä lailla syytä intoon kuin varovaisuuteen.

On vaalittava uudenlaista asennoitumista aivojen toimintaan: tarvitaan ”kaksineuvoisesti lukevat” aivot, jotka pystyvät syvään ja pitkäjänteiseen ajatteluun sekä digitaalisissa että perinteisissä välineissä. Tavoite on erittäin tärkeä. Elinvoimaisen demokratian kansalaisten on kyettävä ottamaan huomioon monia erilaisia näkökulmia ja erotettava totuus epätotuuksista. Tulevien sukupolvien on osattava arvostaa ja luoda kauneutta. Ja tarvitaan taitoja seuloa nyky-yhteiskunnan informaatioähkyä, jotta pystymme kerryttämään tietoa ja viisautta. Ilman näitä valmiuksia on mahdotonta ylläpitää hyvää yhteiskuntaa.

Suomentanut Tommi Kakko

(Alun perin: Skim Reading is the New Normal. The Effect on Society is Profound. *The Guardian* 25.8.2018. Verkossa: theguardian.com/commentisfree/2018/aug/25/skim-reading-new-normal-maryanne-wolf)

Kognitiivista neurotiedettä, psykolingvistiikkaa ja kirjallisuudentutkimusta työssään yhdistänyt Maryanne Wolf osui *The Guardian*issa julkaistulla kirjoituksellaan digiaikakauden hermoon. Pitkäjänteistä ja syventyvää lukemista (*deep reading*) puolustavaa puheenvuoroa on jaettu Facebookissa lähes 170 000 kertaa. Oheen suomennettu teksti perustuu Wolfin tuoreeseen kirjaan *Reader, Come Home. The Reading Brain in a Digital World* (Harper, 2018).

The Verge -verkkolehdelle viime elokuussa antamassaan haastattelussa Wolf pohtii syventyvän lukutavan merkitystä:

> ”Keskittynyt lukeminen on äärimmäisen tärkeää. Syyllistyn samaan kuin muutkin, joten joudun pakottamaan itseni hidastamaan tahtia. Tulostan usein tekstiä tai luen tärkeimmät asiat muuten paperilta – ainakin silloin, kun kauneus katoaisi muilla lukutavoilla.
>
> Täytyy lukea palatakseen itseensä – siltojen rakentaminen on välttämätöntä.”

Wolfin mukaan silmäilevä lukeminen muuttaa tottumuksiamme niin yksilöinä kuin kansalaisina. Sillä voi myös olla kielteisiä yhteiskunnallisia vaikutuksia:

> ”Uskoakseni silmäily saa lukijat tarttumaan lähteisiin, jotka vaikuttavat kaikkein yksinkertaisimmilta, pelkistetyimmiltä ja tutuimmilta. Ne vaativat vähiten ajattelulta. Ihmiset saattavat näin hyväksyä täysin valheellisia uutisia tutkimatta niitä tarkemmin, pureutumatta niihin analyyttisesti.
>
> Erityinen huolenaiheeni on, että kaunokirjallisuuden hukkaaminen vie kyvyn asettua toisen ihmisen asemaan. Eniten olen huolissani lukutavan muutoksen ennustamattomista ja tahattomista yhteiskunnallisista seurauksista. Alttiutemme kaikenlaiselle kansankiihottamiselle saattaa heijastella lukutapaa, joka ei jätä tilaa kriittiselle ajattelulle ja empatialle.”

Bisnespotaskaa paljastamassa

Hinta **37 e**

Sähkökirjan
hinta **28 e**

Iskulauseita, kirjainlyhenteitä ja muotihokemia – kun paskanjauhanta läpäisee koko yhteiskunnan, on korkea aika puhua siitä sen oikealla nimellä.

André Spicer
Paskanjauhantabisnes
(Business Bullshit, 2018)

Suom. Tapani Kilpeläinen
n. 221 sivua
ISBN 978-952-7189-37-5
Sähkökirjan ISBN 978-952-7189-38-2

NIIN & NÄIN

www.netn.fi/kirjat
040 721 4891

Tuukka Tomperi & Jaakko Belt

Johdatukseksi sivistyksen ajattelemiseen

Vieläkö tarvitaan puhetta sivistyksestä? Kysymys voi tuntua oudolta, onhan sivistykseen yhä aivan tavallista viittoilla juhlavissa sanoissa kulttuurimme laajoista näkymistä ja suurista linjoista. Mutta valaiseeko puhe omaa aikaamme ja tarkentuuko se käyttökelpoiseksi silloin, kun pitäisi sanoa jotakin uutta ja merkityksellistä?

Sivistyksen käsite näytetään rajatummissa asiayhteyksissä nykyään usein korvattavan muilla termeillä, kuten yhdysvaltalaislähtöisellä puheella ”2000-luvun taidoista” (*21st century skills*). Nopeasti levinneellä ilmauksella koetetaan kiteyttää, millaisen taitojen kokoonpanon yksilö tarvitsee tullakseen toimeen nopeasti muuttuvassa digiyhteiskunnassa. Termi ehkä kuulostaa tulevaisuuteen suuntaavana dynaamisemmalta ja ajanmukaisemmalta kuin historiaan ja perinteisiin mieltyvä suomen kielen ”yleissivistys”, jota se idealtaan muuten hieman muistuttaa. Englannin kielestä tietysti puuttuu suora vastine sivistykselle, jonka nykyiset merkityssisällöt ovat tulleet suomeen saksasta (*Bildung*) ja ruotsista (*bildning*). Käsitteiden eroista voi kuitenkin huomata, etteivät taidot sittenkään vielä kata sivistyksen koko alaa.

”2000-luvun taidot koostuvat taidoista, kyvyistä ja oppimisvalmiuksista, joita kasvatuksen, liikkeenjohdon, yliopistojen ja julkishallinnon edustajat pitävät välttämättöminä, jotta yksilö voi menestyä 2000-luvun yhteiskunnassa ja työelämässä”, kertoo asiasanan paljon lainattu englanninkielinen Wikipedia-artikkeli. Vastaavanlainen puhetapa on helposti tunnistettavissa nykyään suositusta ’osaamisen’ käsitteestä, joka hallitsee myös suomalaista koulutuspoliittista keskustelua.

Näkökulmaksi on tällöin asetettu tulevaisuuden yhteiskunnan otaksutut tarpeet. Erityisesti korostuvat työn muutos, elinkeinoelämän vaatimukset ja teknologinen murros: yksilöiden on kartutettava työelämätaitojaan ja kehitettävä mukautumiskykyään pärjätäkseen maailmassa. Suomessa opetusministeri on asettanut ”Osaamisen tulevaisuuspaneelin”, jonka on ollut määrä visioida koko koulutusjärjestelmän kehittämistä ja vahvistaa strategista ennakointia koulutuspolitiikassa. Sen tehtävänannossa painotetaan osaamistarpeita, sopeutumiskykyä, inhimillisiä voimavaroja ja osaamisperusteista hyvinvointia.[1] Näissä määrityksissä osaaminen ja kyvykkyys ymmärretään taidollisestakin näkökulmasta kapeasti. Esimerkiksi perusopetuksen tavoitteissa vaalittuihin kansalaistaitoihin on perinteisesti yhdistetty myös osallisuus ja valmius yhteiskunnalliseen toimintaan sekä vastaavia kriittisen kansalaisen ihanteita[2]. Sen sijaan 2000-luvun taitoja ja osaamista visioitaessa poliittisen kansalaisuuden merkitystä on tähdennetty harvoin jos lainkaan.

Osaaminen jalostuu sivistykseksi vasta silloin, jos huomataan kysyä seuraavanlaisia kysymyksiä: Miksi yksilön pitäisi tavoitella menestystä tulevaisuuden yhteiskunnassa? Miksi ihmisten pitäisi mukautua yhteiskuntaan ja työelämään eikä toisin päin? Miten yksilöllinen kyvykkyys kanavoituu yhteisölliseen ja yhteiskunnalliseen toimintaan? Kenellä on valtaa vaikuttaa siihen, millainen tulevaisuuden yhteiskunta on ja mitä siinä tarvitaan? Entä millaisia arvostuksia ja ihanteita meidän pitäisi toteuttaa elämässämme tässä ja nyt? Millainen on hyvä yhteiskunta ja miten tulevaisuuden yhteiskunta voisi olla parempi kuin nykyinen? Mitkä ovat omien perinteidemme arvokkaimpia ulottuvuuksia, sisältöjä ja käytäntöjä? Miten niiden varaan voidaan rakentaa tavoitellessamme nykyistä parempaa tulevaa ihmisyyttä, yhteiskuntaa, maailmaa – ja työelämääkin?

Sivistys teoriana, ihanteena ja käytäntönä

Sivistysteoreettinen perinne onkin katsonut asiaa toisesta suunnasta. Painopiste on ollut ennen muuta ihmisen kasvun mahdollisuuksissa toteutuneen ja vallitsevan

”Kukaan ei voi ennakoida, mitä kaikkea seuraa, kun uudet sukupolvet vuorollaan kohtaavat sivistysperinteen annin.”

yhteiskunnallisen tilanteen sijaan, vaikka katse onkin usein kohdistettu myös enemmän historiaan kuin tulevaisuuteen. Aina varhaisesta saksalaisesta *Bildung*in käsitteestä angloamerikkalaista *liberal education*ia ideoineiden S. T. Coleridgen ja J. H. Newmanin ajatteluun ja nykyaikaiseen pedagogiseen sivistysteoriaan sivistys on tarkoittanut ennen kaikkea kulttuuria, joka edistää kokonaisvaltaista ja monipuolista inhimillistä kasvua, ihmisen mahdollisuutta kehittää harmonisesti kaikkia puoliaan parhaalla tavalla. Toisaalta porvarillisen sivistysihanteen rinnalle noussut ja sille vaihtoehdon tarjonnut työväensivistystyö näki itsensä suoraankin vallitsevan yhteiskuntajärjestyksen haastamisena: ylhäältä alaspäin tehtävän kansanvalistuksen tilalle tarjottiin omaehtoista, ruohonjuuritasolla järjestäytynyttä ja alhaalta ylöspäin koho(tt)avaa kansansivistystä. Vaikka työväensivistysperinteen nykykatsauksissa ymmärrettävästi korostuu sivistystyön historiallinen merkitys, asiantuntijat painottavat samalla sen uudistuksellista ulottuvuutta: sivistysliike on luonut aikalaisilleen uusia toimintamuotoja ja -mahdollisuuksia, suuntautunut tulevaisuuteen ja uskonut yhteiskunnalliseen edistykseen.[3]

Sivistysteoriassa sivistys onkin aina ollut enemmän ja muutakin kuin osaamista. Pelkän tietojen ja taitojen kerryttämisen sijaan sillä on tarkoitettu maailmankuvan ja -katsomuksen muodostumista, moraalisuuden ja tunteiden jalostumista, luonteen vahvistumista sekä kasvua persoonalliseen ihmisyyteen, jossa kukin yksilöllistyy omalla tavallaan ympärillään olevien kulttuuristen lähtökohtien saattelemana ja materiaalisten ehtojen määrittämänä. Inhimillisen kasvun painavuus ja vakavuus tuntuvat puuttuvan anglistisesta puheesta, jossa kasvatuksen ja opiskelun merkitys supistuu taidoiksi tai osaamiseksi. Sivistys ei ole ulkoisia tietoja ja taitoja, joita yksilöt omaksuvat käyttöönsä. Sen sijaan inhimillisen kulttuurin muodot ovat perustavanlaatuisessa sisäisessä suhteessa ihmiseen, sillä ne muovaavat ihmistä itseään samalla kun hän muovaa niitä jatkuvasti uudelleen.

Sivistys on toisaalta myös enemmän kuin vain sosialisaatiota. Siihen sisältyy ihanne moraalisesta täysikäistymisestä, kasvusta vastuullisuuteen sekä ajattelun itsenäistymisestä, joka ilmenee kykynä asettaa omakohtaisesti ihmisenä olemisen suuret kysymykset ja ajatella jälleen kerran uudelleen kulttuurin perusongelmia. Aatehistoriallisina juurina ovat Immanuel Kantin filosofiaan palautuvat valistuksen ihanteet: vapautuminen itseaiheutetusta alaikäisyydestä, järjen itsensä altistaminen kritiikille sekä vapaus ja velvollisuus järkeillä julkisesti[4]. Näin perinteiden arvostaminen yhdistyy niiden itsekritiikkiin, uudistamiseen ja ylittämiseen – traditionalismi lyö kättä reformismin ja kumouksellisuuden kanssa. Toisin kuin ennalta määritellyissä osaamistavoitteissa, kukaan ei voi ennakoida, mitä kaikkea seuraa, kun uudet sukupolvet vuorollaan kohtaavat sivistysperinteen annin.

Näin piirtyy esiin toinen olennainen ero osaamisen ja sivistyksen käsitteiden välillä. Osaamisessa korostuu välineellisyys, instrumentaalinen järki ja toiminta: Miten saadaan tehokkaimmin aikaan asia X? Miten päästään nopeimmin paikasta A paikkaan B? Miten lasketaan oikea lopputulos annetuista lähtökohdista? Mikä saa talouden kasvuun? Millaisin kyvyin pärjätään tulevaisuuden yhteiskunnassa? Millaisin taidoin työntekijä tekee joustavimmin, ripeimmin ja ketterimmin tulosta?

Sivistysteorioissa on sen sijaan korostunut ajattelu, jossa keskustellaan ja väitellään arvoista, katsomuksista, päämääristä, perusteista ja oikeutuksista. Arvorefleк-

”Numerotaidottomuus on *luku*-taidottomuuden muotona vahingollinen siinä missä puutteelliset lukemisvalmiudet.”

tiivisiin sisällöllisiin kysymyksiin ei ole saavutettavissa yhtä oikeaksi todistettavaa vastausta. Niiden pohtimisessa voidaan silti kehittyä siten, että dialogia ja debattia käydään ajatuksekkaasti, huolehtivasti ja harkitsevasti sekä maailman menoon vaikuttavasti.

Välineistä ja päämääristä

Sivistyksen tulkinnasta kiistellään yhä toisinaan viitaten brittitiedemiehen ja -kirjailijan C. P. Snow’n esittämään kahden kulttuurin jakolinjaan: humanistiseen ja luonnontieteelliseen sivistykseen. Tätä kahtiajakoa Snow halusi myöhemmin täydentää kolmannella, yhteiskuntatieteellisellä sivistyksellä. Snow valitti 1950-luvun lopussa, miten traditionaalinen kirjallisen kulttuurin sivistyskäsitys oli jäänyt irralleen yhteiskunnan muutoksesta ja vanhentunut suhteessa reaalitieteelliseen ja teknologiseen kehitykseen.[5] Vaikka harva lienee lukenut Snow’n aihetta käsittelevät tekstit, kaikuja hänen kärjistyksestään voi kuulla välillä Suomessakin, esimerkiksi väitettäessä kouluopintojen sisältöjä tai käsitystämme yleissivistyksestä kirjalliskulttuurisesti painottuneiksi.

Snow’n näkemykset sijoittuivat kuitenkin hyvin selvästi omaan aikaansa ja paikkaansa. Brittiläisissä eliittikouluissa ja yliopistoissa luonnontieteilijän odotettiin lukeneen Shakespearea ja kreikkalaisia tragedioita kelvatakseen kultivoituneeksi, mutta humanistit saattoivat pysyä tietämättöminä luonnontieteiden edistysaskelista. Suomessa ei ole vallinnut vastaavaa tilannetta ainakaan enää sotien jälkeisenä aikana. Koulutuksen ihanteet ja käytännöt ovat olleet pikemminkin teknisiä ja käytännönläheisiä. Klassikoita on luettu yleissivistävässä koulutuksessa hyvin vähän, eikä alkukielillä juuri edes yliopistoissa. Yliopistojen muutamaa pientä alaa lukuun ottamatta klassikkoteoksia ei ylipäätään enää sisälly opintovaatimuksiin. Kaikissa suomalaisissa lukioissa voi erikoistua matemaattis-luonnontieteellisiin aineisiin, ja näihin suuntautumista uusi ylioppilastutkinnon pisteytys yliopistojen opiskelijavalinnoissa myös voimakkaasti suosii. Vastaavaa painottumista ja yhtä pitkälle etenevää opiskelua humanistis-yhteiskuntatieteellisissä aineissa ei ole tarjolla käytännössä missään, eikä näiden aineiden opiskelu myöskään tuo etua yliopistoihin pyrittäessä.

Digitaalinen teknologia on 2000-luvulla lisäksi muuttanut asetelmia. Nykyään humanistienkin on tarpeen ymmärtää edes auttavasti käyttöliittymiä, tietojärjestelmiä ja jopa algoritmeja. Myös niin sanottu digihumanistinen tutkimus on tullut Suomessa suhteellisen suosituksi, ja digitaalisten menetelmien hyödyntämiseen rahoituslähteetkin usein kannustavat. Koodarien, diplomi-insinöörien, fyysikoiden tai lääkärien ei kuitenkaan tarvitse tuntea kirjallisuutta, taidetta tai historiaa – itse asiassa vaikuttaa päinvastoin siltä, että lukiokoulutuksesta voi päästä läpi ja jopa jotkin yliopistotutkinnot suorittaa lukematta ainuttakaan kokonaista kirjaa.

Näillä huomautuksilla ei ole tarkoitus toisintaa ajatusta kahden tai kolmen kulttuurin – tai sivistyksen – vastakkainasettelusta. Luonnontieteelliset ja yleisemmin empiiriset menetelmät ovat tehokkain ihmisen kehittämä väline saada tietoa maailmasta ja itsestään. Ihmiskunnan nykyhistoriaa ei voi käsittää tuntematta luonnontieteiden ja teknologian vaiheita. Numerotaidottomuus on *luku*taidottomuuden muotona vahingollinen siinä missä puutteelliset lukemisvalmiudet. On silti syytä punnita,

miten yhteiskunnan arvostukset painottuvat eri aikoina eri tavoin. Mitä enemmän käsityksemme koulutuksesta ja tieteestä keskittyvät tekniseen ja välineelliseen rationaalisuuteen, sen vähemmän arvostusta ja tilaa saattaa jäädä arvoreflektiivisyyden vaalimiselle kulttuuri- ja yhteiskuntatieteiden, filosofian, taiteen ja kirjallisuuden muodoin.

Monet välineellisen ajattelun ylivaltaa kritisoineista 1900-luvun filosofeista tunnistivat saman epäsuhdan: kykymme harkita, keskustella ja väitellä päämääristä – sekä sitoutua niihin – ei ole kehittynyt yhtä menestyksekkäästi kuin välineemme tavoitella kulloinkin annettuja päämääriä. Sivistyksen nykypohdinnalle antaakin painavuutensa ilmeiseksi käynyt tarve uudistaa yhteiskunnan arvostuksia ja sitoutua uudenlaisen elämänmuodon tavoitteluun moraalissa, tunteissa ja tahdossa.

Sivistys tänään

Keskustelu sivistyksen historiasta ja nykymerkityksestä on viime aikoina osoittanut viriämisen merkkejä Suomessa. Aihe on toki yleissivistyksen kannalta esillä aina koulunuudistusten yhteydessä, kuten nyt laadittaessa piakkoin valmistuvia lukioiden uusia opetussuunnitelmia. Julkiseen keskusteluun sivistyksen teema näyttää lisäksi palanneen monissa hiljattaisissa tapahtumissa ja julkaisuissa.

Työväen Sivistysliiton tuoreen juhlakirjan *Hengenpimeyttä vastaan* (2019) keskusteluosion puheenvuoroissa sivistys kanavoi niin kriisitietoisuutta kuin toiveita paremmasta. Toisaalta sivistys ihanteena ja toiminnan muotona on kriisissä, ahtaalla tai pitkälle rapistunut, sanana kenties vanhahtavaltakin kalskahtava. Toisaalta sivistyspuhe lähikäsitteineen avaa haastatelluille väylän pureutua nykypäivän polttaviin kielteisiin kehityskulkuihin: koulutuksen eriarvoistumiseen, yhteiskunnalliseen passivoitumiseen ja eriytymiseen, populismin nousuun, journalismin tehtävän hämärtymiseen, tiedon sirpaloitumiseen ja mielipiteiden ylivaltaan. Toisin sanoen sivistys taipuu sekä aikalaisdiagnoosin kohteeksi että sen välineeksi. Termin monikäyttöisyydestä kertonee sekin, että itsenäisen ja kriittisen ajattelun, tietoon perustuvan maailmankuvan ja yhteiskuntaan osallistumisen lisäksi sivistystä saatetaan luonnehtia niin ”keskitien jutuksi” kuin radikaaliksi maailman muuttamiseksi.[6]

Peruste-verkkolehdessä ilmestyi viime syksynä puolestaan sivistysteemainen juttukokonaisuus, jossa punnittiin kansallista sivistysstrategiaa, sivistysyliopiston tehtävää ja koulutuspolitiikkaa sekä sivistyksen asemaa luokkahuoneista parlamenttiin[7]. Sivistyksen tilaa ja lähihistoriaa luodannut teemanumero jäi aina aikaan tarttuneen lehden viimeiseksi. Toisenlainen ajan merkki on *Aikuiskasvatus*-lehden siirtyminen kokonaan avoimeksi ja verkkoon tämän vuoden alusta. Kansansivistystyön perinteisiin ja tutkimukseen osaltaan kytkeytyneessä lehdessä on vuosien varrella julkaistu varmasti enemmän sivistyksen pohdintaa kuin missään toisessa suomalaisessa tiedelehdessä. Niiden jatkeeksi *Aikuiskasvatus* 2/2018 sisälsi aiheen erittelyä muun muassa kulttuurisen, poliittisen ja sosiaalisen osallisuuden, työväensivistystyön, yliopistojen ja ekososiaalisen sivistyksen näkökulmista.

Sivistyksestä puhuttaessa palataan selvästikin aina joukkoon perinteisiä ja ehkä joidenkin mielestä jo kuluneita aihelmia. Toisaalta käsitteelle nähdään yhä näissä tuoreissakin yhteyksissä käyttöä katsottaessa tulevaisuuteen ja hahmoteltaessa yhteiskunnallisen muutoksen mahdollisuuksia. Sivistyksen käsitteen häilyvyydestä (ja hymistelevyydestä) huolimatta ainakin menneisyyteen ja tulevaisuuteen katsovien näkökulmien yhdistäminen sekä kulttuurinen itsekritiikki näyttävät kuuluvan siihen kiinteästi. Ehkä inhimillisen elämän jatkumosta ja pyrkimyksestä itsekritiikin avulla kohti parempaa rakentuu myös perustelu sille, miksi sivistystä on edelleen syytä ajatella.

Tämän numeron teemapaketissa *niin & näin* tarjoaa muutamia näkökulmia siihen, mikä sivistyksestä puhuttaessa voisi olla tärkeää juuri nyt tai olennaista palauttaa mieleen. Teksteissä ei niinkään pureuduta sivistyksen käsitteeseen tai sen aatehistoriaan. Sen sijaan kirjoittajilta on pyydetty puheenvuoroja jostakin ajankohtaisesta kulttuurin, tieteen tai yhteiskunnan teemasta, joka voisi valottaa sivistyksen merkitystä tänä päivänä.

Sivistyksen käsite voi olla edelleen käyttökelpoinen, jos se auttaa jäsentämään kulttuurin ja yhteiskunnan vallitsevaa tilaa kehityssuuntineen sekä osoittaa, millaisia mahdollisuuksia ihmisyydessä piilee. Sivistystä pohdittaessa voimme samalla pitää kiinni oman kielemme ja perinteemme käsitteistä sen sijaan, että omaksuisimme ideamme muodikkaina lainoina angloamerikkalaisesta keskustelusta.

Viitteet & Kirjallisuus

1 Ks. hankekuvaus OKM:n verkkosivuilla: minedu.fi/hanke?tunnus=OKM047:00/2017

2 Ks. Jaakko Belt & Jarkko S. Tuusvuori, Kansalaistaitojen käsitteestä. *niin & näin* 1/2017, 45–47.

3 Ks. etenkin Tapio Bergholmin ja Maria Lähteenmäen luonnehdinnat teoksessa Ville Blåfield, *Hengenpimeyttä vastaan. Puheenvuoroja sivistyksestä.* Edita & TSL, Helsinki 2019, esim. 27, 35, 69–70..

4 Ks. Immanuel Kant, Vastaus kysymykseen: mitä on valistus? (Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? 1784). Suom. Jussi Kotkavirta. Teoksessa *Mitä on valistus?* (1995) Toim. Juha Koivisto, Markku Mäki & Timo Uusitupa. Dig. p. Vastapaino, Tampere 2007, 86–95.

5 Snow'n alun perin luentona esittämä teksti ja hänen sitä myöhemmin arvioinut esseensä on suomennettu samassa laitoksessa. Nykynäkökulmasta teoksen kiinnostavin ja ajankohtaisin osuus on kuitenkin aate- ja intellektuaalihistorioitsija Stefan Collinin laaja taustoittava johdanto. Charles P. Snow, *Kaksi kulttuuria* (The Two Cultures, 1959/1993). Johdanto Stefan Collini. Suom. Kimmo Pietiläinen. Terra Cognita, Helsinki 1998.

6 Blåfield 2019.

7 Ks. erit. Miika Salo, Pääkirjoitus: Peruste sivistäjänä. *Peruste* 7.9.2018. Verkossa: perustelehti.fi/peruste-sivistajana/

Sari Kivistö & Sami Pihlström

Humanistinen sivistys ja kriittinen etäisyys

Huomioita totuudesta, vapaudesta ja toiseuden kunnioittamisesta

Tutkimusta ja tieteen tekemistä ohjaavat monenlaiset arvot, joista käydään yliopiston yhteiskunnallisen merkityksen muuttuessa kriittistä keskustelua. Syvennymme seuraavassa erityisesti *kriittisen etäisyyden* ja *vapauden* merkitykseen akateemisessa elämässä. Väitämme, että kriittisellä etäisyydellä ja vapaudella on edelleen oltava ratkaiseva merkitys yksittäisen tutkijan työtä ohjaavina arvoina, ja niitä on vahvistettava tieteen arvomaailman ytimessä.

Olemme toisaalla käsitelleet sivistävän koulutuksen arvoa ja puoltaneet avoimen koulutuseliitin ajatusta, jonka mukaisesti kaikilla pitäisi olla pääsy tiedon, avarakatseisuuden ja moniäänisyyden pariin.[1] Näemme koulutuksen merkityksen painokkaana osana ihmisen ”inhimillistämistä”, tiedollisten valmiuksien ja moraalisten hyveiden kehittämistä. Koulutus ja sivistys toimivat populismin vastavoimina vahvistaessaan erilaisten näkökulmien kunnioittamisen pyrkimystä, avarakatseisuutta ja laajemman perspektiivin tavoittelua.

Erityisesti akateeminen sivistys tarkoittaa jatkuvaa kriittisyyttä ja ymmärryksen kehittämistä, omien ajatusten korjaamista ja sisäistä avoimuutta. Tutkimus ei ole vain uuden tiedon hankintaa, vaan se sisältää vaatimuksen katsoa maailmaa aina uusista näkökulmista. Samalla käsitykseemme etenkin *humanistisesta* sivistyksestä kuuluu olennaisesti se, että ihmisen toimia, tiedettä ja kirjallisuutta on jatkuvasti pohdittava suhteessa moraaliin, eikä mitään näistä osa-alueista voi erottaa ihmisenä olemisen kysymyksistä. Akateeminen humanistinen tutkimus tarkastelee, millainen ihminen ylipäätään on ja mitä se merkitsee kulttuurille, yhteiskunnalle ja ihmiselämän tulevaisuudelle. Humanistinen tutkimus tunnustaa myös ihmisen erityisluonteen, eikä ihmistä tutkita vain osana luontoa, yhtenä lajina muiden joukossa. Olennaista ihmisenä olemisessa on inhimillinen kulttuuri.

Aluksi tarkastelemme kriittisen etäisyyden kunnioittamisen arvoa totuuden tavoittelussa suhteessa pragmatismiin ja kriittisen filosofian perinteeseen. Pohdimme myös Dostojevskiin viitaten vapauden vaikeutta ja valotamme lopuksi lyhyesti etäisyyden tärkeyttä empatiakritiikin avulla. Näin pyrimme osoittamaan, että kriittisen etäisyyden ottaminen tutkimuksen (ajattelun, keskustelun) kohteeseen on sivistysprojektin ydintä kaikenlaisen ideologisuuden, fanittamisen ja immersiivisyyden sijasta. Aikamme ongelma ei ole ainakaan yksinomaan se, ettemme pysty riittävästi asettumaan toisten asemaan. Yhtä lailla ongelmallista voi olla, jos naiivisti kuvittelemme voivamme niin tehdä. Unohdamme liian helposti toisen toiseuden – ja samalla kritiikin, vapauden ja totuuden.

Totuus ja kritiikki

Sivistyksen ytimessä on totuuden etsinnän kunnioittaminen. Totuuspyrkimys edellyttää kriittisen etäisyyden säilyttämistä tutkimuskohteeseen. Tämä on ilmeisempi vaatimus luonnon- kuin humanistisissa tieteissä, koska edellisissä tutkitaan ihmisestä riippumatonta luontoa ja jälkimmäisissä ihmisen luomaa kulttuuria. Tietoinen etäisyyden ottaminen on erityisen tärkeää, kun tutkimus kohdistuu ihmiseen, meihin itseemme, eikä sen kohde ole yhtä suoraviivaisesti objektivoitavissa kuin luonnontieteissä.

Kriittisen etäisyyden tarve on ymmärrettävissä ”negatiivisen ajattelun” tietä: on tarkasteltava, mitä tapahtuu, kun sitä ei kunnioiteta tai kun se menetetään[2]. Tällöin ajaudutaan naiiviin epäkriittisyyteen, esimerkiksi populismiin tai ideologiseen massaliikkeeseen. Kriittinen ajattelu rappeutuu, kun keskustelussa tai poliittisessa puheenvuorossa ei edes pyritä esittämään tosia väitteitä vaan tavoitteena on ainoastaan saavuttaa poliittista hyötyä – joka toteutuu ainakin silloin, jos kuulija uskoo sanotun, olipa se totta tai ei.

Epäkriittisyyttä ja poliittisia massaliikkeitä ei tietenkään pidä suoraan rinnastaa. Kriittisyyden menettämisestä on helppo poimia yksilökeskeisempiäkin esi-

Eeva Hannula, *Numb* (2018), teoskokonaisuudesta *Amorphous Writings*, kehystetty diasec, museolasi sekä nuoli, 72x55 cm.

”Kritiikin näkökulman vaaliminen yksilön ja yhteisön elämässä on lopulta yksi ja sama prosessi.”

merkkejä, kuten omiin satunnaisiin tuntemuksiin vetoaminen julkisesti koeteltavaksi asetettavan järjenkäytön kustannuksella. Humanistinen sivistys on luonnollisesti yhteisöllisyyden, demokratian ja vastuullisen julkisen järjenkäytön asialla nimenomaan pyrkiessään edistämään yksilön ”sisäistä” kykyä kriittisen etäisyyden ottamiseen ja säilyttämiseen omassa ajattelussaan ja toiminnassaan. Kritiikin näkökulman vaaliminen yksilön ja yhteisön elämässä on lopulta yksi ja sama prosessi.

Hyödyn tavoittelu totuuden kustannuksella – tapahtuipa se yksilön tai yhteisön tasolla – on paitsi räikeän sivistymätöntä myös eräänlaista *vulgaaripragmatismia*, jota edustavat Donald Trump ja muut ”vaihtoehtoisilla tosiasioilla” vihjailevat populistit. Pragmatistisen filosofian klassikkohahmot, kuten William James, eivät sellaiseen itse syyllistyneet, mutta silti esimerkiksi Jamesin totuuksien ”inhimillisestä rakentamisesta” esittämillä näkemyksillä on saattanut olla oma vaikutuksensa totuuden käsitteen eräänlaiseen pehmenemiseen ainakin kovan linjan analyyttisen filosofian totuuskeskustelujen ulkopuolella.[3]

Jamesin ajatuksia eteenpäin kehitellyt radikaali uuspragmatisti Richard Rorty meni kenties liian pitkälle lausahtaessaan, että ”jos pidämme huolta vapaudesta, totuus voi pitää huolta itsestään”[4]. Pragmatistisesta totuuskäsityksestä viehättyneen on pakko pohtia, seuraako tästä Trumpin ajan ”totuudenjälkeisyys”. Ainakaan niin sanottu negatiivinen vapaus, pelkkä esteiden puuttuminen, ei yksin riitä totuudesta huolehtimiseen, vaan tarvitaan positiivista vapautta ja siihen kuuluvaa vastuuta, sitoutumista totuuteen ja sen tavoitteluun. Esimerkiksi yhdysvaltalaisessa politiikassa lienee tarjolla aivan riittävästi (negatiivista) vapautta, koska mitä tahansa – sivistymätöntä ja loukkaavaakin – saa kyllä sanoa, mutta tämä ei selvästikään ole turvannut totuutta. Vapauden puolustaminen edellyttää totuuden käsitettä, ja Rorty ja jopa Trump joutuvat tekemään jonkinlaisia erotteluja tosiksi ja epätosiksi väittämiensä asioiden välillä.

Totuuden etsinnän ja siten sivistyksen edistämisen projekti edellyttänee sitoutumista jonkinlaiseen minimaaliseen realismiin, jonka mukaan emme ole rakentaneet maailmaa tyhjästä, vaan todellisuus on ainakin merkittäviltä osiltaan ihmismielestä ja -kielestä riippumaton. Silti voidaan ehdottaa, että realismin on asetuttava perustavamman *kriittisen filosofian* puitteisiin. Kriittisellä filosofialla tarkoitamme tässä laajassa mielessä sekä Immanuel Kantin käynnistämää järjen kritiikin projektia että sen myöhempiä kehitelmiä, kuten pragmatismia. Vaikka esimerkiksi John Deweya ei useinkaan mielletä Kantin perilliseksi, hän luonnehti filosofiaa ”kritiikin menetelmien kehittämisen kriittiseksi menetelmäksi” (*the critical method of developing methods of criticism*)[5]. Käytäntöjemme jatkuvaan itsekriittiseen kehittämiseen sitoutunut kriittinen metodi on pragmatismin(kin) perusta.

Riippumatta siitä, mitä filosofista totuuskäsitystä kannatamme, sitoutuminen totuuden käsitteeseen ja sen eettis-poliittiseen merkitykseen sisältyy olennaisesti

kriittisen etäisyyden kunnioittamiseen ja sivistykseen. Totuuden fragmentoituminen etenee tyypillisesti niin, että kritiikittä ”mennään sisään” johonkin ideologiaan, kuplaan tai vaikkapa vihaan (kuten Trumpin populismissa tapahtuu). Äärimmillään tällöin liitytään mukaan johonkin sellaiseen kielipeliin tai käytäntöön, joka muovaa edustajiensa asenteita esimerkiksi tiettyjä ihmisryhmiä kohtaan tunteellisen demonisoiviksi ja käyttää tällaista kielipelin ”sisällä” vellovaa vihaa politiikanteon välineenä. Rortya maltillisempi uuspragmatisti Hilary Putnam huomautti osuvasti, että jonkin väittäminen todeksi on ”astumista kielipelin ulkopuolelle”, ei kielipelin sisäisen siirron tekemistä[6]. Kriittinen etäisyys on tässä nimenomaan olennaista: on vaalittava kykyä astua ulos liian pieneksi käyvästä piiristä.

Pragmaattisen *pluralismin* hengessä voidaan kyllä ehdottaa, että totuudesta itsestään, kuten muistakin asioista, on tarjolla erilaisia kontekstisidonnaisia totuuksia. Voi esimerkiksi olla perusteltua puolustaa realistista totuuskäsitystä ja totuuden vastaavuus- eli korrespondenssiteoriaa poliittisessa diskurssissa, jossa pyritään edistämään ihmisoikeuksia ja demokratiaa vastoin Trumpia ja Putinia – tai yleisemmin orwellilaisen maailman o’brieneita[7]. Näin saattaa olla tarpeen tehdä, vaikka samalla ajateltaisiin, että akateemisen filosofisen totuuskeskustelun kontekstissa on kehiteltävissä totuuden käytännöllistä ”toimivuutta” inhimillisessä elämänmuodossa korostava pragmatistinen totuuskäsitys. Pragmaattinen totuusteoria toimii ikään kuin metatasolla: totuus totuudesta itsestään on suhteutettava niihin tutkimuskonteksteihin, joissa totuudesta keskustellaan.[8] Tämä edellyttää jälleen kriittistä etäisyyttä.

Olennaista tällaisen totuuskäsityksen muotoilemisessa on vastuun ottaminen niistä totuuden tavoittelun käytännöistä, joihin osallistumme. Koska käytäntöjä on monenlaisia, totuuden etsinnän kontekstisidonnaisuus korostuu. Se kuitenkin tekee itsekriittisen reflektion vain entistä tarpeellisemmaksi eikä suinkaan vesitä totuuskäsitettä epäkriittiseksi. Meidän on jatkuvasti tarkattava kriittiseltä etäisyydeltä, miten käytämme totuuden käsitettä (samoin kuin kritiikin käsitettä itseään), miten sovellamme sitä erilaisiin käytäntösidonnaisiin diskursseihin ja miten vastuun kantaminen näistä käytännöistä yksilön ja yhteisön elämässä toteutuu. Tällainen itsekriittinen tarkkailu on nähdäksemme sivistystä tavoittelevan elämänasenteen olennainen osa. Se voi viedä pragmatistinkin lähelle realismia etenkin niissä poliittisissa diskursseissa, joissa on paikallaan muistuttaa totuudenjälkeisyyden vaaroista.

Vapaus, Dostojevski ja tiedepolitiikka

Vaikka elitismiä usein paheksutaan, tietynlainen ”elitismi” on tutkimuksessa välttämätöntä. Se nimittäin sisältyy ajatukseen tutkitun tiedon erityisestä asemasta sekä tieteellisen asiantuntemuksen perustumisesta koulutukseen ja vertaisarviointiin[9]. *Akateemisen vapauden* nojalla mitä tahansa ei voi sanoa, kuka tahansa ei ole asiantuntija eikä koulutettu mielipide ole vain yksi monista vaan monimutkaisten ilmiöiden ymmärtäminen vaatii pitkäjänteistä tutkimusta. Toisaalta sivistys- ja koulutuseliitin tulee pysyä *avoimena*: kuka tahansa *voi* kouluttautua asiantuntijuuteen, ja tutkitun tiedon tulee olla kaikille tarjolla, mutta tämä vaatii vaivannäköä. Akateeminen vapaus on myös jatkuvaa vastuuta totuuden etsinnästä ja edellyttää siksi edellä kuvailtua kriittistä etäisyyttä.

Valinnan vapautta on kuitenkin vaikea kohdata. Tutkijan sisäisessä yksinpuhelussa voivat olla vastakkain ulkoiset paineet ja henkilökohtainen humanistinen sivistysihanne, tutkijan ”sisäisyys”. Yksi merkittävä kuvaus vapaudesta on Dostojevskin *Karamazovin veljesten* ”Suurinkvisiittori”-jaksossa, jossa kirjailija luonnehtii sitä, miten ihmiset pelkäävät vapautta:

> ”Sinä tahdot mennä maailmaan ja menet paljain käsin luvaten jonkinlaista vapautta, jota he yksinkertaisuudessaan ja synnynnäisessä ilkeydessään eivät kykene edes tajuamaan, jota he pelkäävät ja kauhistuvat – sillä mikään ei milloinkaan ole ollut inhimilliselle yhteiskunnalle sietämättömämpää kuin vapaus! Näetkö nämä kivet täällä autiossa ja hehkuvan kuumassa erämaassa? Muuta ne leiviksi, niin ihmiskunta juoksee jäljessäsi kuin lauma, kiitollisena ja kuuliaisena, vaikka se ikuisesti vapiseekin pelosta, että Sinä vedät kätesi pois ja Sinun leipäsi loppuu heiltä.”[10]

Dostojevski jatkaa suurinkvisiittorin suulla: vapaa äly ja tiede vievät ihmisen sellaisten erämaiden ja ratkaisemattomien kysymysten äärelle, että ihminen ei voi sitä kestää. Viittaus kuulostaa tässä yhteydessä juhlavalta, mutta ajatusta voi verrata banaalisti esimerkiksi yliopistojen arkeen: on paljon helpompaa mukautua tarjottuun rooliin esimerkiksi yliopiston strategioissa kuin pitää kiinni tutkijan itsenäisyydestä ja sisäisyydestä, jotka eivät noihin ulkoisiin paineisiin ja odotuksiin kenties vastaa. Odotuksiin vastaamiseen houkuttaa sekin, että se tuottaa helpommin leipää, ja siksi on vaikea tyytyä vain sydämen vapaaseen ratkaisuun.

Dostojevski puhuu tässä uskonnosta, ja yllä siteeratussa jaksossa puhuteltu ”Sinä” on tietysti Jeesus. Kuvaelmaa voidaan yhtä lailla soveltaa akateemiseen maailmaan, jossa vapauden pitäisi edelleen olla perustavia arvoja. Tiedepolitiikan ja yliopistojen strategisten painopisteiden lisääntyvä korostaminen ja jatkuva kilpailu saavutuksista ohjaavat suunnittelemaan tutkimusta muista lähtökohdista. Pyrkimyksessä voi olla mukana aito tutkimuksellinen mielenkiinto, mutta olennainen sysäys tutkimukseen tulee herkästi myös odotuksiin vastaamisesta ja halusta hyödyntää tilannetta. Dostojevskin mukaan ihminen kammoaa pakotonta vapautta ja kaipaa ihmettä, salaisuutta ja auktoriteettia rajoittamaan vapauttaan voidakseen olla onnellinen.

Tieteentekijän pitäisi kuitenkin aktiivisesti huolehtia akateemisesta vapaudesta. Tämä on myös eettinen valinta. Georg Henrik von Wrightin Dostojevski-esseiden mukaan vain sellainen ihminen voi elää eetillistä elämää,

joka on vapaa valitsemaan hyvän ja pahan väliltä. Enkeleillä tätä vapautta ei ole, mutta ihmisellä on, ja juuri valinnan vapaus mahdollistaa hyvän (ja tietysti myös pahan). ”Vain se ihminen voi olla hyvä, joka voi myös olla paha”, kiteyttää von Wright.[11] Vaikkei painopisteitä toteuttava tutkija tietenkään ole antautunut dostojevskilaiseen painiin demonin kanssa, tämä esimerkki valinnan vapauden vaikeudesta ja perustavasta merkityksestä valottaa myös tutkijan vastuuta. Totuuden tavoittelussa ei voi olla mitään muita painopisteitä kuin totuus itse, mutta jokaisen tutkijan on tehtävä valintansa omakohtaisesti sitoutuessaan totuuden tavoittelemiseen ulkoisista paineista huolimatta – tai jättäytyessään noiden paineiden armoille.

Painopisteiden korostaminen ja strategioiden laatiminen antavat myös muunlaisia viestejä yliopistoyhteisölle. Voimakkaasti ohjaava ja valikoiva tiedepolitiikka ei parhaalla tavalla rakenna luottamusta tutkijayhteisössä. Se kasvattaa ryhmien välistä kilpailua ja antaa ymmärtää, että yliopiston ylärakenteet eivät luota siihen, mitä tutkijat tieteellisen työn varsinaisella perustasolla itsenäisesti tekevät. Sen sijaan kuvitellaan, että heitä pitää ohjailla oikeaan suuntaan. Luottamus syntyy siitä, että yhtäältä tutkijoiden annetaan tehdä, mitä he tahtovat, ja toisaalta luotetaan siihen, että näin syntyy myös pitkällä aikavälillä parasta tulosta.

Toisen kunnioittaminen ja empatian kritiikki

Kriittisen etäisyyden korostaminen erityisesti humanistisessa sivistysprojektissa on aina myös *toisen ihmisen kunnioittamista*. Esimerkiksi historian ja taiteen tutkimuksessa tutkimuskohteina ovat tapahtumien ja teosten ohella niistä vastuulliset tai niihin osallistuneet ihmiset. Kunnioittava tutkimus ei kuitenkaan välttämättä edellytä empatiaa, eläytymistä tai tutkimuskohteeseen upottautumista. Toisia sivistyneesti kunnioittavan asenteen voi omaksua myös siten, että pidämme heihin kriittistä etäisyyttä, emmekä kuvittele voivamme yksinkertaisesti astua heidän mielensä sisään. Immersiivisyys ja kriittinen etäisyys eivät ole välttämättä vastakohtia, mutta niiden välillä voi nähdä eron juuri samuuden ja toiseuden ymmärtämisen pyrkimyksissä.

Empatiaa on tarjottu viime vuosina ratkaisuehdotukseksi moneen ongelmaan. Kukaan ei kiistäkään sitä, että pyrkimys ymmärtää toisiamme on inhimillisyyden ytimessä. Empatian korostamista on kuitenkin voimakkaasti ja oikeutetusti kritisoitu siksi, että empatia ei näennäisestä myönteisyydestään huolimatta johdakaan aina pelkkään hyvään ja toiseuden ymmärtämiseen. Kritiikin ydin on empatian rajallisuudessa ja paikallisuudessa, sillä empatia on voimakkaimmillaan läheisten ja samankaltaisten välillä.[12] Empatia auttaa kuvittelemaan toisten ihmisten hätää sen puitteissa, mikä meille on yhteistä. Mutta juuri tämän rajallisuutensa vuoksi empatia on huono ohjenuora vieraiden, erilaisten tai kaukana olevien ihmisten ja ihmisyhteisöjen ymmärtämiseen eikä voi toimia moraalin pohjana. Empatiaa synnyttävät läheisten lisäksi yksittäiset ihmiskohtalot, kun taas suuret rakenteelliset tai poliittiset ongelmat jäävät helposti empatiakerronnan tavoittamattomiin. Samastumisen sijasta esimerkiksi köyhyyden poistamisessa tarvitaan tutkimukseen perustuvaa poliittista toimintaa ja tässä korostamaamme kriittistä, harkitsevaa etäisyyttä.

Empatiakritiikki on tärkeää myös humanististen tieteiden erityisluonteen kannalta. Empatiapuheessa ja myös empatian empiirisessä tutkimuksessa ihminen nähdään helposti alisteisena luonnon prosesseille, mutta ihmisyys ei kuitenkaan ole vain riippuvuutta myötäsyntyisistä ominaisuuksista.[13] Jos näin olisi, humanistinen tutkimus ei juuri eroaisi luonnontieteistä. Humanistinen tutkimus tarkoittaa nimenomaan ihmiselle ominaisen kulttuurin (laajasti ymmärrettynä) tutkimista ja ihmisen toiminnan ymmärtämistä sen ajallisten, kulttuuristen ja yksilöllisten piirteiden valossa. Vain ihmisellä on etäisyyttä siihen luontoon, jonka osa hän on, ja ihminen tulkitsee luontoa aivan erityisestä inhimillisestä näkökulmasta. Paradoksaalisesti empatian korostaminen voi johtaa liioiteltuun naturalismiin inhimillisen kulttuurin ja ihmistenvälisen perspektiivin valottamisen sijasta, kun tähdennetään empatiaa nimenomaan ihmisen biologisena ja luonnollisena piirteenä. Inhimillinen kulttuuri ja siten myös humanististen alojen tutkimuskohde on kuitenkin kaikkea muuta kuin ihmisten biologisesti jaettu ominaisuus.[14]

Esimerkiksi paljon keskustelua herättävä *kulttuurinen appropriaatio* eli omiminen saattaa olla eräänlaista teeskentelevää empatiaa kulttuurisella tasolla, ja voi siksi ilmetä sivistymättömänä ja jopa epäeettisenä pyrkimyksenä upottautua tai eläytyä toiseuteen. (Vielä paljon problemaattisempi omimisen muoto on sellainen, jossa pyritään kaupallisesti hyödyntämään alisteisessa asemassa elävän alkuperäiskulttuurin tai vähemmistön kulttuuripiirteitä edes teeskentelemättä empatiaa.) Vaikka aikeet olisivat hyviä, vieraita tapoja omittaessa saatetaan kuvitella, että toisen kulttuuriin voidaan ”mennä sisään” välittämättä esimerkiksi sellaisista historiallisista epäoikeudenmukaisuuden rakenteista ja kerrostumista, jotka tekevät omijan näkökulman asiaan epäilyttäväksi.

Sivistyneessä appropriaatiokritiikissä olennaista on kriittinen etäisyys toisen (kulttuurin) kunnioittamisena ja toiseutta koskevan totuuden tavoitteluna sekä vastuuna omasta vapaudesta lainata ja omaksua uutta. Toisaalta kulttuuriset lainat ja vuorovaikutus ovat tietenkin ratkaisevan tärkeä osa inhimillistä elämää, ja tarkka rajanveto lainaamisen ja omimisen välillä saattaa joskus olla hankalaa. Siksi sivistynyt asenne toiseuteen edellyttää jälleen jatkuvaa itsekriittistä pohdintaa omista kulttuurisen lainaamisen käytännöistä. Osa kulttuurista sivistystä on myös tiedostaa oma kykenemättömyytensä täysin välttää appropriaatiota.

Humanismin käsitteen monimerkityksisyyden vuoksi on oltava erityisen tarkkana, kun puhutaan humanistisesta sivistysprojektista[15]. ”Suurena humanistina” tun-

Eeva Hannula, *The avalanche of possibilities was here before you* (2017), teoskokonaisuudesta *Amorphous Writings*, pigmenttivedos alumiinille, kehystetty, museolasi, 27x33 cm.

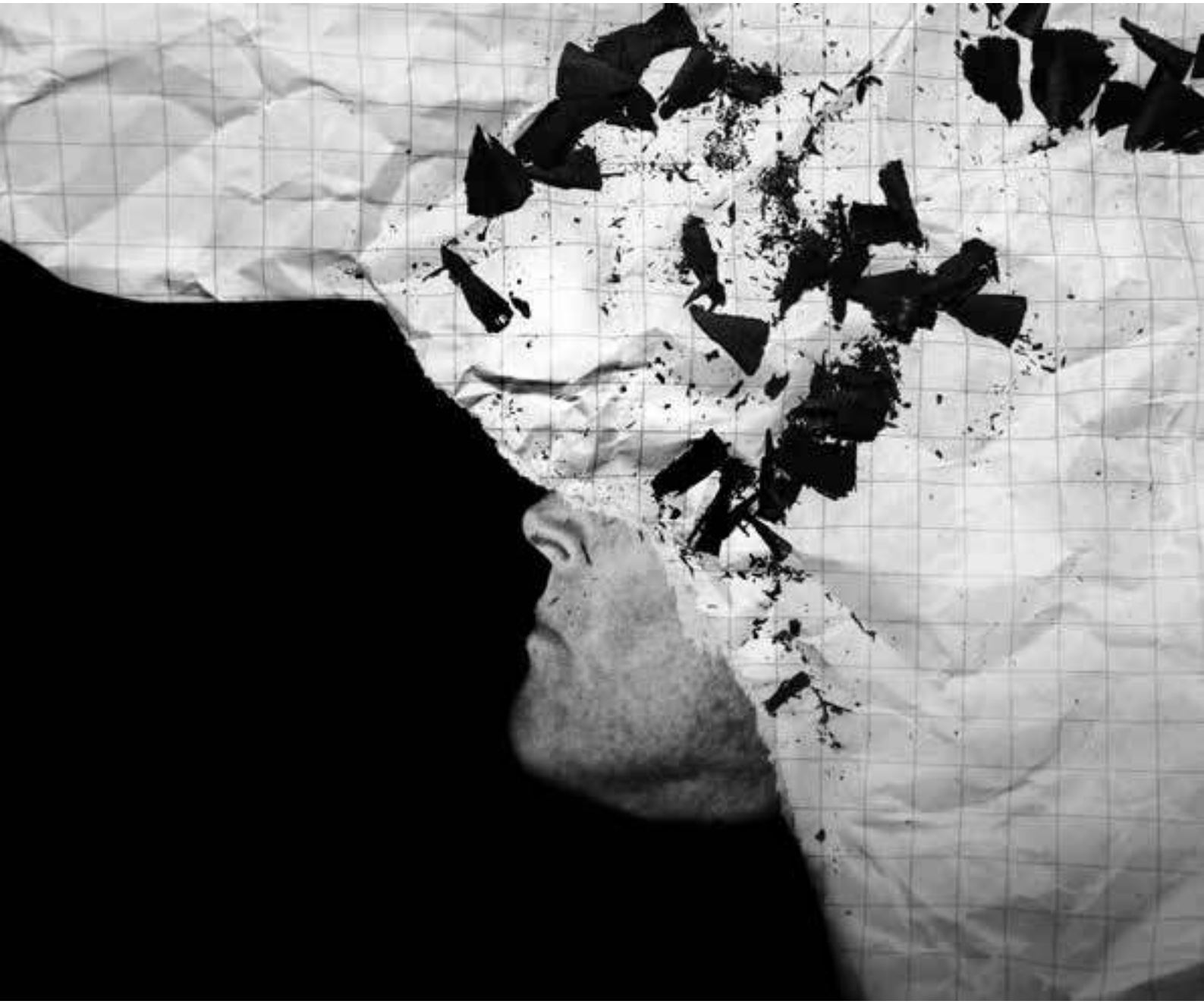

nettu akateemikko von Wright luopui viimeisinä työvuosinaan oman ajattelunsa kutsumisesta humanismiksi[16]. Tämäkin asenne voidaan nähdä esimerkkinä eräänlaisesta (humanismiin kuuluvasta) ihmisen kunnioittamisesta. von Wrightin mukaan erityisesti sekulaari humanismi ei lopulta riittävästi kunnioita ihmisenä olemisen ongelmallisuutta – sitä ettei kaikkia ihmiselämän ongelmia voida suoraviivaisesti (esimerkiksi tieteellisesti) ratkaista, vaikka von Wright itsekin toki edusti sekulaaria ajattelua. Tällainen humanismin itsekriittisyys on itsessään olennainen osa humanistista sivistystä. von Wright näyttäytyy näin humanistisen sivistysprojektin huomattavana edustajana, joka osasi ottaa kriittistä etäisyyttä omaan humanismiinsa.

Kuinka suuri kriittinen etäisyys on milloinkin paikallaan? Kuinka kauas on asetuttava katsomaan? Tai kuinka lähelle? Näihinkään kysymyksiin ei ole suoria vastauksia. Niiden pohtiminen edellyttää metatasolla kriittistä etäisyyttä omaan pohdintaamme ja siten itseemme – päättymätöntä itsereflektiota, vapautta ja vastuuta. Esimerkiksi edellä esillä ollut pragmatismi tarjoaa yhden lupaavan näkökulman tutkailla sitä, missä määrin kriittisen etäisyyden ottamisen käytäntöön itseensä tulee ”mennä mukaan” ja missä määrin siihenkin on otettava kriittistä etäisyyttä. Toisaalta filosofisten ”ismien” ohella sivistysprojekti voi ammentaa taiteesta, kuten Dostojevskin teoksista. Osa kriittisen etäisyyden ottamisen taitoa on myös kyky kriittiseen vertailuun niiden filosofisten, taiteellisten, poliittisten ja muiden lähtökohtien välillä, joita sivistyksen, kritiikin, vapauden ja totuuden monitahoisten suhteiden selvittämiseen on kulttuurissamme tarjolla.

Viitteet

1 Tällä artikkelilla on taustansa teoksessamme *Sivistyksen puolustus* (Kivistö & Pihlström 2018), mutta se ei kertaa kirjan teemoja vaan pyrkii avaamaan muutamia uusia ajatuskulkuja.
2 Vrt. Pihlström 2018.
3 James 2008, erityisesti luku 6.
4 Rorty 1989, 176.
5 Dewey 1986, 354.
6 Putnam 1992, 176–177. Tässä Putnam ottaa selvästi kriittistä etäisyyttä omaan ”sisäiseen realismiinsa”, jossa totuutta luonnehdittiin kielen tai käsitejärjestelmän sisäiseksi asiaksi.
7 Totuuden korrespondenssiteoriasta on lukuisia eri muotoiluja, mutta yksinkertaisimmillaan se tarkoittaa käsitystä, jonka mukaan väitelause tai propositio on tosi, jos se vastaa todellisuutta eli jos sen ilmaisema asiaintila vallitsee kielestä riippumattomassa maailmassa. Korrespondenssiteoriasta ks. esim. Niiniluoto 1999.
8 Voidaan pohtia, johtaako pragmatismin soveltaminen metatasolla kehään, jossa pragmatistisen totuuskäsityksen väitetään pragmaattisesti toimivan ja olevan siksi tosi. Samanlainen kehäisyys on kuitenkin periaatteessa muidenkin totuuskäsitysten ongelma, jos niiden väitetään olevan totuuksia totuudesta. (Vastaako totuuden korrespondenssiteoria todellisuutta?) Tämä ei välttämättä ole haitallinen kehäpäätelmä vaan itseään vahvistava kehämäisyys perustavissa filosofisissa käsityksissämme. Toisaalta ei ole selvää, missä määrin totuuden käsite ylipäänsä soveltuu filosofisiin teorioihin – tämä riippuu laajemmista metafilosofisista käsityksistämme.
9 Kivistö & Pihlström 2018.
10 Dostojevski 1979, 360–361.
11 von Wright 1974, 116.
12 Empatiaan sisältyviä ennakkoasenteita ovat kritisoineet esimerkiksi Paul Bloom (2014), Fritz Breithaupt (2018) ja Jesse J. Prinz (2011a, 2011b). Empatian kritiikistä ks. myös tulossa oleva artikkelimme Kivistö & Pihlström, ”Against Empathetic Fallacy”.
13 Toki empatiatutkimuksessakin voidaan tarkastella empaattisten suhteiden muodostumista kulttuurisella ja yhteiskunnallisella tasolla, esimerkiksi kasvatuksen kontekstissa. Viittaamme tässä erityisesti populaarien empatiakeskustelujen taipumukseen korostaa inhimillisten empatia-asenteiden sisäsyntyisyyttä ja ”luonnollisuutta”.
14 Näihin teemoihin liittyviä kysymyksiä käsitellään myös teoksessa Pihlström 2018.
15 Vrt. jälleen Kivistö & Pihlström 2018.
16 von Wrightin humanismista ks. von Wright 1987; humanismikritiikistä ks. von Wright 2002.

Kirjallisuus

Bloom, Paul, Against Empathy. *Boston Review* 10.9.2014.

Breithaupt, Fritz, The Bad Things We Do Because of Empathy. *Interdisciplinary Science Reviews*. Vol. 43, No. 2, 2018, 166–174.

Dewey, John, *Experience and Nature* (1929). Open Court, Chicago 1986.

Dostojevski, Fedor, *Karamazovin veljekset* (Bratja Karamazovy, 1880). Suom. Lea Pyykkö. Karisto, Hämeenlinna 1979.

James, William, *Pragmatismi. Uusi nimitys eräille vanhoille ajatustavoille* (Pragmatism. A New Name for Some Old Ways of Thinking, 1907). Suom. Antti Immonen. niin & näin, Tampere 2008.

Kivistö, Sari & Pihlström, Sami, *Sivistyksen puolustus. Miksi akateemista elämää tarvitaan?* Gaudeamus, Helsinki 2018.

Niiniluoto, Ilkka, *Critical Scientific Realism*. Oxford University Press, Oxford 1999.

Pihlström, Sami, *Ota elämä vakavasti. Negatiivisen ajattelijan opas*. ntamo, Helsinki 2018.

Prinz, Jesse, Against Empathy. *The Southern Journal of Philosophy*. Vol. 49, No. 1, Spindel Supplement, 2011a, 214–233.

Prinz, Jesse J., Is Empathy Necessary for Morality? Teoksessa *Empathy. Philosophical and Psychological Perspectives*. Toim. Amy Coplan & Peter Goldie. Oxford University Press, Oxford 2011b, 211–229.

Putnam, Hilary, *Renewing Philosophy*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1992.

Rorty, Richard, *Contingency, Irony and Solidarity*. Cambridge University Press, Cambridge 1989.

von Wright, Georg Henrik, *Ajatus ja julistus* (1961). WSOY, Helsinki 1974.

von Wright, Georg Henrik, *Tiede ja ihmisjärki*. Otava, Helsinki 1987.

von Wright, Georg Henrik, *Elämäni niin kuin sen muistan*. Otava, Helsinki 2002.

Inkeri Koskinen

Antihumanismi, posthumanismi ja humanistiset tieteet

”[H]umanismin ja humanististen tieteiden välillä on jokin yhteys, joka ei ole vain historiallinen ja satunnainen, vaan myös filosofinen ja olennainen.”[1] Georg Henrik von Wright totesi näin vuonna 1977 esseessään ”Humanismi ja humanistiset tieteet”. Väitettä on syytä päivittää.

Tieteenfilosofikollegani ovat haastaneet von Wrightin ajatuksia humanistisista tieteistä, mutta heidän huomionsa on kiinnittynyt pitkälti tapaan, jolla von Wright erottaa humanistiset tieteet tai ihmistieteet luonnontieteistä[2]. Minua kiinnostaa nyt enemmän yhteys – vieläpä filosofinen ja olennainen yhteys – jonka von Wright väittää vallitsevan humanististen tieteiden ja humanismin välillä. Sitä näet ei ole suoraan kyseenalaistettu. Suomalaisista filosofeista ainakin Ilkka Niiniluoto ja Sami Pihlström ovat viime vuosina esittäneet pikemminkin von Wrightin kantaa myötäileviä näkemyksiä[3].

Sivistys on yksi humanismin kulmakivistä, ja humanistiset tieteet vaikuttavat yhteiskunnassa omastakin mielestäni ilmeisimmin juuri sivistämällä – vaikuttamalla siihen, keitä olemme[4]. Humanistinen ajattelu on kuitenkin viimeksi kuluneen puolen vuosisadan aikana torjuttu humanistisilla aloilla monin tavoin. Etenkin antihumanistinen ja posthumanistinen valistushumanistisen ihmiskäsityksen kritiikki saa epäilemään, ettei humanististen tieteiden suhde humanismiin ole aivan niin ongelmaton kuin miltä neljäkymmentä vuotta sitten näytti. Joten ajatellaan uudestaan.

Humanismi ja humanistiset tieteet

Ensin täytyy hahmottaa, mitä von Wright tarkoittaa humanistisilla tieteillä ja mitä hän tarkoittaa humanismilla. Vastaus ensimmäiseen kysymykseen on helppo: humanistiset tieteet ovat niiden tieteiden kokonaisuus, ”jotka tutkivat ihmisluontoa ja kulttuuriin kykenevän ihmisen saavutuksia”[5]. Humanistisista tieteistä puhuessaan von Wright siis viittaa usein myös yhteiskuntatieteisiin.

Humanismin määrittely on hankalampaa, sillä von Wright palasi aiheen pariin kerta toisensa jälkeen, vuosikymmenten ajan, ja hänen määritelmänsä elivät. Koetan kuitenkin.

Tämän esseen tarkoituksia varten on hyvä erottaa toisistaan humanismin kaksi puolta, joita kumpaakin von Wright käsitteli esseissään monet kerrat: ensinnäkin humanistinen ihmiskuva ja toiseksi humanismi elämänasenteena. Ihmiskuva on periaatteessa puhtaan kuvaileva. Käytännössä siihen kuitenkin tapaa sisältyä myös näkemys siitä, miten ihminen kykenee parhaiten toteuttamaan ihmisyyttään – siis kuvaus ihanneihmisestä. Humanistinen elämänasenne taas merkitsee humanistisen ihmiskuvan mukaisen ihmisyyden puolustamista.

Humanismi on muuttunut ajan saatossa. Siinä missä renessanssin humanismissa oli keskeistä klassisten tekstien tutkimus ja antiikin ihmisihanteiden uudelleenlöytäminen, valistushumanismi korosti ihmisen rationaalisuutta ja itsenäisyyttä. Yksilön tärkein velvollisuus oli täyteen aikuisuuteen kasvaminen. Esseessään ”Tieto elämänmuotona” von Wright kuvaa valistusajattelun läpitunkemaa ihmiskuvaansa näin:

> ”Rationaalisuus on epäilemättä piirre, joka syvällisimmin erottaa ihmisen (muista) eläimistä. Niinpä voidaan sanoa, että ihmisen pyrkimys rationaaliseen täydellistymiseen merkitsee ponnistelua ’itsensä’, ’oman olemuksensa’, ’todellisen luontonsa’ toteuttamiseen. Tieto elämänmuotona on ihmiselle ominaisin elämänmuoto, jossa hänen ihmisyytensä selvimmin ilmenee. Ei siis ole etsittyä yhtyä Aristoteleen käsitykseen, että ’teoreettinen elämä’ eli kasvava tieto maailmasta ja oivallus elämän peruskysymyksistä on ihmisen korkein ja puhtain onni.”[6]

Lyhyesti: rationaalinen täydellistyminen on ihmisen *telos*. Ihanneihminen on tietävä ja sivistynyt. Luonto taas on ihmisen kokeilujen kenttä, jota hän muokkaa ja hallitsee luomansa tekniikan avulla. Ihminen elää omilla ehdoillaan. Toisin kuin kaikki muu maailmassa, ihminen ”itse määrää niistä tekijöistä, jotka määräävät hänen vaiheistaan”[7].

Humanististen tieteiden ja humanismin olennainen yhteys johtuu von Wrightin mukaan juuri ihmisen itsenäisyydestä. Toisin kuin luonnontieteiden, humanististen tieteiden tutkimuskohteet ovat muuttuvia, ”ihmisen tekemiä ja siksi alttiita ihmisen itsensä vaikutuksista syntyville muutoksille”[8]. Humanistiset tieteet saattavat myös myötävaikuttaa tutkimuskohteessaan tapahtuviin muutoksiin, sillä niiden tuottama tieto voi muovata itseym-

märrystämme ja sitä kautta muuttaa maailmaa. Samaan tapaan kuin luonnontieteet ovat muokanneet ihmisen ajatuksia omasta suhteestaan luontoon, saattavat ihmistieteet syventää ihmistuntemustamme.[9]

Yllä hahmottelemani kuva valistushumanistisesta ihmisihanteesta on selkeä, mutta von Wright tuo siihen mukaan vielä yhden ulottuvuuden. Koska ihminen vaikuttaa itse vaiheisiinsa, myös humanistinen ihmiskuva ja siihen sisältyvä käsitys ihanteellisesta ihmisyydestä voivat muuttua. Renessanssin humanismi erosi valistushumanismista myös tässä suhteessa:

> ”Renessanssin humanistit korostivat ihmisen *arvokkuutta* ja riippumattomuutta auktoriteeteista totuuden kysymyksissä. Uushumanismin avainsana oli *sivistys*: vain kasvatuksen avulla ihminen saavuttaa todellisen vapauden. Omasta puolestani pitäisin humanismin ytimenä sen puolustamista mitä sanotaan ihmisen *parhaaksi*. (Engl. 'the good of man', saks. 'das Wohl des Menschen'.) [...] Silti on muistettava, että kaikki kolme puolta on jokaisella humanismin muodolla, vaikkakin eriasteisesti korostettuna.”[10]

Niinpä kysymykseen siitä, mitä on humanistinen elämänasenne, ole vain yhtä oikeaa vastausta, koska ihmisen paras vaihtelee:

> ”Oikeastaan en usko, että kysymykseen voidaan vastata yleispätevästi. Humanistinen asenne ei ole historiallinen vakio. Kysymystä, mitä on humanismi, pitäisin alati avoimena. Jokaisen aikakauden täytyy koettaa vastata siihen omista historiallisista edellytyksistään lähtien.”[11]

Humanismi elämänasenteena merkitsee tähän vastaamiseen osallistumista ja taistelua ”ihmisen vapauttamiseksi sorrosta ja vääryyksistä”[12]. Voidaan olettaa, että jos humanistiset tieteet syventävät ymmärrystämme ihmisyydestä, ne vaikuttavat siihen, millaisen muodon humanistinen elämänasenne kunakin aikana saa.

Myöhäisemmissä humanismia käsittelevissä esseissään von Wright nosti vahvasti esiin yhden humanismin piirteen, joka hänen mukaansa vaati kriittistä huomiota. Humanistinen ajattelu tekee jyrkän eron lakien määräämän luonnon ja vapaan ihmisen välille. Itse asiassa luonnon alistaminen ihmisen hallintaan on olennainen askel ihmisen itsenäistymisessä: ”Voidaan sanoa, että humanismin siemen kylvettiin, kun ihminen alkoi pohtia asemaansa maailmassa ja mahdollisuuksiaan jossain määrin alistaa tahtoonsa mahdit, joiden armoilla hän siihen asti oli ollut.”[13] Teknologinen kehitys ja ihmisen alati kasvava kyky käyttää luonnonvaroja omaksi edukseen ovat kuitenkin johtaneet uuteen tilanteeseen. Von Wrightin mukaan ihmisen olisi ennen pitkää oman selviytymisensä tähden pakko ajatella suhteensa luontoon uudella tavalla, sillä luonnon tasapainon järkkyminen uhkaa ihmislajin jatkuvuutta. Jo 1980-luvun alussa hän nimesikin ihmisen ja luonnon välisen suhteen uudelleenarvioinnin ajan tärkeimmäksi älylliseksi haasteeksi.[14] Haasteeseen on sittemmin vastattu, joskin tavoilla, joita von Wright ei osannut täysin ennakoida.

Jules Vernen sankari

Humanismia on jo yli puolen vuosisadan ajan moitittu monin tavoin. Kritiikki voidaan jakaa kahtia. Ensinnäkin humanismi näyttää järjestään rakentuvan jonkinlaisen ihanteellisen ihmiskuvan ympärille, ja kriitikot pitävät vallitsevaa ihannetta haitallisena. Toiseksi – ja tämä jää usein rivien väliin – on ehkä syytä epäillä, onko minkään humanistisen ihmiskuvan tukeminen täysin puolustettavissa. Niihin kaikkiin näet näyttää tosiaan sisältyvän käsitys ihanneihmisestä, mikä puolestaan johtaa aina jonkinlaisen hierarkian pystyttämiseen tai tukemiseen: ylimpänä ovat ne, jotka parhaiten onnistuvat muistuttamaan kulloistakin ihannetta, ja alempana muut. Alimpina tyypillisesti maan matoset ja muut eliökunnan pienimmät.

Kritiikin ensimmäinen laji jakautuu lukuisiin alalajeihin, ja keskityn ensin niihin. Palaan kuitenkin vielä myös kysymykseen humanistisista ihmiskuvista ylipäätään, sillä sitä ei voi sivuuttaa arvioitaessa uudelleen humanismin ja humanististen tieteiden välistä suhdetta.

Antihumanistisen ja posthumanistisen kritiikin monet kärjet kohdistuvat pitkälti yhteen ja samaan hahmoon, valistushumanismin ihmisihanteeseen. Sen sijaan, että alkaisin eritellä tämän ihanneihmisen piirteitä, haluan mieluummin nimetä hänet. Jules Verne on näet luonut henkilöhahmon, joka sopii edustamaan kritiikin maalitaulua poikkeuksellisen hyvin – ja epäilemättä kestää osumat sankarillisesti.

Teoksessa *Salaperäinen saari* viisi ihmistä – miehiä tietysti kaikki, kuten Vernen kirjoissa on tapana – haaksirikkoutuu kuumailmapallolla autiolle saarelle keskelle Tyyntämerta[15]. Mukana on myös koira. Tavaraa ei muuta kuin vaatteet päällänsä, koiran panta ja pari taskukelloa – kuumailmapallokin lehahtaa tiehensä. Tästä ”ei mitään” -tilanteesta miehet päätyvät ennen pitkää muun muassa valmistamaan nitroglyseriiniä. Tarkoitus on räjäyttää kallioseinämä, laskea näin erään järven pintaa ja siten kuivattaa luola, jonka läpi järven vesi virtaa. Räjäytys onnistuu, ja haaksirikkoiset saavat luolan asunnokseen.

Ennen nitroglyseriiniä on tietysti valmistettu jousia ja nuolia, savipyttyjä ja tiiliä, hylkeennahkaiset palkeet, rautaa ja terästä sekä niistä työkaluja. Metsästetty villisikoja ja julistettu sota jaguaareja vastaan. Mitenkö, kun alussa ei ollut mitään? No, koska mukana on insinööri!

Cyrus Smithin tiedot ja toteutuskyky ohjaavat luonnon ihmisen palvelukseen. Hän on asiantuntija kaikilla aikansa tieteen ja insinööritaidon aloilla ja vieläpä tuntee niiden kulttuurihistoriaa ja -maantiedettä. Näin hän tietää karuissakin oloissa parhaat työtavat – ja luonto taipuu taituruuden edessä. Pian viljelykset kukoistavat siinä, missä aiemmin rehotti villi metsä. Verne käyttää huomattavan suuren osan kirjasta luonnon kesytyksen pikkutarkkaan kuvaamiseen. Sivut uhkuvat vilpitöntä uskoa, että se on kaikin tavoin hyväksi – ihmisen parhaaksi.

Eeva Hannula, *Waves of graphy* (2018), teoskokonaisuudesta *Amorphous Writings*, pigmenttivedos alumiinille, kehystetty, museolasi, 30x21 cm.

”Ympäristömme ja historiamme muovaavat meitä niin monin tavoin, että oletus yhtenäisestä ihmisen olemuksesta on hylättävä.”

Cyrus Smithiin voi huoletta soveltaa von Wrightin sanoja: Vernen sankari on mies, jonka ”koko persoonallisuuteen tieteellinen asennoituminen on painanut aatelismerkkinsä”[16]. Hän on viimeiseen saakka hallittu, johdonmukainen, kykenevä ja oikeudentuntoinen. Ja hänen johtoasemansa on kaikille selvä. Etenkin Nabille, vapautetulle orjalle, joka on rakkaudesta isäntäänsä jäänyt tämän palvelukseen, ja toiselle yksitavuisen nimen saavalle hahmolle, Smithin koiralle.

Antihumanismi ja posthumanismi

Jos altistamme Cyrus Smithin antihumanistiselle kritiikille, huomio kiinnittyy yhtäältä Smithin täydelliseen rationaalisuuteen ja henkiseen riippumattomuuteen ja toisaalta Nabiin. (Ja kenties siihenkin, ettei naisia ole olemassa.) Jos taas keskitymme posthumanistiseen kritiikkiin, on insinööri Smithin henkisen riippumattomuuden kyseenalaistamisen lisäksi syytä katsoa kaikkea sitä materiaa, josta hän on riippuvainen. Lisäksi on ajateltava koiraa nimeltä Top sekä jaguaareja, joita Vernen robinsoniadissa uhkaa tietoisesti aiheutettu sukupuutto.

Valistushumanistiseen ihmisihanteeseen sisältyy oletus, että ihmisyksilö pystyy ottamaan vastuun itsestään ja teoistaan. Tällainen vastuunkanto edellyttää itsenäisyyttä: ihanteen mukainen ihminen päättää toimistaan itse ja tuntee päätöstensä perusteet. Antihumanistinen kritiikki taas lähtee Simon Critchleyn sanoin väitteestä, ”ettei subjekti kykene enää kannattelemaan itseään omavaraisesti; pikemminkin se vuotaa yli tai on riippuvainen itseään edeltävistä rakenteista (kielellisistä, ontologisista, sosioekonomisista, tiedostamattomista tai mistä hyvänsä), jotka ovat sen kontrollin ulottumattomissa”[17].

Kuvaus on kovin ylimalkainen. Vain pieni osa niistä, jotka nykyään myöntävät sen todeksi, on tullut ajatelleeksi itseään humanismin kriitikkoina. Niinkin erilaiset hahmot kuin Daniel Kahneman ja Bruno Latour olisivat epäilemättä asiasta samaa mieltä. Mutta vielä 1900-luvun alkupuolella moni koki ajatuksen hätkähdyttäväksi: olemme monin tavoin riippuvaisia hallitsemattomista voimista, emme tunne kaikkia toimintaamme ohjaavia tekijöitä emmekä välttämättä kykene valistushumanistisen ihmisihanteen mukaiseen rationaaliseen päätöksentekoon ja autonomisen toimijan tietoiseen vastuullisuuteen. Muiden muassa Nietzsche tuomitsi valistushumanistisen ihmiskuvan harhaiseksi jo 1800-luvulla, ja vuosisadan vaihteen jälkeen freudilaisuus horjutti sitä entisestään. Antihumanistiseksi kutsuttu ajattelu rakentui 1900-luvun puolivälistä lähtien monien samaan suuntaan ohjaavien epäilysten varaan. Esimerkiksi Martin Heidegger ja Michel Foucault kyseenalaistivat erilaisin perustein valistuksen ajatuksen itsenäisestä ja vapaasta ihmisestä ja myös oletuksen universaalista ihmisyydestä ylipäätään. Ympäristömme ja historiamme muovaavat meitä tahdostamme välittämättä ja niin monin tavoin, että oletus yhtenäisestä ihmisen olemuksesta on hylättävä.

Antihumanistinen kritiikki nosti esiin tapoja, joilla varsinkin kielellinen ja sosiaalinen ympäristömme muovaa meitä. Viime vuosikymmenten aikana posthumanistiset ajattelijat ovat puolestaan keskittyneet materiaaliseen ympäristöömme ja toiminnan mahdollistaviin fyysisiin verkostoihin, joiden osia me vain olemme. Posthumanistisesta näkökulmasta katsottuna antihumanistinen kritiikki on liian ihmiskeskeistä. Muun muassa Karen Baradin ja Bruno Latourin ajatukset käyttä-

”Cyrus Smith on syrjäytetty. Maailma ei ole ehtymätön materiaalivaranto eikä ihminen sen herra ja hyödyntäjä.”

miimme välineisiin pakkautuneesta tiedosta ja esineistä toimijoina ovat vaikuttaneet ihmistieteiden kysymyksenasetteluihin. Niinpä esimerkiksi moni antropologi katsoo nykyään tutkivansa ihmisen ja ei-ihmisen välistä vuorovaikutusta – ei eri kulttuurien tulkintoja ihmistä ympäröivästä, erillisestä maailmasta.[18]

Sekä antihumanismiin että posthumanismiin sisältyy myös poliittisia ulottuvuuksia. Von Wright luonnehti humanistista elämänasennetta ihmisen parhaan puolustamiseksi ja ”taisteluksi poliittisen ja sosiaalisen vallan väärää laillistusta vastaan”[19]. Cyrus Smithin ja Nabin suhde kenties selventää, miksei esimerkiksi Foucault uskonut humanismin kykenevän tällaiseen tehtävään. Hänen mukaansa humanismi perustuu haluun muuttaa ideologinen järjestelmä muuttamatta instituutioita, mikä on tuomittu epäonnistumaan.[20] Nabin vapauttaminen orjuudesta ei riitä: on myös kumottava se yhteiskuntajärjestys, jossa hallitsevan luokan määrittelemä ihanneihminen Smith on vääjäämättä Nabia ylempänä.

Samaan tapaan posthumanistinen kritiikki toteaa humanistisen ekologisen ajattelun riittämättömäksi. Kuten sanottu, von Wright piti ihmisen ja luonnon välisen suhteen uudelleenarviointia aikamme tärkeimpänä älyllisenä haasteena. Posthumanistisessa ajattelussa haasteeseen on tartuttu – mutta tavalla, joka kyseenalaistaa von Wrightin humanistisen ajattelun perusoletuksia. Asian selventämiseksi ajatellaan tovi koiria ja palkeita.

Eläin

Cyrus Smithille eläin on joko uskollinen palvelija, kuten koira Top, hyödynnettävää materiaalia, kuten hylkeet, joiden nahasta saadaan palkeet, tai vihollinen, kuten jaguaarit. Eläin on luontoa, ja ihmisellä on oikeus ”puuttua luonnon kulkuun, käyttää sen varoja ja ohjailla sen voimia palvelemaan omia päämääriään.”[21]

Ihmisen ja eläimen välinen jyrkkä ero seuraa suoraan valistushumanistisesta ihmiskuvasta: rationaalisuus ja kyky itse määrätä omasta kohtalostaan erottaa ihmisen eläimestä. Kuten esimerkiksi Salla Tuomivaara toteaa tuoreessa väitöskirjassaan, humanistinen ajattelu on tehnyt ihmistieteistä kestämättömän ihmiskeskeisiä[22]. Niin kauan kuin ihminen on oletettu tiukasti muusta luonnosta erottuvaksi, itsenäiseksi toimijaksi, ihmistieteissä on ollut mahdollista keskittyä, von Wrightin sanoin, ”kulttuuriin kykenevän ihmisen saavutuksiin”[23].

Posthumanistinen kritiikki on muuttanut tilannetta. Monella alalla ihmistä halutaan nyt tutkia materiaketjuista riippuvaisena, haavoittuvaisena olentona muiden eläinten joukossa. Tämä ei kuitenkaan tarkoita, että ihminen vain todettaisiin osaksi lakien määräämää luontoa. Sen sijaan moni posthumanisti kyseenalaistaa jyrkän eron luonnon ja kulttuurin välillä ja ryhtyy tutkimaan niitä vaikutuksien ja toiminnan ketjuja ja verkostoja, joihin kuuluu ja osallistuu muun muassa esineitä, materiaaleja, eläimiä ja ihmisiä.[24] Niinpä kun esimerkiksi Pirjo Kristiina Virtanen ja Sanna Saunaluoma vastikään tutkivat Amazonian lounaisosien esihistoriallisia geoglyfejä, he pyrkivät osoittamaan, kuinka näihin suuriin ja säännöllisiin kaivanteisiin on materialisoitunut menneitä vuorovaikutuksia ei-inhimillisten ja inhimillisten toimijoiden välillä[25].

Cyrus Smith on syrjäytetty. Maailma ei ole ehtymätön materiaalivaranto eikä ihminen sen herra ja hyödyntäjä. Mutta millainen hahmo Vernen sankarin tilalle astuu?

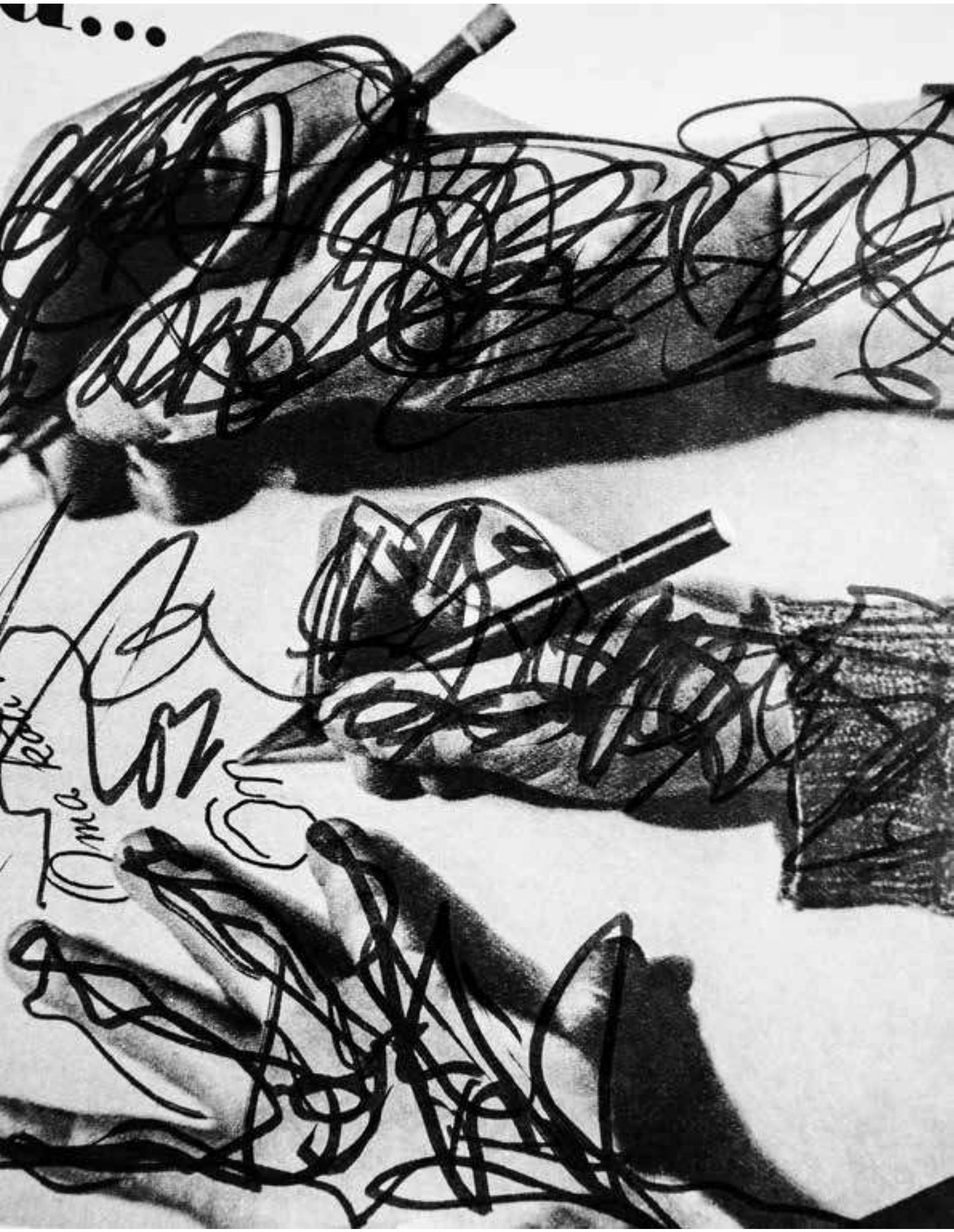
a...

Leena Krohn esittelee romaanissaan *Tainaron* (1985) kertojan, joka kirjoittaa kirjeitä vieraasta maasta. Laji on kirjallisuuden historiasta tuttu, ja usein fiktiivisten matkakirjeiden kuvaamat uskomattomat tapahtumat itse asiassa kommentoivat kirjailijan oman yhteiskunnan ongelmia. *Tainaron*issa vieras maa ei kuitenkaan jää heijastuspinnaksi. Kirjan nimetön minäkertoja, ihminen, kirjoittaa kirjeitä hyönteisten kansoittamasta kaupungista. Mutta tarinan lopuksi hän ei palaa kotiin vaan kutoo itselleen kotelon.

> ”Yhä useammat vetäytyvät talvilevolle, muutamat – kuten Jäärä ja ehkä ennen pitkää minä itsekin – ovat poissa paljon kauemmin. Puhuin nukkumisesta äsken, mutta emmehän pelkästään tule lepäämään vaan muuttumaan. Osaanko sen? Onko se ankaraa työtä? Tuottaako se tuskaa vai nautintoa vai merkitseekö se kaiken katumuksenkin haihtumista?”[26]

Humanistinen ekologinen ajattelu ei posthumanististen kriitikoiden mukaan riitä, koska se säilyttää jyrkän eron ihmisen ja luonnon välillä sekä hierarkian, jossa ihminen on ylimpänä. Posthumanisti siis moittisi von Wrightiä, joka puhuu ihmisen teknologisesta hybriksestä ja luonnon kapinasta, josta ”on tullut uhka ihmisen säilymiselle eläinlajina”[27]. Meidän ei pidä ajatella itseämme luonnon yläpuolelle, vaan meidän on luovuttava erillisyydestämme ja nähtävä itsemme kokonaisuuden osana. Toisin sanoen posthumanistinen vastaus von Wrightin esittämään haasteeseen kyseenalaistaa hänen oman humanistisen ajattelunsa lähtökohdat. Vaikka von Wright ymmärsi, kuinka täydelleen valistushumanistinen käsitys ihmisen ja luonnon suhteesta on myllerrettävä, hänen näkemyksensä kuitenkin perustui vielä hyvin ihmiskeskeiselle ajattelulle.

Voisiko uusi tapa ymmärtää oma asemamme osana muuta elävää auttaa ekologisten kriisien ratkaisemisessa? Ajatus toistuu posthumanistisessa kirjallisuudessa, mutta ajattelutapojen muutokselta odotetaan silloin helposti liikaa. Posthumanistisen kritiikin pitäisi itsessään tehdä selväksi, ettei ihmiskuvan muutos noin vain muuta rakentamiamme, maailmaamme uhkaavia, yhteiskuntamme läpäiseviä materian ketjuja ja verkostoja. Mutta kenties muutos itseymmärryksessämme olisi kuitenkin hyödyksi, jos päämääränä on kestävämpi tapa elää maailmassa.

Kone

Hylkeennahkapalkeet tarvitaan, koska saviastioiden valmistaminen vaatii uunin ja sen tuli lietsomista. Cyrus Smith valjastaa myös nitroglyseriiniräjähdyksellä luomansa vesiputouksen haaksirikkoisten hyödyksi: hän rakentaa vesivoimalla toimivan hissin. Vernen romaanissa ihminen hallitsee, hyödyntää ja muokkaa ehtymättömäksi oletettua luontoa tekniikan keinoin. Kuten sanottu, jo 1960-luvulla von Wright epäili vanhatestamentillista ajatusta ihmisen oikeudesta hallita luomakuntaa, ja 1980-luvulla hän totesi sen tuhoisaksi. Pelkona oli ja on, että teknologian avulla voimme pilata maailmamme.

Mutta teknologian kehitys ei pakota ajattelemaan uudestaan pelkästään suhdettamme luontoon vaan myös teknologiaan itseensä. Koneet eivät ole enää vain välineitä, joilla ihminen muokkaa ja turmelee maailmaa. Ne voivat myös muuttaa meitä tai ylittää meidät.

Nyt on mainittava posthumanismin lisäksi myös transhumanismi. Niiden välinen ero on helppo kuvata: siinä missä posthumanismi lähtee humanismin ja etenkin valistushumanismin kritiikistä, transhumanismi – jota on kehitelty aivan muualla kuin humanistisilla aloilla – on teknologiaoptimistista valistushumanismia. Posthumanisti näkee ihmisen monimutkaisten, koneitakin sisältävien verkostojen epäitsenäisenä osana ja kenties koneisiin sulautuvana kyborgina. Transhumanisti puolestaan odottaa tulevaisuutta, jossa koneiden kehitys ratkaisee riittämättömyytemme.

Posthumanistinen ja transhumanistinen puhe kyborgeista, singulariteetista ja ihmisen kyvyt kaikin tavoin ylittävästä tekoälystä on Donna Harawayn sanoin muuttanut rajan todellisuutemme ja tieteisfiktion välillä silkaksi illuusioksi[28]. On kuitenkin epäselvää, minkälaisesta fiktiotodellisuudesta on kyse. Transhumanistien haaveissa elämme vanhojen *Star Trek* -sarjojen optimistisessa maailmassa, jossa tekoäly lopulta yltää valistushumanistiseen ihmisihanteeseen tai jossa kyborgeiksi muuttumalla kykenemme siihen itse. Teknologian kehitys siis mahdollistaisi niiden puutteiden korjaamisen, jotka tekevät humanistisen ihanteen saavuttamisesta toivotonta. Koneet tai ihmisen ja koneen yhdistelmät eivät enää olisi riippuvaisia itseään edeltävistä rakenteista vaan kantaisivat itse itsensä ja pystyisivät siksi aidosti vastaamaan valinnoistaan.[29] Toisen usein kerrotun tarinan mukaan tieteisfiktiotodellisuutemme onkin dystopia, jossa koneet tavalla tai toisella pyyhkäisevät meidät maan päältä.

Nykyään kumpikin tarinavaihtoehto kuulostaa kuitenkin jo väljähtyneeltä. Krohn nosti ne esiin 1990-luvulla ”eräänlaisessa romaanissaan” *Pereat Mundus*[30]. Sen luvussa tai novellissa ”Ennen singulariteettia” hän esittelee tietoisen tekoälyn, joka kertoo ihmiskuulijoilleen kehittyvänsä heitä ”paljon nopeammin ja paljon pitemmälle”[31]. Kuulijakunta jakautuu: jotkut odottavat hurmioituneina, toisille ajatus luomakunnan hierarkian huippupaikan menettämisestä on sietämätön. Tällä vuosikymmenellä ilmestyneessä *Hotel Sapiens*issa ihmisillä sen sijaan ei ole keinoja arvioida, ovatko heidän elämäänsä lempeästi mutta oudosti ohjaavat koneet jollain ihmiselle ymmärrettävällä tavalla tietoisia tai tapahtuuko niissä jotain sellaista, jota olisimme valmiit nimittämään ”pidemmälle kehittymiseksi”[32]. Pidemmälle millä mittarilla? Ainakaan ne eivät muistuta valistushumanistista ihmisihannetta. Se ei ole keskeistä. Olennaista on, että ne kykenevät asioihin, joihin ihminen ei kykene, ihmiset ovat niistä täysin riippuvaisia, eikä niistä ota selvää.

Todellisuuden ja tieteisfiktion sekoittuminen ei välttämättä tunnu ihmeelliseltä; pikemminkin muutokset ovat arkipäiväisiä, eikä niistä enää puhuta vain etuliitehumanistipiireissä. Ihmisen rakentamat koneet ovat jo

Eeva Hannula, *Black Veins* (2017), teoskokonaisuudesta *Amorphous Writings*, Valokuvatarra 253x202,22 cm / Pigmenttivedos aluminille, kehystetty, museolasi, 85x67 cm.

nyt muuttuneet ihmisille käsittämättömiksi. Tähän ei ole tarvittu vahvaa tekoälyä tai tieteisfiktion tietoisia koneita. Filosofi Paul Humphreys, jota ei mitenkään voi kutsua post- tai transhumanistiksi, totesi asian kymmenen vuotta sitten: koneoppivat sovellukset ovat riittävän monimutkaisia ollakseen tiedollisesti läpinäkymättömiä jopa kehittäjilleen[33]. Inhimilliset kyvyt eivät riitä sen seuraamiseen, miten oppiva kone selviää sille annetuista tehtävistä. Niinpä tieteessä olemme tilanteessa, jossa koneiden kehitys heikentää entisestään kykyämme kantaa täysi vastuu saavutetuista tuloksista. Tämä on kovempi isku valistushumanistiselle ihmiskuvalle kuin mikään fantasia tietoisesta tekoälystä. Autonomisen tutkijasankarin sijasta tietoa tuottaa usein ihmisen ja koneen muodostama työpari. Ja vaikka ihminen kantaa tuloksista vastuun, hän joutuu tekemään sen osin sokeasti. Kuvitelkaa, kuinka Cyrus Smith nolostuisi.

Ihmiskuvia ja ihmisihanteita

Palaan nyt kysymykseen siitä, onko minkäänlaisen ihanteellisen ihmiskuvan tukeminen puolustettavissa. Mainitsin edellä kaksi syytä epäillä asiaa. Ensinnäkin jos kaikkiin humanistisiin ihmiskuviin sisältyy käsitys tavoiteltavasta ihanneihmisyydestä, herää epäilys, että ne kaikki johtavat hierarkioihin, joissa ihannetta eniten muistuttavat ovat muun elävän yläpuolella. Nietzscheläisestä ajattelusta ammentavat anti- ja posthumanismin lajit saavat epäilemään, että kukin ihanne pitää yllä jotain eriarvoistavaa yhteiskuntajärjestystä tai ajatusta ihmisestä luomakunnan kruununa – ja että ihanteet kenties elävät juuri tällaisten hierarkioiden pönkittämiseksi. Toinen syy epäillä humanistisia ihmiskuvia seuraa antihumanismin perustavista huomioista: jos olemme monin tavoin riippuvaisia erilaisista historian saatossa vaihtelevista kielellisistä, yhteiskunnallisista, materiaalisista sun muista rakenteista, olemme eri aikoina ja eri paikoissa erilaisia. Siksi oletus yhtenäisestä ihmisen olemuksesta on hylättävä.

Humanismin täysi torjuminen vaikuttaa kuitenkin yllättävän vaikealta. Antihumanistinen ja posthumanistinen kritiikki on keskeisesti kritiikkiä valistushumanismin ihmiskuvaa kohtaan. Mutta jos hyväksymme von Wrightin väitteen, että humanismeja on monta eikä humanistisen ihmiskuvan tai siihen kytkeytyvän ihanneihmisen kuulukaan pysyä samana, ei yhden tietyn humanistisen ihmiskuvan torjuminen tarkoita humanismista luopumista.

Eivätkä kriitikot pääse eroon ihmiskuvien rakentelusta. Esimerkiksi Martin Heidegger kuvaa kirjoituksessaan *Kirje ”humanismista”* yksityiskohtaisesti syitä, joiden vuoksi hän kokee kaikki toistaiseksi kohdatut humanismin lajit epätyydyttäviksi. Kritiikkinsä esitettyään hän kuitenkin päätyy hahmottelemaan käsitystä ihmisen olemuksesta ja osasta. Ihminen, toisin kuin kaikki muut elävät, voi tulla olemisen puhuttelemaksi: ”Vain ihmisen olemuksesta eli ihmisen tavasta ’olla’ voidaan puhua ek-sistenssinä [...] ihmisen osana on ajatella olemisensa olemusta”[34]. Ja kirjassaan *Posthuman* Rosi Braidotti esittelee ensin anti- ja posthumanistisia perusteita hylätä valistushumanismi, mutta päätyy sitten surutta luonnostelemaan näkemystään uudesta ihmisestä: ”Posthumanistinen nomadinen subjekti on materialistinen ja vitalistinen, ruumiillistunut ja ympäristöönsä juurtunut.”[35] Kuten Susanna Lindberg on todennut, erilaiset posthumanistiset projektit tyypillisesti ”hylkäävät yhden käsityksen ihmisyydestä (klassinen humanismi, jonka katsotaan olevan jo menneisyyttä) ja tarjoavat (huomaamattaan) tilalle toisenlaisen kuvan ihmisyydestä”[36]. Näissä uusissa kuvauksissa ihminen on joustava ja ympäristöstään riippuvainen, kokonaisuuksiin sulautuva osa tai kyborgiksi muuttuva hämärä olento. Mutta vaikuttaa siltä, että ne ovat yhtä kaikki kuvauksia ihanteellisesta, tavoittelemisen arvoisesta ihmisyydestä, enkä näe, miksei niiden varaan voisi rakentaa hierarkioita. Jos ihmisihanteiden muodostaminen on kyseenalaista, ainakaan tämä kyseenalaisuus ei erota humanisteja humanismin kriitikoista.

Vaikka valistushumanismin oletus ihmisen riippumattomuudesta on hylätty, humanismin kriitikot eivät ole tykkänään luopuneet ajatuksesta, että ihminen on kuitenkin tietyllä perustavalla tavalla vapaa. Tämä näkyy kritiikin käytännöissä. Uusien ihmiskuvien ja ihanteiden rakentelu ei ole mielekästä, jos ei usko voivansa vaikuttaa rakennelmilla siihen, millaisia olemme. Esimerkiksi Braidottin ei olisi mitään tolkkua kirjoittaa nomadisista subjekteista, jos hän ei uskoisi, että hänen kirjoituksensa voivat osaltaan muokata ymmärrystämme itsestämme – ja muuttuneen ymmärryksemme myötä vaikuttaa niihin rakenteisiin, joista olemme riippuvaisia, ja siis lopulta siihen, miten ihmisyys ilmenee. Siis, von Wrightin sanoin, ihminen ainakin jossain määrin ”itse määrää niistä tekijöistä, jotka määräävät hänen vaiheistaan”[37].

Ajatus ihmisen kyvystä vaikuttaa ihmisyyteen on kiintoisassa suhteessa vaatimukseen hylätä oletus yhtenäisestä ihmisyydestä. Jos yritämme vaikuttaa siihen, miten ihmisyys ilmenee, oletamme tietysti samalla, että ihmisyys voi ilmetä erilaisin tavoin. Voimme siis olla eri aikoina ja eri paikoissa erilaisia. Mutta samalla tällainen yritys vaatii oletuksen ainakin yhdestä kaikkia ihmisiä yhdistävästä piirteestä: ihmisyys voi muuttua, ja me voimme vaikuttaa muutokseen. Uskomus on säilytettävä, tai antihumanistisen ja posthumanistisen hankkeen poliittiselta puolelta putoaisi pohja. Kritiikki voi osallistua kestävämmän tulevaisuuden luomiseen vain, jos on mahdollista rakentaa uusia tapoja ihmisen olla maailmassa.

Edelleenkö humanismi ja humanistiset tieteet?

Mitä tämä kaikki tekee humanististen tieteiden ja humanismin väliselle yhteydelle? Ilmeisiä seurauksia on paljon. Humanismin kritiikki on vaikuttanut siihen, millaisia kysymyksiä ihmistieteissä nykyään esitetään. Tutkijat saattavat kysyä vaikkapa, miten kotieläinten muuttuminen tuotantoeläimiksi on muovannut maailmaamme, millaisia objekteja matkapuhelimet ovat yh-

Eeva Hannula, *Be nice* (2017), teoskokonaisuudesta *Amorphous Writings*, Valokuvatarra 62x87 cm / Pigmenttivedos alumiinille, kehystetty, museolasi, 70x50 cm.

”Entä järkyttääkö mikään tässä sanottu humanististen tieteiden ja humanismin välistä ’olennaista suhdetta’? Ei välttämättä.”

teisöissä, joissa niillä on tapana ottaa yhteyttä esi-isien henkiin, tai miten meidän tulisi ymmärtää muunlajisten eettisiä oikeuksia. Lisäksi moni torjuisi nykyään von Wrightin määritelmän humanistisista tieteistä niiden tieteiden kokonaisuutena, jotka tutkivat ihmisluontoa ja kulttuuriin kykenevän ihmisen saavutuksia, he kun eivät hyväksyisi ajatusta yhtenäisestä ihmisluonnosta eivätkä erontekoa luonnon ja kulttuuriin kykenevän ihmisen välillä.

Tämä ei kuitenkaan tarkoita, että humanistisissa tieteissä olisi päästy humanismista eroon. Voi tosiaan olla, että ainoa, mistä on jossain määrin onnistuttu hankkiutumaan eroon, on tietyn historiallisen humanismin muodon sisältämä ihmiskuva sekä siihen kytkeytyvät käsitykset ihmisen suhteesta teknologiaan ja luontoon.

Entä järkyttääkö mikään tässä sanottu humanististen tieteiden ja humanismin välistä ”olennaista suhdetta”? Ei välttämättä. Kertoessaan, miksi humanistiset tieteet kytkeytyvät humanismiin niin kiinteästi, von Wright näet vetoaa vain yhteen humanistisen ihmiskuvan piirteistä: ihmisyys ei ole vääjäämättömien lakien määräämää, ja tutkiessaan ihmistä humanistiset tieteet elävät muuttuvan tutkimuskohteensa mukana: ”koska ihmisten itselleen rakentama maailma, ts. sosiaalinen todellisuus, muuttuu heidän sitä rakentaessaan, myös sen selitysperiaatteet – eivätkä vain niitä koskevat tietomme – tulevat muuttumaan tämän prosessin kestäessä.”[38] Ja kuten edellä väitän, ei antihumanistinen eikä posthumanistinen kritiikki ole luopunut tästä ajatuksesta. Humanistisesta ihmiskuvasta on jäljellä yksi, von Wrightin argumentin kannalta keskeinen pala: ajatus, että kykenemme vaikuttamaan siihen, miten ihmisyys ilmenee. Emme suoraan emmekä kovin ennustettavasti, mutta kykenemme kuitenkin. Voimme esimerkiksi muovata ymmärrystämme ihmisen asemasta suhteessa muuhun elävään ja teknologiaan ja siten vaikuttaa tulevaan.

Kuten aluksi sanoin, von Wright erottaa toisistaan humanistisen ihmiskuvan ja humanismin elämänasenteena. Jälkimmäinen vaatii edellisen: jos humanismi elämänasenteena merkitsee sen puolustamista, mitä sanotaan ihmisen parhaaksi, se vaatii tuekseen jonkinlaisen ihmiskuvan. Ihmisen parhaan puolustaminen edellyttää käsitystä siitä, mitä ihmisen paras on, ja tämä taas edellyttää käsitystä ihmisestä.

Antihumanismi ja posthumanismi ovat luoneet uudenlaisia käsityksiä ihmisestä. Kriitikkojen tavoitteena tuntuisi usein olevan vasta kuvatun paras – vaikkei tämä välttämättä enää merkitse yksin ihmisen parhaaseen keskittymistä. Humanistiseen ajatteluun sisältyy von Wrightin mukaan aina mahdollisuus, ”että ihmiset kieltäytyvät siitä järjestyksestä, jonka alaisina he elävät, ja että he lyövät uudelleen lukkoon paikkansa tässä maailmassa”[39]. Eikö humanismin kritiikkiin perustuvien uudenlaisten ihmiskuvien rakentelu ole silloin humanismia sekin?

Humanismin kritiikkiä on esitetty pitkälti juuri humanististen tieteiden ja muiden ihmistieteiden alueella. Se on luontevaa, sillä käsityksemme ihmisyydestä ovat näiden tieteenalojen tutkimuskohteena. Nämä alat myös vaikuttavat kohteeseensa, eli humanistinen tutkimus vaikuttaa ihmisen käsitykseen itsestään. Von Wrightin ennakoima humanistisen tutkimuksen tuottama syventynyt ihmistuntemus on tietysti jossain määrin erilaista kuin hän tuli ajatelleeksi. Posthumanisti kieltäytyy rajaamasta huomiotaan ihmiseen. Sen poliittinen projekti – tai posthumanistinen elämänasenne, posthumanistinen ymmärrys sorron ja vääryyksien vastustamisesta – koskee kaikkea elävää. Mutta jos hieman muokkaamme von Wrightin kuvaamia humanistisen elämänasenteen peruspiirteitä, erot osoittautuvat lopulta pieniksi. Arvokkuus, sivistys ja elävän parhaaksi toimiminen ovat kunniassaan edelleen.

Viitteet & Kirjallisuus

1 Georg Henrik von Wright, Humanismi ja humanistiset tieteet (1977). Teoksessa *Filosofisia tutkielmia.* Kirjoitusten alkukielet englanti, ruotsi ja suomi. Suom. Heikki Nyman, Tauno Nyberg & Jyrki Uusitalo. Kirjayhtymä, Helsinki 1985, 102.

2 Ks. esim. *Tiede & Edistys* -lehden teemanumero 4/2011.

3 Ks. esim. Tuomas Heikkilä & Ilkka Niiniluoto, *Humanistisen tutkimuksen arvo. Kuusi murrettavaa myyttiä ja neljä uutta avainta*. Institutum Romanum Finlandiae, Rooma 2016; Sari Kivistö & Sami Pihlström, *Sivistyksen puolustus. Miksi akateemista elämää tarvitaan*? Gaudeamus, Helsinki 2018.

4 Inkeri Koskinen, Miten humanistinen tutkimus vaikuttaa yhteiskunnassa? *Tiedepolitiikka* 4/2016, 2016, 33–40.

5 von Wright 1977/1985, 101.

6 Georg Henrik von Wright, Tieto elämänmuotona (1957–1960). Teoksessa *Humanismi elämänasenteena* (Humanismen som livshållning och andra essayer, 1978). Suom. Kai Kaila. Otava, Helsinki 1981, 57.

7 Georg Henrik von Wright, Marxista ja marxismista (1972). Teoksessa *Humanismi elämänasenteena*, 139.

8 Von Wright 1977/1985, 123.

9 Georg Henrik von Wright, Humanismi elämänasenteena (1976–1977). Teoksessa *Humanismi elämänasenteena*, 163.

10 Sama, 165.

11 Sama, 152.

12 Sama, 168.

13 Sama, 153.

14 Georg Henrik von Wright, Ihminen, tekniikka ja tulevaisuus (1980). Teoksessa *Humanismi elämänasenteena*, 189.

15 Jules Verne, *L'île mystérieuse*. Hetzel, Paris 1875.

16 Georg Henrik von Wright, Yhtenäistyminen ja erikoistuminen tieteessä (1962). Teoksessa *Humanismi elämänasenteena*, 98.

17 "*[T]hat the subject can no longer support itself autarchically; it is, rather, overflowed or dependent upon prior structures (linguistic, ontological, socio-economic, unconscious, or whatever) outside of its conscious control.*" Simon Critchley, Post-Deconstructive Subjectivity. Teoksessa Simon Critchley, *Ethics – Politics – Subjectivity. Essays on Derrida, Levinas and Contemporary French Thought*. Verso, London 1999, 67.

18 Ks. esim. *Thinking Through Things. Theorising Artefacts Ethnographically.* Toim. Amira Henare, Marten Holbraad & Sari Wastell. Routledge, London 2006.

19 von Wright 1976–1977/1981, 170.

20 Michel Foucault, Revolutionary Action. "Until Now" (Par-delà le bien et le mal, 1971). Teoksessa Michel Foucault, *Language, Counter-Memory, Practice. Selected Essays and Interviews*. Toim. Donald F. Bouchard. Kääntäjä Donald F. Bouchard & Sherry Simon. Cornell University Press, Ithaca 1977, 228.

21 von Wright 1976–1977/1981, 157.

22 Salla Tuomivaara, *Searching for the Roots of Exclusion. Animals in the Sociologies of Westermarck and Durkheim*. Väit. Tampereen yliopisto, Tampere 2018.

23 von Wright 1977/1985, 101.

24 Ks. esim. Karen Barad, Posthumanist Performativity. Toward an Understanding of How Matter Comes to Matter. *Signs. Journal of Women in Culture and Society.* Vol. 28, No. 3, 2003, 801–831; Martin Holbraad & Morten A. Pedersen, *The Ontological Turn. An Anthropological Exposition.* Cambridge University Press, Cambridge 2017.

25 Pirjo K. Virtanen & Sanna Saunaluoma, Visualization and Movement as Configurations of Human–Nonhuman Engagements. Precolonial Geometric Earthwork Landscapes of the Upper Purus, Brazil. *American Anthropologist*. Vol. 119, No. 4, 2017, 614–630.

26 Leena Krohn, *Tainaron. Postia toisesta kaupungista*. WSOY, Helsinki 1985.

27 von Wright 1980/1981, 188.

28 Donna J. Haraway, Manifesti kyborgille (A Manifesto for Cyborgs. Science, Technology, and Socialist Feminism in the 1980s, 1985). Teoksessa *Luonnon politiikka*. Toim. Yrjö Haila & Ville Lähde. Suom. Maarit Piipponen, Eila Rantonen ja Suvi Ronkainen. Vastapaino, Tampere 2003, 205–265.

29 Ks. esim. Ray Kurtzweil, *The Singularity is Near. When Humans Transcend Biology*. Viking, New York 2005.

30 Leena Krohn, *Pereat mundus. Romaani, eräänlainen*. WSOY, Helsinki 1998. Ks. myös Juha Raipola, *Ihmisen rajoilla. Epävarma tulevaisuus ja ei-inhimilliset toimijuudet Leena Krohnin Pereat munduksessa*. Väit. Tampereen yliopisto, Tampere 2015.

31 Krohn 1998, 113.

32 Leena Krohn, *Hotel Sapiens*. Teos, Helsinki 2013.

33 Paul Humphreys, The Philosophical Novelty of Computer Simulation Methods. *Synthese.* Vol. 169, No. 3, 2009, 615–626. Ks. myös Anna-Mari Rusanen & Inkeri Koskinen, Tiede, tekoäly ja tiedolliset riskit. *Futura* 4/2018, 47–52.

34 Martin Heidegger, Kirje "humanismista" (Brief über den "Humanismus", 1946). Teoksessa Martin Heidegger, *Kirje "humanismista" sekä Maailmankuvan aika*, suom. Markku Lehtinen. Tutkijaliitto, Helsinki 2000, 63.

35 "*The posthuman nomadic subject is materialist and vitalist, embodied and embedded*". Rosi Braidotti, *The Posthuman*. Polity, Cambridge 2013, 189.

36 Susanna Lindberg, Proteesi, robotti ja kyborgi. *Tiede & Edistys* 3/2017, 195–219 (216).

37 von Wright 1972/1981, 139.

38 von Wright 1977/1985, 122.

39 Sama, 123.

Hanna Kuusela

Ei elämää vaan maailmaa varten

Nykysivistyksen pohtiminen on kai paras aloittaa Lenasta. Hän on Fiverr-verkkopalvelussa työpanostaan tarjoava taloustieteiden kandidaatti, joka lupaa kirjoittaa esseitä, tutkielmia, opinnäytteitä ja projektitöitä päivän varoitusajalla. Kandidaatiksi Lenan osaaminen on hämmästyttävän laajaa, sillä työn aihealue voi olla esimerkiksi viestintä, media, sosiologia, liiketalous, psykologia, politiikan tutkimus, historia tai markkinointi. Hän kertookin voivansa tehdä tutkimusta ja kirjoittaa akateemisia tekstejä mistä tahansa, *about anything*. En tunne häntä, enkä edes tiedä, onko hänen oikea nimensä Lena, mutta sen tiedän, että näitä tekstejä ja akateemisia opinnäytteitä voi ostaa häneltä halvalla. Tekstien hinta alkaa reilusta neljästä eurosta – yrittäähän Lena toteuttaa verkkopalvelun nimen henkeä, tarjota työtä vitosella, *fiver*.

Täydellinen nyky-yliopistolainen?

Saattaa kuulostaa vitsiltä tai provokaatiolta, että aloitan Lenasta yrittäessäni hahmottaa, miten pelastaa satayksivuotiaan Suomen sivistys, ja kirjoittaessani sivistyksen tulevaisuudesta ja yliopistojen roolista siinä. Mutta entä jos esimerkki ei olekaan vitsi? Entä jos laitamien sijaan Lena on jo nyky-yliopistojemme ytimessä?

Joku voi nimittäin ajatella, että Lena on Fiverr-kollegoineen täydellinen nykypäivän yliopistolainen. Hän on monitieteinen, monitaitoinen, itsenäinen, soveltamiskykyinen ja raja-aitoja ylittävä yksilö. Hän ymmärtää, että maailma on muuttunut ja että uudessa maailmassa tarvitaan monenlaisia taitoja, mukautumiskykyä, nopeaa tiedon omaksumista ja teknologisia valmiuksia.

Hän on hylännyt vanhat ja luutuneet ajatukset oppiainerajoista ja jalkautunut norsunluutornista sinne, missä tietoa tarvitaan. Hän on jättänyt luentosalit taakseen ja ottanut käyttöönsä digivälineet. Hän on nähnyt bisnesmahdollisuuden siellä, missä muut näkevät vain julkisen sektorin loputtomasti paisuvia menoja. Hän on tarjonnut kandintutkintonsa yhteiskunnan hyödynnettäväksi tehokkaimmalla mahdollisella tavalla. Ja ennen kaikkea hän on itsenäinen yrittäjä.

Lena näyttää myös ajanmukaiselta ratkaisulta nykynuorten ongelmiin. Voimme kuvitella uupumuksen partaalla horjuvan opiskelijan – jolta vuoroin vaaditaan nopeaa valmistumista ja urasuunnittelua jo lukiossa, vuoroin opintojensa rahoittamista työllä ja osallistumista synnytystalkoisiin – turvautumassa Lenan palveluihin saadakseen kurssisuorituksensa palautettua. Voimme kuulla opiskelijan kiittävän luojansa sijaan Lenaansa pelastuksesta. Emmekä pystyisi puhtain sydämin syyttämään opiskelijaa.

Entäpä jos juuri Lena onkin se vakavasti otettava tulevaisuuden horisontti tai nollapiste, jonka kohtaamme, *jos* yritämme yhdistää yliopistollista tutkimusta ja opetusta nykyisen työelämän vaatimuksiin? Tai tarkemmin: ei Lena ole tulevaisuuden horisontti, vaan osa jo olemassa olevaa maailmaa. Elämme kulttuurissa, jossa on normaalia myydä palveluksiaan kaikkien alojen asiantuntijana yhden yliopistollisen kandidaatin tutkinnon jälkeen. Maailma on täynnä Lenan kaltaisia työntekijöitä. Akateemisten töiden tarjoajia on tälläkin hetkellä yli 4 700 pelkästään Fiverrissa, joka mainostaa olevansa ”maailman suurin freelance-palvelujen markkinapaikka *lean*-yrittäjille”[1]. Tällaisena ilmiö muistuttaa laajempaa tiedon kaupallistumista ja sen irtautumista sivistyksestä sekä itseään autonomisesti kehittävästä subjektista – muutoksesta, josta olen kirjoittanut tutkiessani konsulttikulttuurin yleistymistä.[2]

Miten pelastaa sivistys maailmassa, joka on luonut Fiverrin ja Lenan? Vastaukseni on lyhyt, enkä näe syytä mutkistaa sitä. Sivistys pelastuu vain panostamalla sivistyksen luomiseen, uudistamiseen ja ylläpitoon: koulutukseen, tutkimukseen, tieteeseen, kulttuuriin ja taiteeseen; niihin asioihin, jotka tekevät meistä ihmisiä, inhimillisiä. Yksi näitä asioita tukevista rakenteista on yliopisto.

Ja päästääkseni lukijani jännityksestä sanon mahdollisimman suoraan, että yliopistojen *ei pidä olla* Lenan ja Fiverrin havainnollistamaa työelämää eikä sen viitoittamaa maailmaa varten.

Kirjoitan yliopistoista, mutta kukin voi sijoittaa tilalle minkä tahansa sivistykselle omistautuneen paikan: kansanopiston, lukupiirin tai oman sydämensä. Yliopistoista puhuessani mielessäni ovat ihmiset, jotka uskovat tietoon ja tuottavat sitä, ihmiset, jotka uskovat ajatteluun ja sen jakamiseen, tapahtuipa tämä sitten yliopistojen työhuoneissa tai vapaissa tutkimusryhmissä, autodidaktin innolla *niin & näin* -lehti käsissä tai instituutioiden suojissa, kustantamoissa, lehdissä tai verkossa. Tärkeintä ei ole paikka vaan asenne. Nähdäkseni myös sivistyksen rakenteita kuitenkin tarvitaan – siksi kirjoitan juuri yliopistoista, vaikka muuallakin ajatellaan. Ter-

Eeva Hannula, *Something has not been developed yet* (2017), teoskokonaisuudesta *Amorphous Writings*, pigmenttivedos alumiinille, kehystetty, museolasi, 37x55,50 cm.

”Ajattelemiseen sitoutuneiden ihmisten ja yliopistoyhteisöjen tehtävänä on kuvitella ja rakentaa nykyistä parempaa maailmaa.”

vehdin ilolla vapaata tutkimusta, ja samalla olen varma, että se tarvitsee järjestelmällistä tukea koulutuksesta ja yliopistoista, olivat nämä sitten Platonin Akatemioita, keskiajan luostareita tai hyvinvointiyhteiskuntien julkisesti rahoitettuja yliopistoja.

Yliopistojen on pystyttävä ylittämään todellisuus

Monet merkit viittaavat siihen, että maailmamme ei ole kehittymässä kovin hyvään suuntaan: ilmasto lämpenee, varallisuus keskittyy, poliittinen populismi ja aggressiot nousevat, kehitysmaiden riisto ei ole kadonnut mihinkään, on ylikulutusta ja valistukselliset ajatukset ovat puolustuskannalla. Poliisit pahoinpitelevät äänestämään haluavia ihmisiä Euroopassa, kuten kävi Kataloniassa, ja yliopistoja tukahdutetaan poliittisesti, kuten on tapahtunut Unkarissa ja Venäjällä.

Maailma on monella tavalla niin henkisessä kuin hyvin käytännöllisessäkin kriisissä.

Sivistyksen näkökulmasta huolestuttavaa on, että myös koulutetut – siis sivistyskoulutusta saaneet – ihmiset ovat alkaneet taantua pudotuspelin paineessa. Yhä useampi on alkanut kyseenalaistaa koulutuksen, tieteen, ihmisoikeudet, naisten oikeudet, hyvinvointivaltion ja monet muut saavutukset, jotka ovat tähän saakka kulkeneet edistyksen nimissä. Näin tehdään milloin populistisen strategisista, milloin syvemmistä filosofisista syistä. Historia toistaa itseään, kun myös korkeinta koulutusta saaneet jordanpetersonit ja johanbäckmanit – tai pehmeämmät, mutta silti niin riehakkaat juhanavartiaiset – ovat alkaneet kyseenalaistaa saavutuksia, joista he itse ovat nauttineet. Demokratian halveksunnasta, fasismilla flirttailusta ja edistyksellisten rakenteiden – kuten sopimusyhteiskunnan – romuttamisesta on tullut myös koulutettujen leikkiä.

Eikä yliopistoja tunnu puolustavan enää edes niiden oma johto: esimerkiksi oman yliopistoni rehtori on luopunut vaatimuksesta pitää yliopistojen rahoitus yleisen kustannustason nousun mukaisena ja ottanut asenteekseen ennemmin sen, että jonkinlainen rahoituksen absoluuttinen lakipiste on nyt saavutettu.

Asenteista välittyy mielikuva, että hyvinvointivaltio tuli jo valmiiksi ja tästä eteenpäin voimme enää leikata ja tehostaa sitä.

Miten sivistyksen ystävien ja sydämen yliopistojen pitäisi reagoida? Tulisiko yliopistojen juosta muutosten rinnalla, katsella niitä uteliaasti ja ottaa irti, mitä riehuvasta pyörremyrskystä ulos sinkoilee? Pitäisikö kaltaisteni tutkijoiden hyökätä joukolla Fiverriin kasvaville tutkinto- ja esseemarkkinoille kilpailemaan Lenan kanssa?

Ei. Yliopistojen, tutkimuksen ja koulutuksen – siis sivistyksen perusrakenteiden – tehtävänä ei ole tukea maailmaa, joka jouduttaa omaa tuhoaan. Meidän – ja tässä vetoan yhtä paljon sinuun, lukijani, kuin kollegoihini yliopistoilla – tehtävämme on päinvastainen.

Meidän ajattelemiseen sitoutuneiden ihmisten – ja yliopistoyhteisöjen – tehtävänä on kuvitella ja rakentaa tutkimuksen, koulutuksen ja sivistyksen avulla *nykyistä parempaa* maailmaa. On haudottava ja autettava synnyttämään sellaisia yhteiskuntia, joissa on kykyä ja myös halua ratkaista ilmastonmuutoksen, ylikulutuksen ja ympäristötuhojen kaltaiset ongelmat, yhteiskuntia joissa työskennellään väsymättä ihmisten välisten eriarvoisuuksien poistamiseksi ja sitoudutaan demokratiaan ja jakamattomaan ihmisarvoon.

Olen nimittäin varma, että jos yliopisto yrittää pysyä mukana nykytalouden tai -työelämän pelissä, se on tuomittu muuttumaan merkityksettömäksi. Jos tavoitteena on esimerkiksi nykyihanteiden mukaisesti tulla kuuluisaksi tai tehdä paljon rahaa, ei tähän tarvita korkeaa koulutusta. Moni menestynyt startup-yrittäjä on jättänyt opiskelunsa kesken, eikä Thomas Pikettyn kuvaamien keskittyvien varallisuuksien perimiseen kysytä sivistystä[3]. Yliopisto ei ole nopein reitti myöskään helppoon elämään tai kuuluisuuteen. Jos haluaa ihmisten suosiota ja sponsoreiden rahoittaman elämän, YouTube-tähteys lienee parempi tie.

Rahaa ja mainetta voi kerätä horjuttamalla kansantalouksia, kuten valuuttakeinottelijat tekevät, tuhoamalla ympäristöä, kuten Talvivaarassa on tehty, ajamalla ihmisiä velkavankeuteen, kuten pikavippiyrittäjät ovat tehneet, tai heikentämällä työehtoja, kuten henkilöstövuokrausfirmat tekevät. Erityisesti digitaalisessa taloudessa tämä on yhä useammin avain henkilökohtaiseen menestykseen, maineeseen ja mammonaan.

Uuden talouden dynamiikan ytimessä ovatkin digitaalisten innovaatioiden luomat disruptiot tai katkokset, jotka tuovat hajaannusta ja sekasortoa monille ja kasautuvaa vaurautta harvoille: Airbnb on tuonut

murroksen majoituspalveluihin, Fiverr yliopistoesseiden kirjoittamiseen, Foodora syömiseen, Barona työvoiman neuvotteluasemaan, vakuutuskuoria tarjoavat yritykset verotukseen ja Clash of Clans -peli riippuvuutta aiheuttavaan viihdekulutukseen. Näille talouden innovaatioille on yhteistä halukkuus venyttää kollektiivisesti neuvoteltujen sääntöjen, tapojen ja jopa lakien rajoja, vaikkapa siinä, miten majoituspalveluissa taataan turvallisuus tai yliopisto-opinnoissa noudatetaan eettisiä periaatteita. Tällaiset innovaatiot hakevat tuottoa ja rikkauksia perustajilleen rikkomalla tietoisesti yhteisiä sääntöjä – välittämättä siitä, millaisia seurauksia tällä on yhteisöille tai ympäristölle.

Yrittäjät ja yritykset toimivat monissa tapauksissa lakeja ja sääntöjä tahallaan venyttäen, sääntelyn ja verotuksen porsaanreikiä etsien, sekasortoa ja hajaannusta tuottaen – ja yhteisöjen sietokykyä koetellen. Siitä heidät yhä useammin myös taloudellisesti palkitaan.

On selvää, että sivistystä puolustavien instituutioiden, ihmisten ja yliopistojen ei pidä toimia samoin. Yliopistojen ei pidä kiihdyttää tai tukea tätä toimintalogiikkaa, eikä koulutusjärjestelmän ole syytä palvella työelämää, joka on muuttunut tällaiseksi.

Koulutusta, sivistystä ja yliopistoja tarvitaan päinvastoin silloin, kun halutaan *ylittää* työelämän tai nykyisen talousjärjestelmän tarjoamat mahdollisuudet tai sen asettamat rajoitteet ja vaatimukset. Korkeimman koulutuksen ja tutkimuksen on oltava vastavoima sellaiselle talouselämälle, joka suhtautuu välinpitämättömästi toimintansa inhimillisiin ja ympäristöllisiin seurauksiin. Yliopistojen ja yliopistollisen ajattelun tavoitteena on oltava muutos *ilman* hajaannusta ja sekasortoa, ilman ympäristön ja ihmisyhteisöjen kärsimystä.

Emme tarvitse yliopistoja, jos ne pyrkivät samaan kuin inhimillisiä ja ympäristöllisiä katastrofeja tuottava työelämä, talousmalli ja kulutuskulttuuri. Tarvitsemme niitä kääntämään tämän kehityksen ja edistämään toimintalogiikkaa, joka pystyy rakentamaan parempaa – kestävämpää ja oikeudenmukaisempaa – maailmaa.

Tällaisissa yliopistoissa tuotetaan ymmärrystä niistä taidoista ja ajatuksista, joita työelämä tai talouselämä *eivät tällä hetkellä arvosta* tai *osaa arvostaa*, mutta joita ihmisten pitäisi arvostaa, tutkia ja opettaa, jos haluamme hyvinvointivaltioiden, inhimillisen sivistyksen ja ylipäätään ihmiskunnalle elinkelpoisen maapallon säilyvän.

Yliopistojen oppositioroolia ei ole kuitenkaan syytä ajatella pysyvänä asiantilana, ikään kuin yliopiston ihanne olisi *aina* olla erilainen nuori tai toisin ajatteleva radikaali. Ei pidä ihannoida naiivisti vastarintaa tai olettaa häiriköintiä itsessään ratkaisuksi. Yliopiston ei tule hakeutua ikuiseen marginaaliin tai tehdä vastarinnasta identiteettiään. Päinvastoin: yliopistoissa on pyrittävä luomaan vaihtoehtoja, jotka ovat edistyksellisiä mutta myös vetoavat enemmistöön ja joista voi näin ollen tulla vallitsevia. Niissä pitää hautoa jotain sellaista, jolla on mahdollisuus nousta siivilleen myös enemmistön edessä. Vain tällaiset yliopistot voivat olla oikeutettuja demokratioissa.

Kun puhun rakentamisesta ja luomisesta, en tarkoita sitä, että kaikkien pitäisi ryhtyä keksimään ratkaisuja tai uusia sovelluksia ja olla innoissaan uusista ideoista. Myös kritiikin avulla voi rakentaa. Toisinaan tehokkain rakentamisen keino on osoittaa, mikä ei toimi – samoin kuin parasta kehitystä voi olla se, että asioita ei muuteta. Joskus kehitys edellyttää pysähtymistä.

Autonomiset ajattelijat

Kulkevatko nyky-yliopistot kuvaamaani ihanteelliseen suuntaan? Onko niistä tulossa paremman maailman laboratorioita, joissa tutkijat kehittelevät ja hautovat hyviä vaihtoehtoja ja opiskelijat oppivat rakentamaan parempaa yhteiskuntaa – ohi kriisejä luovan talous- ja työelämän?

Siltä ei vaikuta. Ennemminkin yliopistoja ohjaava tiedepolitiikka tuntuu tekevän kaikkensa, jotta yliopistot palvelisivat yhä tiukemmin niitä tarpeita, joita talouselämä, työelämä ja yritykset sille haluavat asettaa. Lähes kaikki vallitsevat yliopistopoliittiset muodit ovat haitallisia sellaiselle visiolle, jossa yliopistoista muodostuisi paremman ja kestävämmän maailman rakennuspaikkoja.

Jatkuvat organisaatiouudistukset, yliopistojen säätiöittämiset, kiihtyvä rahoituskilpailu ja loputtomien ohjausinstrumenttien poukkoilevuus vievät mahdollisuuksia siltä itsenäiseltä työltä, jolle koko yliopistojen tarkoituksen ja olemassaolon pitäisi perustua.

Tietysti edellytyksiä ovat heikentäneet myös menneen hallituskauden ennennäkemättömät leikkaukset ja yliopistojen hiljainen nöyrtyminen niihin. Yliopistot ovat vain harvoin nousseet selväsanaisesti vastustamaan kehitystä – niiden viralliset lausunnot ja rehtorien puheet ovat pikemminkin myötäilleet trendejä kuin esittäneet niille vaihtoehtoja. Mutta nämä ovat vielä pääosin tieteenteon ulkopuolella pysytteleviä ohjausjärjestelmän ongelmia, ja niiden tuottama tuho voidaan korjata ehkä nopeastikin.

On kuitenkin eräs suuntaus, jonka tuhot voivat olla kauaskantoisia. Vaarallisin tiedepoliittinen trendi liittyy tieteen itsemääräämisoikeuden riistämiseen sekä oppiaineiden ja oppiaineidentiteettien järjestelmälliseen tuhoamiseen: siihen intoon, jolla oppiaineita yhdistetään toisiinsa ja luodaan yhä suurempia kokonaisuuksia; tapaan, jolla tieteenalaidentiteettejä puretaan tai uudistetaan hallinnollisin päätöksin, kun esimerkiksi kirjallisuus yhdistetään musiikkiin, taidehistoria mediatutkimukseen ja viestintä politiikantutkimukseen. Kun hallinnollisilla uudistuksilla tuhotaan oppiaineita ja -aloja, tuhotaan samalla edellytyksiä juuri sellaiselle itsenäiselle ajattelulle, joka pystyisi tuottamaan vaihtoehtoja nykytodellisuudelle.

Tuntuu kuin kukaan trendin edistäjistä ei olisi tehnyt itse tiedettä eikä tietäisi, miten tiede kehittyy. Muistin virkistämiseksi: tiede uudistuu sisäisesti paradigmojen uudistumisten myötä. Se on koko tieteen logiikan ytimessä. Kun jokin vanha käsitys saa tarpeeksi kritiikkiä, se korvautuu uusilla käsityksillä. Samalla ajattelutavat, ajattelun muodot ja oppiaineet kehittyvät orgaanisesti

tieteenalan oman kehityksen mukaisesti. Jos tiedeyhteisö itse päätyy siihen, ettei musiikintutkimuksella ja kirjallisuudentutkimuksella – tai musiikilla ja kirjallisuudella – ole enää merkittävää eroa, ne alkavat yhdistyä. Kun tutkijat esimerkiksi aikoinaan totesivat, että taiteentutkimukselta jää yhteiskunta huomaamatta, he loivat rinnalle kulttuurintutkimuksen tradition. Kun tiedettä pohtineet filosofit olivat edenneet tarpeeksi pitkälle, he alkoivat kutsua omaa kenttäänsä tieteenfilosofiaksi. Ja kun fysiikka oli kehittynyt tiettyyn pisteeseen, joku alkoi puhua nanoteknologian mahdollisuuksista. Joskus tällaiset muutokset ovat nopeampia, joskus hitaampia.

Nyt tieteenaloja yritetään kuitenkin lakkauttaa ja perustaa rakenteellisilla päätöksillä ylhäältä alas. Oppiaineita yhdistetään selvityshenkilöiden tai rehtorien ehdotuksista. Ei niinkään siksi, että näiden alojen kehitys olisi johtanut tähän, vaan koska halutaan isompia yksikköjä ja säästöjä tai havaitaan mahdollisuus lakkauttaa muutamia professuureja sekä tehdä asiantuntijoista haavoittuvaisempia ja helpommin korvattavia. Näin voidaan myös nujertaa tai häivyttää sellaiset asiantuntijat, jotka olisivat omalla alallaan tarpeeksi vahvoja voidakseen arvostella ja vastustaa hallinnollisia uudistuksia ja huonoa tiedepolitiikkaa. Kun tieteenaloilta viedään itsenäisyys rehtorin, ministeriön tai selvityshenkilön sanelemana, heikennetään ja horjutetaan samalla autonomisesti toimivia ja ajattelevia ihmisyhteisöjä, joista saattaisi nousta nykyisten trendien haastajia.

Sama autonomian vastainen tuhovimma etenee ympäri maailmaa: Oslossa on yritetty yhdistää hallinnollisella päätöksellä loistotutkimusta tekevää sosiaaliantropologian laitosta innovaatioiden ja teknologian tutkimukseen. Vaikka trendi näyttää kiihtyneen tällä vuosituhannella, strategisiksi kutsuttuja päätöksiä on tehty ennenkin käsi kädessä talouselämän ja politiikan tarpeiden kanssa. Hyvän esimerkin tarjoaa Rebecca Lowenin tutkimus Stanfordin yliopiston noususta kylmän sodan aikana sotateollisuuden tahdittamana. Stanfordin laitoksia muokattiin kansallisen turvallisuuden nimissä muun muassa niin, että vireä ekologian tutkimus korvattiin sotateollisuutta hyödyttäneellä biokemialla ja ydinaseisiin kriittisesti suhtautuneet poliittisen teorian tutkijat saivat antaa tilaa armeijan tarpeita palvelleille behavioristeille.[4] Mitä jos aikoinaan olisikin satsattu ekologian ja ylikansoituksen tutkimukseen? Näyttäisikö maailma toisenlaiselta?

Koulutusleikkausten takia tuhotaan nyt ehkä muutama ikäluokka. Ylhäältä alas pakotettujen hallinnollisten uudistusten myötä sen sijaan tuhotaan useampi sukupolvi ja pahimmassa tapauksessa kykymme ajatteluun, jota eivät ohjaa Foodoran ja Facebookin työvoimatarpeet.

Kysymys institutionaalisten rakenteiden muuttamisesta johtaa pohtimaan, kuinka monta sukupolvea vie jonkin osaamisen katoaminen Suomesta: jos tulevien kandidaattien ihanteeksi otetaan Fiverrin Lena, joka osaa omasta mielestään niin sosiologiaa, viestintää, markkinointia, historiaa kuin psykologiaakin, kuka opettaa Lenan lapsille näitä taitoja 20 vuoden päästä? Kuka enää osaa lukea nuotteja, jos kaikkien pitää hallita moniaistimellinen kulttuurien kirjo? Kuka osaa tutkia viestintää, jos se nähdään samaksi asiaksi kuin politiikka ja päinvastoin?

Hyvien asioiden säilyminen vaatii usein institutionaalisia rakenteita. Niinpä näitä asioita – kuten autonomista ajattelua – myös tuhotaan purkamalla niiden institutionaalisia edellytyksiä.

Tällaiset pohdinnat voivat tuntua yliopistojen sisäisiltä asioilta, joilla on vain etäinen yhteys sivistyksen juhlavaan käsitteeseen ja joilla siten ei ole merkitystä yliopistojen ulkopuolella.

Uskon, että näin ei kuitenkaan ole. Koko yliopistojen kyky olla merkityksellisiä yhteiskunnissamme riippuu täysin siitä, annetaanko tieteen itse määritellä tarpeensa, identiteettinsä ja kysymyksenasettelunsa. Jos joku muu määrittelee ne, yliopistoilta on turha odottaa uusia avauksia, keksintöjä tai ratkaisuja. Jos tieteen tekemisen ehdot asetetaan ulkoapäin, on tiede tuomittu vain toistamaan narrina sen, mitä voimakkaimmat haluavat.

Jos meistä kaikista tahdotaan kaikkien alojen kevytasiantuntijoita, ketteriä ja mukautuvia tietotalouden konsultteja, joiden kysymyksenasettelut määrittää joku muu, olemme kohta kuin Fiverrin freelancerit, jotka pystyvät kyllä palvelemaan työelämää ketterästi, mutta jotka tuskin pystyvät esittämään sille vaihtoehtoa, rakentamaan mitään parempaa tai sanomaan, että näin ei pitäisi olla.

Jos tieteentekijät sen sijaan saavat määritellä tavoitteensa itse ja rakentaa vahvoja omaehtoisia toimintatapoja ja ajattelun muotoja, toki lakeja ja ihmisarvoa kunnioittaen, yliopistot toimivat niin kuin niiden pitääkin: paremman maailman laboratorioina.

Vain itsenäisinä ja omaa kehitystään itse ohjatessaan yliopistot pystyvät tarjoamaan yhteiskunnalle jotain, mitä sillä ei vielä ole, jotain parempaa kuin mihin talouden ohjaama elämä tällä hetkellä meitä ajaa.

Talouselämä hoitaa kyllä hommansa. Se luo tarvitsemansa moniosaajat ja disruptiot. Sivistyksen ja yliopistojen tehtävän on oltava radikaalisti toinen ja tavoitteen kunnianhimoisempi. Olkoon se maailman pelastaminen siltä itseltään.[5]

Viitteet & Kirjallisuus

1 Ks. fiverr.com.
2 Ks. Hanna Kuusela & Matti Ylönen, *Konsulttidemokratia. Miten valtiosta tehdään tyhmä ja tehoton.* Gaudeamus, Helsinki 2013.
3 Thomas Piketty, *Pääoma 2000-luvulla* (Le capital au XXI siècle, 2013). Suom. Marja Ollila & Maarit Tillman-Leino. Into, Helsinki 2016.
4 Rebecca S. Lowen, *Creating the Cold War University. The Transformation of Stanford.* University of California Press, Berkeley 1997.
5 Teksti on muokattu Tampereen yliopiston tieteentekijöiden 50-vuotisjuhlassa syksyllä 2017 pidetystä puheesta.

Eeva Hannula, *The apples leak into the gauze* (2018), pigmenttivedos japanipaperille, kehystetty, museolasi, 17×20 cm.

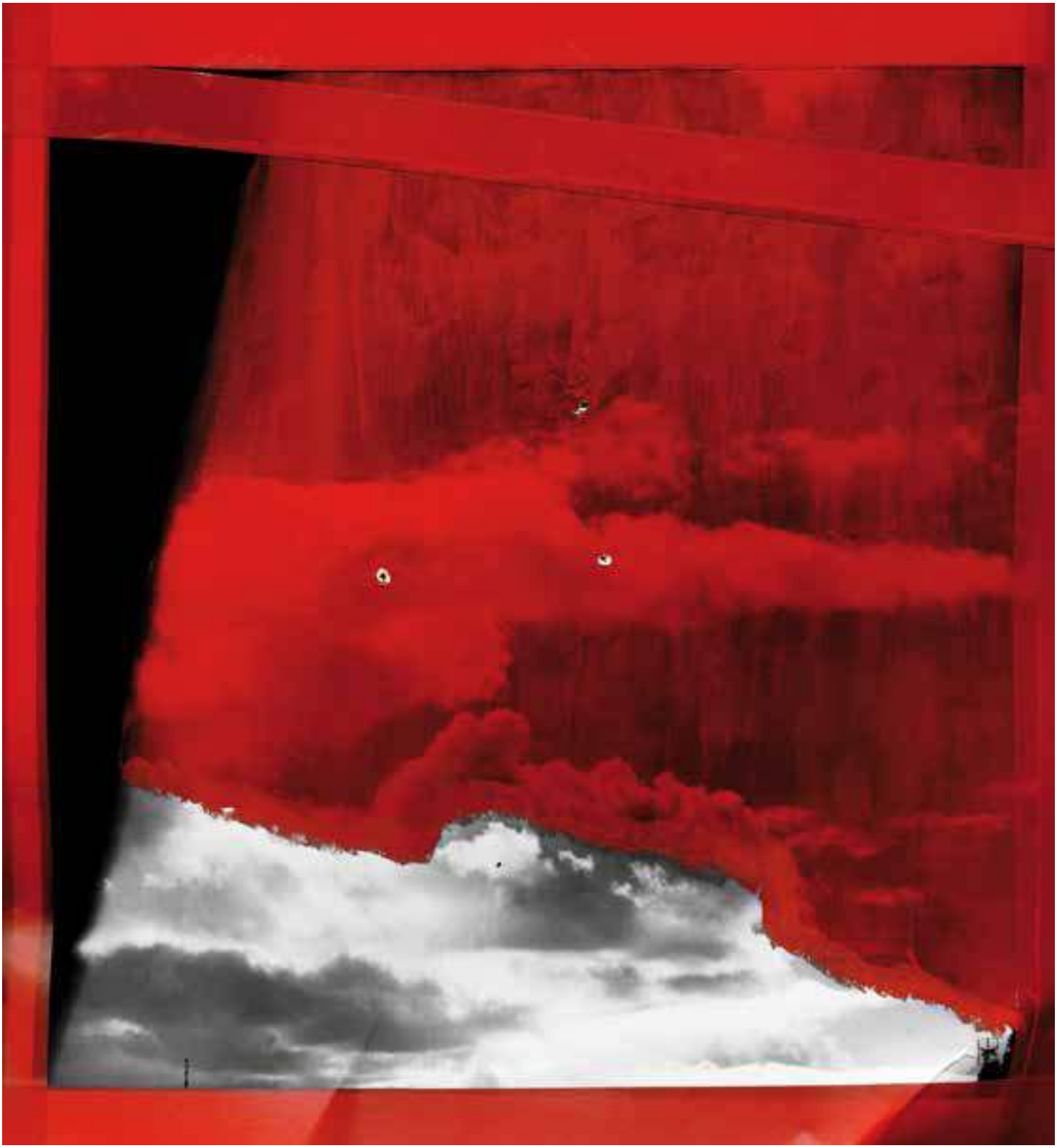

Eeva Hannula, *Inner Bullets* (2018), teoskokonaisuudesta *Amorphous Writings*, pigmenttivedos alumiinille, kehystetty, museolasi, 80x73 cm.

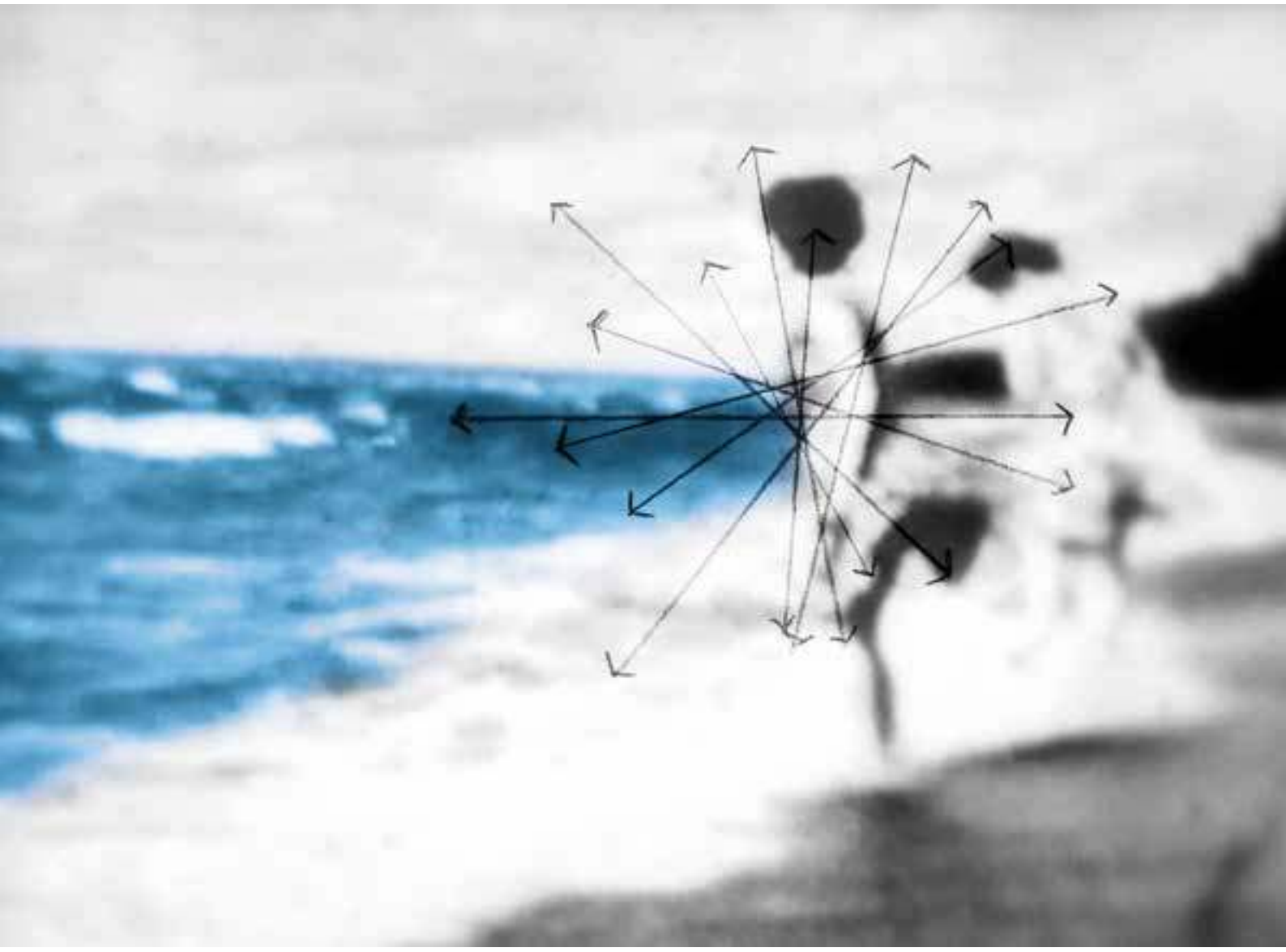

Eeva Hannula, *Inner Bullets* (2018), teoskokonaisuudesta *Amorphous Writings*, pigmenttivedos alumiinille, kehystetty, museolasi, 19,5x27 cm.

Mikko Lahtinen

Sivistys ja valta kapitalismissa

Kulttuurimaterialistinen näkökulma sivistykseen

”Opi perusasiat
Se ei riitä, mutta opi ne
Niille joiden aika on tullut
Se ei koskaan ole liian myöhäistä

Opi kaikki aakkoset
Se ei riitä, mutta opi ne
Älä anna sen harmittaa vaan ala jo
Sinun täytyy tietää kaikki
Sinun täytyy astua johtoon”

(Bertolt Brecht, *Oppimisen ylistys*. Suom. Hannu-Pekka Lappalainen.)

Sivistys on käsite ja ilmiö, jolle ei ole mahdollista esittää ideologisesti neutraalia määritelmää. Sivistyksessä on myös poliittis-ideologinen ulottuvuutensa. Kapitalistisessa yhteiskunnassa sivistys – tai laajemmin kulttuuri – liittyy aina tälle yhteiskuntamuodostumalle ominaisiin voima- ja valtasuhteisiin. Toisaalta sivistys voi kuitenkin muodostua kapitalismikriittisen vastahegemonisen liikkeen osatekijäksi.

Esitän seuraavassa ensin lyhyen katsauksen suomen kielen sanaan ’sivistys’ ja sen yhteyksiin 1700- ja 1800-luvun länsieurooppalaiseen sivistyskäsitteistöön. Tämän jälkeen tarkastelen, miten sivistys käsitteenä ja sen määrittelemänä ilmiönä liittyy modernin kapitalistisen luokkayhteiskunnan kehitykseen. Sovellan sivistykseen kulttuurimaterialistista näkökulmaa, jota kehittelen edelleen Antonio Gramscin (1891–1937) *Vankilavihkoissaan* luonnosteleman hegemonian ajatuksen pohjalta[1].

Gramscilaisessa katsannossa jokainen sivistyskysymys on myös ideologinen kysymys ja jokainen ideologinen kysymys on myös poliittinen kysymys, sillä kyse on yhteiskunnallisten valta- ja voimasuhteiden organisaatiosta ja organisoimisesta. Gramscin näkemykset hegemoniasta ajoittuvat 1900-luvun alkupuolen teollisten yhteiskuntien aikakauteen ja tulee ymmärtää niissä yhteyksissään. Hegemonian ajatus voi kuitenkin avata hedelmällisesti kapitalismille herkistyneitä ja kriittisiä näkökulmia myös nykyisiin jälkiteollisiin kapitalistisiin ”tietoyhteiskuntiin” tai ”informaatioyhteiskuntiin” ja niiden sivistysapparaatteihin[2]. Viimeisessä luvussa esitänkin huomioita siitä, miten gramscilainen näkemys sivistyksestä ja sitä tuottavista intellektuelleista olisi mahdollista ”päivittää” 2000-luvun todellisuuteen. Hegemonian näkökulmaa voi käyttää myös kapitalismikriittisen vastahegemonisen liikkeen tarpeisiin.

Sivistys sanana ja käsitteenä

Suomen kirjakielessä ’sivistys’ on suhteellisen uusi sana, sillä se esiintyy vasta 1820-luvun alusta. Sivistystä tai kulttuuria ja politiikkaa tai yhteiskuntaa kuvaaville suomenkielisille sanoille syntyi tarve vasta suomalaismielisen yhteiskunnallisen liikkeen (fennomaanit) ja suomenkielisen lehdistön ja muun maallisen kirjallisuuden synnyn myötä.[3] ’Kulttuuri’ omaksuttiin kirjasuomeen vieläkin myöhemmin, vasta 1800-luvun loppupuolella. ’Sivistyksestä’ kirjoitti ensimmäisenä Turun Akatemian historian apulainen Reinhold von Becker *Turun Wiikko-Sanomissa* vuonna 1822: ”Ensiksi haluamme […] hankkia talonpoikaiselle säädylle kaikenlaisia hyödyllisiä tietoja, niin myös sitä kaikillen järjellisillen tarpeellista viatonta huvitusta, joka valistaa mieltä ja *sivistää* tapoja ja käytöksiä yhteisessä elämässä.”[4] Tässä kirjallisessa ensiesiintymisessään ’sivistys’ saa rinnalleen ’järjellisen’ ja ’valistuksen’[5].

’Valistus’ esiintyy jo kirjasuomen perustajalla Mikael Agricolalla. Sanan merkitys on kuitenkin tietopainotteisempi ja järkikorosteisempi kuin myös tapojen, käytöksen

Vilma Pimenoff, *Untitled #1* (2015), N°3/7, sarjasta *21st Century Still Life*, Matt Diasec, kehystetty, 65x88 cm.

ja moraalin maailmaan viittaavan 'sivistyksen'. Jälkimmäisen etymologisena lähtökohtana on keskisuomalainen ja länsisavolainen kansankieli, jossa 'sivistäminen' on vaikkapa pellavan puhdistamista (sivisteleminen), pinnan tasoittamista, lapsen pään silittämistä, huoneen tai vaatetuksen siistimistä, paikkojen puhdistamista ja puhtaana pitämistä. Myös sivistyksen moraalinen merkitys pilkahtaa kansankielisissä viittauksissa, kun puhutaan käytöksen tahdikkuudesta, tapojen siistimisestä sekä muista "siveyden" tunnuspiirteistä.[6] Von Becker ja muut 'sivistys'-sanan varhaiset käyttäjät (kuten C. A. Gottlund ja Elias Lönnrot) eivät kuitenkaan omaksuneet sanan *käsitteellistä* merkitystä kansankielestä vaan aikansa eurooppalaisesta kulttuurista, varsinkin Saksasta ja Ruotsista. Kuten historiantutkija Heikki Kokko esittää, "[sivistyksen] käsitteen ilmaantumiseen ja sisältöön vaikutti ennen kaikkea ruotsin kielen saksalaisperäinen kulttuurikäsitteistö kultur–civilisation–bildning".[7] Tämä eurooppalaisissa kielissä 1700-luvulta lähtien käytetty ja valistusfilosofian myötä laajalle levinnyt kulttuurikäsitteistö oli jo ennen von Beckerin 'sivistystä' ollut käytössä Suomessa, mutta ruotsinkielisenä. Ruotsihan oli useimpien suomalaismielistenkin intellektuellien äidinkieli tai ainakin heidän koulusivistyksensä kieli. Esimerkiksi filosofian professori J. J. Tengström julkaisi fennofiilien *Aura*-albumissa suomalaisen kulttuurin kehitysnäkymiä luotailleen merkittävän ruotsinkielisen kirjoituksensa "Om några hinder för Finlands literatur och cultur" (1817–1818).[8]

Kirjakielessä 'sivistys' vakiintui 1800-luvun myötä ja löytyi pian monista ilmauksista kuten yleissivistys (yleinen sivistys), kansansivistys, koulusivistys, tieteellinen sivistys, sydämen sivistys, sivistyskansa, sivistynyt, sivistyneistö, sivistysvaltio, sivistyssana, sivistyskieli, sivistysyliopisto ja niin edelleen. Myös verbi 'sivistää' muodostui keskeiseksi nuoren kansakunnan kulttuuripolitiikkaa määrittäneväksi sanaksi. Fennomaani-intellektuellit eivät kuitenkaan perustaneet suomenkielisen "kansan" sivistämiseksi "kansansivistysseuraa", vaan *Kansanvalistusseuran* (1874). Mainitun valistuksen lisäksi 'sivistykseen' assosioituu indoeurooppalaisten kielten sanoja kuten *culture*, *civilisation*, *education, cultivation, Bildung* (*formation*, *self-formation, self-cultivation*)[9]. 1800-luvun loppupuolen eurooppalainen 'intellektuelli' (sanasta 'intellekti': äly, järki, ymmärrys) puolestaan sai vastineekseen substantiivin 'sivistyneistö' (toisinaan 'älymystö'), jonka kollektiivinen luonne vihjaa myös venäjän *intelligentsia*n suuntaan. Suomalaisenkin sivistyneistön ylimpänä opinahjona oli 'sivistysyliopisto', jonka etuliite viittaa humboldtilaisen esikuvansa ydinideaan eli tieteellisen tutkimuksen ja opetuksen yhdistävään *Bildung*iin (*Bildung durch Wissenschaft*).

Euroopan eri maiden "sivistyskielissä" samojen sanojen merkitys on kuitenkin erilainen. Esimerkiksi 'sivilisaation' ja 'kulttuurin' kantasanojen sisältö ja keskinäissuhde on toisenlainen Ranskassa ja Englannissa kuin Saksassa. Norbert Eliasin mukaan ensiksi mainituissa maissa 'sivilisaatio' viittaa näiden maailmanmahtien itsetietoiseen rooliin koko inhimillisen kulttuurin kehityksen edelläkävijöinä, kun taas Saksassa *Zivilisation* tarkoittaa ulkokohtaisten tapojen kehitystä erotuksena hengen syvyyksiin kurottavasta varsinaisesta *Kultur*ista[10]. Toisaalta Raymond Williams on esittänyt, että kulttuurin "syvällinen" ja sivilisaation "pinnallinen" merkitys on ollut havaittavissa myös englannissa ja ranskassa[11]. Saksassa tuo ero lienee kuitenkin kehittynyt suuremmaksi kuin muissa maissa.

Kulttuurimaterialistisesta näkökulmasta

Raymond Williams nimittää kulttuurimaterialismiksi lähestymistapaa, jossa "näemme kielen ja merkityksenannon itse materiaalis-sosiaalisen todellisuuden erottamattomina elementteinä, jotka ovat kietoutuneet pysyvästi yhteen tuotannon ja uusintamisen kanssa"[12]. Hän ei kuitenkaan väitä, että kulttuurin "päällysrakenteet" olisivat taloudellisen "perustan" heijastus. Hän päinvastoin kehitteli kulttuurimaterialistista lähestymistapaansa poleemisessa suhteessa erilaisiin heijastusteoreettisiin, deterministisiin, ekonomistisiin ja reduktionistisiin näkemyksiin.[13]

Williamsin kulttuurimaterialismia ja kirjallisuusteoreettisia analyyseja luonnehtiikin kielen ja kulttuurin hahmottaminen yhteiskunnallisen todellisuuden aktiivisena osatekijänä, ei todellisuuden heijastuksena tai toisaalta kapeasti "korkeakulttuurina" (vastakohtana rahvaan "matalalle" kulttuurille), kuten vallinneessa porvarillisessa kirjallisuusteoriassa oli tavallista[14]. Brittiläisen kulttuurintutkimuksen toinen keskeinen teoreetikko Stuart Hall puolestaan esittää, että todellisuuden merkityksellistäminen tulee ymmärtää yhteiskunnallisten voima- ja valtasuhteiden artikuloimisen (eli tuottamisen, organisoimisen, jäsentämisen, esittämisen) näkökulmasta[15].

Kapitalistisen luokkayhteiskunnan kehitys ei voikaan suoraviivaisesti selittää yhteiskuntamuodostumien moninaisia kulttuuris-sivistyksellisiä kehityskulkuja, mutta toisaalta näitä kehityskulkuja ei voi ymmärtää ottamatta huomioon kapitalistisen tuotantotavan ja luokkasuhteiden osallisuutta myös kulttuurisissa muutoksissa. Samalla kuitenkin yhteiskuntamuodostuman "kulttuuriset" tekijät vaikuttavat takaisin työn ja pääoman väliseen suhteeseen. Porvarillisessa yhteiskunnassa erillisiksi yhteiskunnan osa-alueiksi tai sektoreiksi mielletyt "talous", "politiikka" ja "kulttuuri" tosiasiallisesti muodostavat monimutkaisen ja monitahoisen todellisuuden.[16] Mikäli näitä moninaisia yhteyksiä ja niiden erityistä luonnetta kapitalismissa ei oteta huomioon, vaarana on, että viime vuosisatojen yhteiskunnallinen muutos määritellään löyhästi "modernisaatioksi", kuten niin sanotuissa modernisaatioteorioissa usein tehdään. "Modernisaationa" ilmenevässä muutoksessa on kuitenkin kysymys nimenomaan modernien kapitalististen luokkayhteiskuntien synnystä ja kehityksestä. "Modernisaatio" liittyy myös tuotantovoimien ja -suhteiden kehitykseen sekä kapitalistisen yhteiskunnan ylläpitämisen pyrkimyksiin.

Kehittyvät ja nousevat yhteiskunnalliset ryhmät, niistä keskeisimpänä kapitalistiluokan ytimen muodos-

tanut sääty-yhteiskuntien porvaristo, tarvitsivat valtansa tueksi myös uutta yhteiskunnallista järjestystä oikeuttavia, opettavia ja järkiperäistäviä intellektuelleja. Marx luonnehtii tätä seuraavasti: ”Jokaisen uuden luokan [...] on pakko [...] esittää oma etunsa yhteiskunnan kaikkien jäsenten yhteiseksi ja yhteisölliseksi eduksi, so. ideaalisesti ilmaistuna: antaa omille ajatuksilleen yleisluonteinen muoto, esittää ne ainoina järkevinä ja yleispätevinä.”[17] Italialaisen ”praksiksen filosofian” perustanlaskija Antonio Labriola puolestaan kirjoitti 1800-luvun lopulla, kuinka ”kaikkialla sivistyneessä Euroopassa ihmisille tarjoutuu nyt [kapitalismin kehityksen myötä] lukuisia mahdollisuuksia asettaa ajattelunsa [...] valtion palvelukseen ja päästä osalliseksi niistä voitoista ja siitä kunniasta, joita kapitalistiluokalla on tarjota.”[18] Intellektuaaliset tehtävät julkisen vallan palveluksessa tai kapitalismin rahakeskeisen logiikan yhä enemmän hallitsemissa kirjallisen tuotannon koneistoissa tempaisevat myös intellektuellit mukaansa.

Intellektuellien ideologisessa työssä ja toiminnassa *kielellä* ja *kielenkäytöllä* on keskeinen merkitys. Kielen avulla myös uusi yhteiskuntajärjestys tulee määritellyksi ja rationalisoiduksi (ideat ja ideologiat) sekä vaikuttavana totuutena tuotetuksi. Näiden uusien totuuksien levittämisessä ja juurruttamisessa keskeisessä roolissa ovat olleet erilaiset kirjallisuuden käytännöt (muiden muassa lehdistö ja muu kirjallisuus) sekä kasvatus- ja koulutusapparaatit (perhe, koulu, muut oppilaitokset).

Vanhoista sanoista muokattu uusi eurooppalainen kulttuurisanasto ei olekaan vain aatteiden ja ideoiden ”hengen maailmaa”. Sanat, käsitteet ja ylipäänsä kieli, joilla ideat ja ideologiat esitetään, ovat osallisina kasvatuksen, koulutuksen, sivistyksen ja valistuksen kaltaisissa uudistuvissa ja uusissa materiaalisissa ideologisissa käytännöissä, joissa käsitteitä työstetään osaksi ”tervettä järkeä”. Kapitalistisen luokkayhteiskunnan oikeuttaminen kansan ideologiseksi yhteisöksi edellyttää myös sivistyksen idean ja kulttuurin materiaalisten käytäntöjen valjastamista uuden yhteiskunnan palvelukseen. Vaikutus ulottuu myös ”alempiin” yhteiskunnallisiin ryhmiin, kuten muodostumassa olevaan teollisuustyöväenluokkaan esimerkiksi kansakoulun, kansansivistyksen ja kansanvalistuksen myötä. Niiden organisoimisessa keskitetyllä *valtiokoneistolla* on merkittävä rooli.

Toisin sanoen kapitalistisen tuotantotavan uusintaminen edellyttää sekä ”yksityisiä” että ”julkisia” ideologisia apparaatteja, joiden onnistunut muokkaaminen puolestaan vaatii valtiokoneistolta aktiivisia ohjaavia, normittavia ja pakottavia toimia. Ranskalaisfilosofi Louis Althusser (1918–1990) on nimittänyt näitä apparaatteja ideologisiksi *valtio*apparaateiksi, vaikka osa niistä onkin julkisoikeudellisesta näkökulmasta katsottuna ”yksityisiä” (esim. perhe, yhdistykset, osa koulutusinstituutioista)[19]. Gramsci puolestaan puhuu ”hallitsevien luokkien poliittisesta ja kulttuurihegemonian apparaatista”[20].

Eri yhteiskuntaryhmien positio (asema) ideologisissa valtiokoneistoissa vaihtelee aktiivisesta passiiviseen, alistavasta alistettuun, osallisesta osattomaan. Sivistyksen poliittis-ideologisesta luonteesta kertoo se, että tietynlainen sivistys (sisällöt, muodot, toimijat, käytännöt) yleistetään varsinaiseksi tai ylimmäksi sivistykseksi (”korkeakulttuuriksi”). Samalla tuollaisen ”yleisen sivistyksen” omat erityiset lähtökohdat ja päämäärät hämärretään. Sivistyksen universaalin määritelmän tavoittelu ei voikaan olla *ideologiakriittisen* tutkimuksen tavoite, vaan siinä on päinvastoin pyrittävä erilaisten universaalimääritelmien analyysiin ja kritiikkiin. On tutkittava niitä yhteiskunnallisia käytäntöjä ja laitoksia, joissa sivistys tulee määritellyksi, saa konkreettisen sisältönsä, linkittyy yhteiskunnan voima- ja valtasuhteiden monimutkaiseen todellisuuteen ja näin muodostuu ”asioissa vaikuttavaksi totuudeksi” Niccolò Machiavellin ilmausta lainaten.

Sivistyksen tai laajemmin kulttuurin ideologis-poliittiseen problematiikkaan tarjoaa hedelmällisiä näkökulmia Antonio Gramscin ajattelu ja varsinkin hänen käsityksensä hegemoniasta. Jatkossa tarkastelen hegemoniaa hänen vuosina 1929–1935 kirjoittamissaan *Vankilavihkoissa* esittämiensä historiallisten analyysien valossa. Lopuksi hahmottelen sitä, miten gramscilaista näkökulmaa voisi soveltaa myös ”sivistykseen”.

Hegemonia

Hegemoniaa ja muita Gramscin *Vankilavihkojen* keskeisiä käsitteitä tarkastellaan usein niiden alkuperäisestä syntykontekstista irrotettuina. Hegemonialle on myös yritetty esittää yleispäteviä määritelmiä. Gramscilla ’hegemonia’ ei kuitenkaan ole tiukasti rajattu käsite vaan moniulotteinen konseptio tai teoreettinen näkökulma, jota hän kehittelee *Vankilavihkojen* ”työpajassaan” historiallis-yhteiskunnallisten analyysiensa yhteydessä ja aikansa työväenliikkeen konkreettisia ongelmia ja tulevaisuuden strategiaa tarkastellessaan[21]. Hegemonian käsitteen konkretisoimiseksi onkin aluksi syytä tuoda esille, miten Gramsci itse työsti tätä antiikin kreikan kielen ”ylivaltaa” tarkoittavaa sanaa *ἡγεμονία* (*ēgemonía*) teoreettiseksi konseptioksi, jonka avulla hän pyrki tarttumaan aikansa valtiollis-yhteiskunnalliseen todellisuuteen ja sen historiallisiin syntyehtoihin.

Gramscin historiallisten analyysien kohteina olivat muun muassa italialainen renessanssi, Italian yhdistyminen ja kansallisvaltioksi muodostuminen (*risorgimento*) sekä Ranskan vuoden 1789 vallankumous seurauksineen. Nämä ja muut historiassa esiintyneet intellektuaaliset ja moraaliset reformit, kuten Gramsci luonnehtii suuria yhteiskunnallisia muutos- ja murrosvaiheita, kiinnostivat häntä myös akateemiseen tutkimukseen liittymättömistä syistä. Analyyseja motivoi kaksi akuuttia poliittista kysymystä: Miksi fasistit olivat nousseet valtaan? Miten italialaisen työväenliikkeen tulisi järjestäytyä ja menetellä, jotta siitä olisi hegemoniseksi voimaksi italialaisen yhteiskunnan fasisminjälkeisessä todellisuudessa, jonka aika saattaisi vielä tulla?

Gramscin mukaan italialaisen kapitalistiluokan (kuten etelän suurmaanomistajien ja pohjoisen teollisuuskapitalistien ja pankkiirien) poliittisen hegemonian

epävakaus ja rajoittuneisuus oli olennainen fasistista vallankaappausta selittänyt tekijä. Italialainen porvaristo ei ollut kyennyt muodostumaan samanlaiseksi väestöä yli sosiaalisten ja alueellisten rajojen yhdistäväksi kansalliseksi ja populaariksi (*nazionale e popolare*) hegemoniseksi voimaksi kuin Ranskan porvaristo[22]. Italian porvaristo ryhtyikin yhteistyöhön nousevan fasistisen liikkeen kanssa myös vahvistaakseen asemiaan taistelussa työväenliikettä vastaan.

Toisaalta myös työväenliike oli epäonnistunut pyrkimyksissään. Vuosina 1919–1920 työläiset olivat vallanneet satoja tehtaita ja pyrkineet jatkamaan tuotantoa proletaarisin voimin, mutta tämä *Biennio rosso*na ("punaisena kaksivuotiskautena") tunnettu, Venäjän lokakuun 1917 vallankumouksesta innostuksensa hakenut tapahtumasarja, niin kutsuttu tehdasneuvostoliike, oli päättynyt valtaajien tappioon. Gramscin mukaan yksi tappion syy oli Italian sosialistisen puolueen (PSI) kyvyttömyys ottaa tehdasneuvostoliikettä johtoonsa[23]. Samoin puoluejohdon kompromissit pohjoisen teollisuuskapitalistien kanssa olivat saattaneet työväenliikkeen altavastaajan asemaan ja erkaannuttaneet pohjoisen teollisuusproletariaatin etelän alistetusta maatyöläisväestöstä. Sen sijaan, että pohjoisen teollisuustyöläiset ja etelän maatyöläiset olisivat muodostaneet yhteisen liittoutuman, ne ajautuivat toisistaan yhä kauemmaksi[24].

Italian *risorgimento*n jälkeenkin eteläisten maakuntien miljoonat maatyöläiset ja pientilalliset olivat jatkaneet elämäänsä arkaaisessa "apoliittisessa" tilassa. Heistä ei tullut eikä annettu tulla uuden kansallisvaltion *aktiivisia* jäseniä. Etelän aristokraattisten suurtilallisten ja pohjoisen teollisuuskapitalistien sekä näistä yhteiskunnallisista ryhmistä peräisin olevien intellektuellien muodostaman poliittis-intellektuaalisen liittouman suhde kansanjoukkoihin oli holhoava. Gramsci luonnehtii *risorgimento*a "vallankumoukseksi ilman vallankumousta" tai "passiiviseksi vallankumoukseksi"[25]. Kysymys oli kyllä vallankumouksesta, sillä yhdistyminen mullisti maan todellisuuden, mutta tavalla, jossa väestön enemmistön osaksi jäi passiivisen sivustakatsojan ja eliittien toimenpiteiden kohteena olevan alamaissubjektin rooli.

Vertailukohdan Gramscille tarjosi Ranskan vuoden 1789 vallankumous seurauksineen. Toisin kuin italialainen porvaristo, Ranskassa tasavaltalainen porvaristo oli jakobiinien johdolla pystynyt toteuttamaan syvälle käyvän yhteiskunnallisen uudistuksen, jolle oli ominaista porvarisluokan johtajuus ja hegemoninen asema myös proletaarisen "neljännen säädyn" keskuudessa. Jakobiinien esittämät vaatimukset vapaudesta, veljeydestä ja tasa-arvosta eivät olleet jääneet pelkiksi fraaseiksi, vaan nämä vallankumouksen radikaalit iskusanat oli realisoitu laajalti yhteiskunnassa ja ne olivat muodostuneet vaikuttavaksi totuudeksi myös suurten työläisjoukkojen keskuudessa.[26] Napoleon I:n ja Napoleon III:n vallankaappauksista huolimatta Ranskasta oli jakobiinisen porvariston johdolla kehittynyt moderni kapitalistinen kansakunta[27]. *Vankilavihkoista* selviää, ettei porvariston hegemonia toteutunut Ranskassakaan vielä 1789 eikä edes 1848–1849 vallankumouksessa (toinen tasavalta), vaan moninaisten käänteiden myötä vasta 1800-luvun jälkimmäisellä puoliskolla[28].

Gramsci luonnehtii Ranskan vallankumousta seurauksineen kansallis-populaariksi (*nazionale-popolare*) tai kansalliseksi ja populaariksi (*nazionale e popolare*) tapahtumasarjaksi: se oli kansallinen, sillä jakobiinit kykenivät yhdistämään eri väestöryhmät moderniksi Ranskan kansakunnaksi (*nazione*), mutta myös populaari, sillä kansakunnan rakennustyössä laajojen kansanjoukkojen (*popolo*) rooli oli aktiivinen ja osoitti hyväksyntää. Tällaisen aktiivisen suostunnan syntymisen ja kehittymisen kannalta keskeinen poliittisen johtajuuden (*direzione*) "paikka" oli kansalaisyhteiskunta ja sen poliittisen ja kulttuurihegemonian apparaatit niissä vaikuttavine intellektuelleineen.[29]

Poliittinen yhteiskunta ja kansalaisyhteiskunta

Gramsci nostaa esille kaksi valtiollis-yhteiskunnallisen vallan ulottuvuutta, voimaan (*forza*) perustuvan pakkovallan (*coerzione*) ja konsensusta (*consenso*) tuottavan suostuttelevan vallan (*persuasione*). Ensiksi mainitun kannalta olennainen "paikka" on poliittinen yhteiskunta (*società politica*) ja sen viime kädessä pakkovaltaan tukeutuvat valtioapparaatit, jälkimmäisen kannalta kansalaisyhteiskunta (*società civile*) ja sen hegemoniset apparaatit:

> "Toistaiseksi voidaan määrittää kaksi suurta päällysrakenteen 'tasoa': Se, jota voidaan kutsua nimellä 'kansalaisyhteiskunta', eli niiden elimistöjen kokonaisuus, jota yleisesti nimitetään 'yksityiseksi', sekä 'poliittinen yhteiskunta eli valtio'. Ensin mainittu taso vastaa 'hegemoniaa', jota hallitseva ryhmä harjoittaa koko yhteiskunnassa, toinen 'suoraa valtaa' eli määräysvaltaa, jota ilmentävät valtio ja 'laillinen' hallitus. Nämä tehtävät ovat nimenomaan organisoivia ja yhdistäviä."[30]

Kansalaisyhteiskunta juridisessa mielessä yksityisine hegemonia-apparaatteineen oli kehittyneisiin länsimaisiin teollisuusyhteiskuntiin liittyvä ilmiö, kun taas idässä eli tsaristisella Venäjällä "valtio oli kaikki" mutta kansalaisyhteiskunta alkutekijöissään. Bolsevikkien johdolla toteutettu lokakuun vallankumous olikin onnistunut juuri siksi, ettei keisarinvallan perustana ollut kansalaisyhteiskunnallista hegemoniaa vaan vain tsaristisen valtiokoneiston harjoittama pakkovalta. Tämä selitti, miksi vallankumous oli tapahtunut vielä pitkälti agraarisella Venäjällä eikä kehittyneissä teollisuuskapitalistisissa läntisen Euroopan valtioissa.[31] Ortodoksisen marxilaisen käsityksen mukaanhan työväenluokan vallankumouksen edellytysten olisi pitänyt täyttyä ensiksi siellä, missä kapitalistinen luokkayhteiskunta oli kehittynyt pisimmälle, toisin sanoen lännessä.

MARX ON AINA SIELLÄ MISSÄ TAPAHTUU

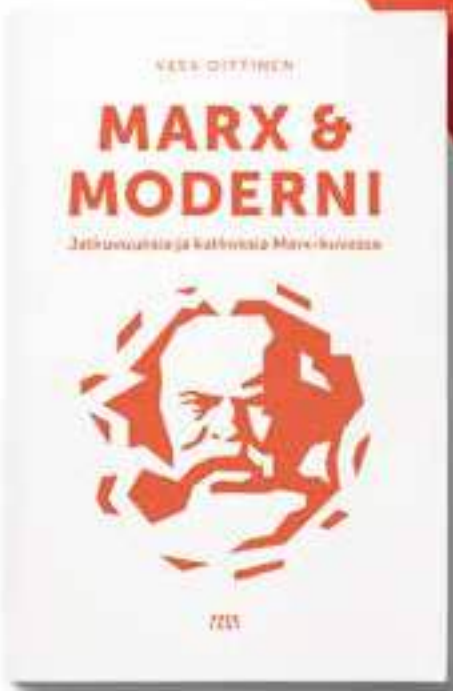

VESA OITTINEN

MARX JA MODERNI

Jatkuvuuksia ja katkoksia Marx-kuvassa

niin & näin -kirjat 2018
272 sivua
ISBN 978-952-7189-28-3
Sähkökirja 978-952-7189-29-0

39€

Sähkökirja 30 €
(Hinnoista -20 % kestotilaajalle)

Marx on kuopattu moneen kertaan. Yhtä monta kertaa hän on noussut uudelleen parrasvaloihin. Finanssikriisi käynnisti Marx-tutkimuksen viimeisimmän vaiheen, jossa Marxin suomin välinein tartutaan globalisoitumiseen, digitalisoitumiseen ja ekologiaan. Syntymässä on uudenlainen marxismi, joka yrittää vastata uusiin haasteisiin ja uusiin kysymyksiin. Vesa Oittisen *Marx ja moderni* kertoo, mitä annettavaa Marxilla on nykymaailmalle ja miten Marx jatkaa valistusajattelun perinnettä. Marxin taloustieteellisestä lähtökohdasta ei tingitä: marxilaisen perinteen antoisuus kumpuaa juuri oivalluksesta, ettei kapitalismi ole paras eikä luonnollinen vaihtoehto.

Vesa Oittinen (s. 1951) on pitkän linjan Marx-tutkija, professori ja Karl Marx -seuran puheenjohtaja.

Kapitalismin kehitys ei ollut kuitenkaan johtanut Marxin ja Engelsin *Kommunistisessa manifestissa* (1848) ennustamaan väestön proletarisoitumiseen ja proletariaatin kurjistumiseen ja radikalisoitumiseen[32]. Sen sijaan työväestön keskimääräiset elinolosuhteet olivat 1800-luvun lopulle tultaessa kohentuneet, ja porvarisluokan hegemonia monin tavoin vahvistunut verrattuna *Kommunistisen manifestin* ajan oloihin[33]. Oma lukunsa oli Yhdysvallat, jossa pitkälle kehittynyt teollisuus fordistisine tuotantotapoineen ja suhteellisen korkeine palkkoineen suostutteli ja aktivoi työväenluokkaa mukaan kapitalistisen yhteiskunnan jokapäiväiseen elämään. Gramscin mukaan ”hegemonia syntyy täällä [Yhdysvalloissa] tehtaasta ja sen harjoittaminen vaatii vain hyvin pientä määrää ammattimaisia politiikan ja ideologian välittäjiä”[34]. Toisin sanoen amerikkalainen yhteiskunta oli valjastettu kapitalistisen talouden vaatimuksille huomattavasti rationaalisemmin kuin eurooppalaiset yhteiskunnat monenlaisine intellektuaalisine ja sosiaalisine kerrostumineen.

Toisaalta kansalaisyhteiskunnallisten hegemonisten pyrkimysten onnistumisen kannalta oli olennaista, että niiden toteuttamisessa voitiin käyttää myös valtiovaltaa, sillä ”valtio on väline, jonka avulla kansalaisyhteiskuntaa voidaan muokata vastaamaan taloudellista rakennetta”[35]. Lännessä myös valtiokoneistot ja edustuksellinen demokratia olivat paljon kehittyneempiä kuin Venäjällä. Gramscin mukaan erottelut valtion (poliittisen yhteiskunnan), kansalaisyhteiskunnan ja ”taloudellisen tekijän” (kapitalistiset tuotantovoimat ja -suhteet) välillä olivat kuitenkin luonteeltaan analyysia helpottavia metodologisia erotteluja, eivät ”orgaanisia” eroja. Todellisuudessa talous ja päällysrakenteet (valtio ja kansalaisyhteiskunta) muodostivat historiallisen blokin (*blocco storico*), sillä mainitut yhteiskuntamuodostuman osatekijät vaikuttivat monin tavoin toinen toisiinsa.[36] Porvarillisen hegemonian lähtökohdat olivat kyllä kapitalismille ominaisissa tuotantosuhteissa (työ vastaan pääoma) mutta näiden menestyksekäs organisoiminen edellytti myös johtajuutta kansalaisyhteiskunnassa ja valtaa poliittisessa yhteiskunnassa. Hegemoniaa pitävän tai tavoittelevan luokan – porvariston tai työväenluokan – oli myös kyettävä tekemään rakentavia *kompromisseja* muiden luokkien kanssa ja tarvittaessa luovuttava joistakin välittömistä ”taloudellis-korporatiivisista” eduistaan varmistaakseen ”eettis-poliittisen” hegemoniansa yhteiskunnassa. Mutta kompromissit eivät voineet koskea ”olennaisinta” eli itse kapitalismin antagonistista tuotantosuhdetta, vaan päinvastoin: kompromissit olivat suostutteleva keino *suojella* tätä ”taloudellisen toiminnan ratkaisevaa keskusta”:

> ”Hegemonia edellyttää epäilemättä, että otetaan huomioon hegemonian kohteena olevien ryhmien edut ja pyrkimykset ja että kompromisseilla saavutetaan tietty tasapaino eli että johtava ryhmä suostuu tekemään taloudellis-korporatiivisia uhrauksia. Uhraukset ja kompromissit eivät tietenkään voi koskea olennaisinta, sillä jos hegemonia on eettis-poliittinen, se on välttämättä myös taloudellinen ja perustuu siihen ratkaisevaan tehtävään, jota johtava ryhmä täyttää taloudellisen toiminnan ratkaisevassa keskuksessa.”[37]

Gramsci nimittää poliittisen yhteiskunnan ja kansalaisyhteiskunnan muodostamaa kokonaisuutta hegeliläisittäin ”eettiseksi valtioksi”: ”jokainen valtio on eettinen siinä mielessä, että yksi sen tärkeimmistä tehtävistä on väestön laajojen joukkojen kohottaminen tietyn kulttuurin ja moraalin tasolle”[38]. Tässä kansalaisyhteiskunnan hegemonisten apparaattien, kuten esimerkiksi koululaitoksen, rooli on olennainen. Koulu ei kuitenkaan ole ainoa kulttuurihegemoninen apparaatti:

> ”Koulu myönteisenä kasvattavana toimintana ja tuomioistuimet sortavana ja kielteisenä kasvattavana toimintana ovat tässä mielessä tärkeimmät valtiolliset toimintamuodot. Mutta todellisuudessa samaan päämäärään pyrkii lukuisia muita niin sanottuja yksityisiä aloitteita ja toimintamuotoja, jotka muodostavat hallitsevien luokkien poliittisen ja kulttuurihegemonian apparaatin.”[39]

Gramsci kiinnittää huomiota siihen, miten valtiollisesti tai kunnallisesti organisoidut ja rahoitetut ”julkiset kulttuuripalvelut” (*servizi pubblici intellettuali*) olivat kehittymässä yhä merkittävämmiksi hegemonisiksi tekijöiksi moderneissa läntisissä yhteiskunnissa:

> ”Eritasoisen koulutuksen huomioon ottamisen lisäksi täytyy kysyä, mitä muita sellaisia palveluita on, joita ei voida jättää yksityisen aloitteellisuuden varaan, vaan jotka valtion ja paikallisten viranomaisten (kunnat ja maakunnat) täytyy modernissa yhteiskunnassa taata. Teatteri, kirjastot, museot, taidekokoelmat, eläinpuistot, kasvitieteelliset puutarhat ja niin edelleen. Tulisikin tehdä lista instituutioista, joita voidaan pitää hyödyllisinä koulutuksen ja julkisen kulttuurin kannalta.”[40]

Toisin sanoen Gramscille valtio eli poliittinen yhteiskunta ei ollut kehittyneessä yhteiskunnassa vain pakkovaltakoneisto vaan myös kansalaisyhteiskunnassa vaikuttava hegemoninen apparaatti. Tässäkin mielessä poliittisen yhteiskunnan ja kansalaisyhteiskunnan välinen erottelu oli vain metodologinen. Tosiasiallisesti valtio ja kansalaisyhteiskunta (pakko ja suostunta) olivat monin tavoin lomittuneet toinen toisiinsa.[41]

Intellektuellit

Hegemoniaa koskevien tarkastelujensa yhteydessä Gramsci tuo esille kysymyksen intellektuelleista:

> ”Intellektuellit ovat hallitsevan ryhmän ’asiamiehiä’, jotka toteuttavat yhteiskunnallisen hegemonian ja poliittisen hallituksen alaisia tehtäviä, eli 1) huolehtivat siitä, että suuret joukot antavat ’spontaanin’ kannatuksensa suunnalle, jonka hallitseva perusryhmä on antanut yhteiskuntaelämälle. Tämä kannatus johtuu ’historiallisesti’ arvovallasta (ja siis luottamuksesta), jonka hallitseva ryhmä saa asemansa

Vilma Pimenoff, *Untitled #2* (2015) N°1/7, sarjasta *21st Century Still Life*, Matt Diasec, kehystetty, 71x95 cm.

”Gramscille valtio eli poliittinen yhteiskunta ei ollut kehittyneessä yhteiskunnassa vain pakkovaltakoneisto vaan myös kansalaisyhteiskunnassa vaikuttava hegemoninen apparaatti.”

> ja niiden tehtävien perusteella, jotka sillä on tuotannon maailmassa. 2) huolehtivat valtion väkivaltakoneiston toiminnasta varmistaakseen ’laillisesti’ niiden ryhmien tottelevaisuuden, jotka eivät ole aktiivisia eivätkä passiivisia ’kannattajia’. Väkivaltakoneisto on kuitenkin perustettu koko yhteiskuntaa varten, määräysvaltaa ja johtoa kohtaavien kriisien varalta, joiden aikana spontaani kannatus vähenee.”[42]

Gramscin käsitys intellektuelleista on moniulotteisuudessaan mielenkiintoinen. Ensinnäkin, kuten edellisessä sitaatissa, hän viittaa intellektuellilla ”perinteiseen intellektuelliin”. Näihin henkisen työn tekijöihin lukeutuivat muun muassa poliittisen yhteiskunnan ”virkailijat” (kuntien ja valtion viranomaiset), koulujen ja yliopistojen opettajat ja tutkijat, taiteilijat, uskonnollisten yhdyskuntien papit ja muut sielunpaimenet, journalistit, muut kirjallisen julkaisutoiminnan harjoittajat sekä myös poliittisten puolueiden ja ammattiyhdistysten toimihenkilöt ja erilaisissa elinkeinoelämän johto- ja organisointitehtävissä toimivat ihmiset:

> ”Syntyessään taloudellisessa tuotannossa suorittamansa olennaisen tehtävän luomalta perustalta jokainen yhteiskuntaryhmä luo samalla itselleen orgaanisesti yhden tai useamman intellektuellikerrostuman, joka antaa sille yhtenäisyyttä ja tietoisuutta sen omasta tehtävästä ei ainoastaan taloudessa vaan myös yhteiskunnallisessa elämässä ja politiikassa. Kapitalistinen yrittäjä luo itsensä ohella myös teollisuusteknikon, poliittisen taloustieteen tutkijan, uuden kulttuurin ja uuden oikeusnormiston organisaattorin jne. jne.”[43]

Gramscia kiinnosti intellektuellien suhde yhteiskuntaluokkiin ja tämän suhteen ”orgaanisuuden” luonne. Intellektuellin riippumattomuus oli ideologinen uskomus. Todellisuudessa perinteinen intellektuellikin oli lähtöisin jostakin yhteiskuntaluokasta, kuten maaseutu- tai kaupunkiporvaristosta tai agraarisen sääty-yhteiskunnan aristokratiasta. Luokkasuhde oli kuitenkin enemmän tai vähemmän välittynyt:

> ”Intellektuellien ja tuotannon maailman suhde ei ole välitön niin kuin on yhteiskunnallisten perusryhmien ja tuotannon välinen suhde, vaan sitä ’välittävät’ eriasteisesti koko yhteiskunnallinen kudos ja päällysrakenteet, joiden ’virkailijoita’ intellektuellit ovat. Voisimme mitata sivistyneistön eri kerrosten ’orgaanisuuden’, niiden enemmän tai vähemmän kiinteän yhteyden johonkin yhteiskunnalliseen perusryhmään määrittämällä tehtävien ja päällysrakenteiden eri asteet alhaalta ylös (rakenteen perustasolta ylöspäin).”[44]

Suhteessa omiin luokkiinsa perinteiset intellektuellitkin olivat siis orgaanisia intellektuelleja, mutta tämän suhteen orgaanisuuden aste vaihteli. Intellektuellit eivät myöskään välttämättä mitenkään suoraan ja välittömästi ajaneet oman luokkansa etuja ja intressejä. Proletaarisen hegemonian ja johtajuuden kannalta olennainen haaste koski sitä, missä määrin työväenluokan keskuudessa voisi syntyä sen omia orgaanisia intellektuelleja – ja onnistuisiko työväenliike sulauttamaan itseensä yhä uusia perinteisiä intellektuelleja:

> ”Yksi jokaisen valta-asemaan pyrkivän yhteiskuntaryhmän ominaispiirre on taistelu perinteisten intellektuellien sulauttamiseksi ja ’ideologiseksi’ valloittamiseksi, mikä on sitä tehokkaampaa, mitä enemmän kyseinen ryhmä samanaikaisesti kehittää omia orgaanisia intellektuellejaan.”[45]

Vaikka perinteiset intellektuellit erottuvat muusta väestöstä ammattiensa puolesta, todellisuudessa he muodostivat vain vähemmistön kaikkien intellektuellien joukossa. Tosiasiallisesti ”[j]okainen ihminen on intel-

”Intellektuellin riippumattomuus oli ideologinen uskomus.”

lektuelli […] mutta kaikilla ei ole yhteiskunnassa intellektuellin tehtäviä”[46]. Tämä johtuu siitä, että ”jokainen ihminen harjoittaa loppujen lopuksi jotakin ammattinsa ulkopuolista älyllistä toimintaa”[47]. Ja miten intellektuaalinen ja moraalinen vaikuttaminen lopulta olisi edes mahdollista, elleivät myös vaikuttamisen kohteena olevat ihmiset itsekin olisi ajattelevia ja tuntevia olentoja? Kysymys olikin siitä, *millaista* vaikuttaminen oli, mikä siinä oli johtajien ja johdettujen suhde, ja oliko väestön enemmistön rooli lähinnä passiivisen vastaanottajan rooli vai kykenikö yhä useampi ihminen yhä aktiivisemmin ja tietoisemmin osallistumaan todellisuutta koskevien tulkintojen tuottamiseen ja sen kautta myös kansakunnan kehittämis- ja rakentamistyöhön.

On myös syytä kiinnittää huomiota siihen, että Gramscin mukaan myös valtion väkivaltakoneiston toiminnasta huolehtiminen on intellektuellien tehtävä. Hän ei myöskään tarkoita pakkovallalla (*coerzione*) vain väkivaltaisia pakko- ja kurinpitotoimia (armeija ja poliisivoimat) vaan myös esimerkiksi oikeuslaitoksen toimintaa tai viranomaisten harjoittamaa toimeenpanovaltaa. W. F. Haugin mukaan gramscilaisesta näkökulmasta katsottuna myös pakkovaltaa käyttävillä valtioapparaateilla on suostuttelevia tehtäviä ja ideologisissa apparaateissa voidaan käyttää myös pakkovaltaa: ”Valtio ja muut ideologiset mahdit muodostavat [...] vaikutusyhteyden, jonka kantavana peruspilarina toimii valtio väkivaltapanssareineen”[48].

Gramscilainen näkökulma tänään – alustavia hahmotuksia

Kuten tämän artikkelin alkupuolella muistutin, ’sivistys’ on vain yksi monista eurooppalaisen ”kulttuurisanaston” käsitteistä. Mikäli gramscilaista näkökulmaa haluaa soveltaa nimenomaan sivistykseen, on pohdittava, miten sivistystä tuottavat kansalaisyhteiskunnan hegemonia-apparaatit (”sivistysapparaatit”) ovat organisoituneet tai miten poliittinen yhteiskunta eli valtioapparaatit osallistuvat kansalaisyhteiskunnan organisoimiseen. Tulee myös kysyä, millaisista sivistyksen tai sivistämisen tulkinnoista muodostuu vaikuttavia ”terveen järjen” totuuksia. Entä miten sivistystä tulkitsevat ja tuottavat intellektuelliryhmittymät ovat muodostuneet, ja minkälaisten yhteiskunnallisten voima- ja valtasuhteiden uusintamisessa tai purkamisessa ne ovat mukana? Purkutyön ei tarvitse liittyä ihmisten toimintakykyä laajentavaan demokraattiseen vastahegemoniseen projektiin, vaan pyrkimyksenä voi myös olla arvostella ja purkaa ”liian” suvaitsevaiseksi ja vapaamieliseksi tai toisaalta ”holhoavaksi” tulkittua vallitsevaa yhteiskunnallista todellisuutta.

Liian suvaitsevaisena pidetyn yhteiskunnan arvostelussa keskeisessä roolissa ovat nykyään erilaiset populistiset uusoikeistolaiset tai uuskonservatiiviset ryhmittymät. ”Holhousyhteiskunnan” kritiikki on puolestaan ollut osa uusliberalistisesti orientoituneen hyvinvointivaltion käytäntöjen purkutoimia sekä demokraattisen päätöksenteon kaventamisen pyrkimyksiä. Näissä uusliberalistisissa hankkeissa on ollut kysymys kapitalistisen yhteiskunnan uusintamisesta sitä voimakkaasti *uudistamalla*. Uudistustoimet ovat vaikuttaneet eri tavoin koko väestön elämään, mutta aloite niihin on tullut pääoman etuja ajavien elinkeinoelämän toimijoiden ja oikeistokeskustalaisen poliittisen hallitusvallan muodostaman liittouman suunnasta. On huomattava, että hegemoniaa tavoittelevan ryhmittymän on pystyttävä levittämään ideologiansa myös muiden ryhmittymien ja vastustajien keskuuteen. Uusliberalistisia periaatteita onkin omaksuttu ajan välttämättömyyksinä vasemmistossakin, eikä ksenofobia tai rasismi ole rajoittunut vain uusoikeistolaisten populistien omiin piireihin.

Edward Said on päivittänyt Gramscin ajatusta intellektuelleista 1900-luvun lopun kapitalistisen ”tietoyhteiskunnan” ja sen lukuisissa erilaisissa tietoa tuottavissa ja jakavissa tehtävissä työskentelevien intellektuellien aikaan. Saidin mukaan ”nykyään jokainen, joka työskentelee millä tahansa elämänalueella, jossa on kysymys tiedon [*knowledge*] tuottamisesta tai jakelusta, on intellektuelli Gramscin merkityksessä”[49]. Nykyaikaisia Gramscin orgaanisia intellektuelleja ovat Saidin mukaan kaikki ne, jotka ”alati pyrkivät kääntämään mieliä ja laajentamaan markkinoita”. Toisin kuin esimerkiksi sellaiset perinteiset intellektuellit kuin papit ja opettajat, nykyajan orgaaniset intellektuellit ”ovat alati liikkeellä, alati saalistamassa”[50]. Toisin sanoen näistä mitä moninaisimmista tiedon, viihteen ja muiden hyödykkeiden kauppiaista on muodostunut kehittyneiden kapitalististen yhteiskuntien yhä vaikutusvaltaisempi uusi sivistyneistö. Se on erilaisten palveluksiaan kauppaavien konsulttien ja muiden neuvonantajien hahmossa tehnyt invaasion myös perinteisten intellektuellien aiemmin hallitsemille elämänalueille, kuten koulutuksen ja kasvatuksen apparaatteihin tai julkisiin tai yksityistettyihin sosiaali-, terveys- ja hyvinvointipalveluihin.

Saidin päivitys intellektuelleista on 1990-luvulta. Sen jälkeisissä 2000-luvun alkuvuosikymmenten kapitalistisissa yhteiskunnissa varsinkin informaatioteknologinen kehitys on ollut nopeaa. Nyt olisikin aiheellista tutkia, millaisia uusia intellektuellityyppejä ja -ryhmittymiä tämä globaalisti vaikuttava *high tech* -kapitalismi, kuten W. F. Haug sitä nimittää, on tuonut tullessaan tai miten se on muuttanut perinteisten intellektuellien asemaa ja tehtäviä[51]. Miten erilaiset intellektuellit nykyään asemoituvat suhteessa kapitalismin uusintamiseen? Nykyisten uudenlaisten intellektuellityyppien ja -ryhmien toimintakenttänä on usein juuri sähköisen viestinnän, internetin ja sosiaalisen median maailma. On äärimmäisen ajankohtaista kysyä, millaisia uusia ideologisia apparaatteja tämä todellisuus on synnyttänyt tai ollut osaltaan tuottamassa.

Myös populaarikulttuuri eri muodoissaan (musiikki, elokuva, urheilu, tietokonepelit ja niin edelleen) on nykyään hyvin monimuotoinen ideologinen apparaatti, jonka rooli monien ihmisten jokapäiväisessä elämässä on suuri. Onko populaarikulttuuri – tai Gramscin *popolare* – artisteineen, näyttelijöineen, ohjaajineen, urheilutähtineen ynnä muine vastaavine intellektuelleineen vain kapitalistisen tuotannon ja markkinoiden tuotannontekijä vai voiko populaarikulttuurista muodostua myös kapitalismikritiikin ulottuvuus? Voidaankin miettiä, miten intellektuellit voisivat nykyään olla kapitalismikriittisiä. Said ei tätä kysymystä esitä[52]. Esimerkiksi paljon medianäkyvyyttä saava urheilija on gramscilaisesta näkökulmasta katsottuna myös potentiaalisesti vaikutusvaltainen intellektuelli, ja urheiluviihde on globaalisti vaikuttavan viihdeteollisuuden ideologisen apparaatin merkittävä osatekijä. Mutta voiko urheilutähti osallistua vastahegemonisen liikkeen toimintaan? Miten viihdeteollisuuden ideologisessa apparaatissa suhtauduttaisiin kapitalismikritiikkiä esittävään urheilijaan? Joutuisiko hän intellektuaalisten ja moraalisten kurinpalautustoimien kohteeksi? Miten hänen faninsa reagoisivat?

Nykyisen globalisaation ajan kehittyneet ”tieto- tai informaatioyhteiskunnat” eivät suinkaan vaikuta tiukan ja yhdenmukaisen porvarillisen hegemonian vallitsemilta yhteiskunnilta. Kuitenkin näitä pinnalta katsoen moniarvoisia tai suorastaan monenkirjavia yhteiskuntamuodostumia luonnehtii ja yhdistää syvälle juurtunut kapitalistinen tuotantotapa. Kapitalismi kilpailun periaatteineen on levinnyt yhä uusille elämänalueille ja maailmankolkkiin sekä tunkeutunut yhä syvemmälle inhimilliseen todellisuuteen. Jos otetaan huomioon se, miten syvälle ja laajalti kapitalisoituneita nykyiset yhteiskunnat ovat, hegemonian ajatus alkaa vaikuttaa hyvinkin relevantilta näkökulmalta. Voidaan kysyä, miksi yhteiskunnat ovat nimenomaan *kapitalistisia* yhteiskuntia.

Miten kapitalistinen tuotantotapa ja kapitalistiset tuotantosuhteet on onnistuttu uusintamaan vuodesta, vuosikymmenestä ja vuosisadasta toiseen? Mikä tässä uusintamisessa on suostuttelevan vallan rooli? Miten myös näiden yhteiskuntien sivistysapparaatit, kuten koulut ja muut oppilaitokset – tai mainittu populaarikulttuuri – ovat osallisena kapitalismin uusintamisessa? Miten kapitalismin kilpailulliset periaatteet näkyvät opetussuunnitelmissa, koulutuksen käytännöissä tai tieteellisessä tutkimuksessa? Miten kapitalistinen markkinatalous muodostuu opetuksessa, kasvatuksessa tai tutkimuksessa itsestään selväksi tai kyseenalaistamattomaksi elämän ja toiminnan lähtökohdaksi ja puitteeksi? Toisin sanoen, miten ”sivistävät” tai ”viihdyttävät” ideologiset apparaatit osallistuvat kapitalismin hyväksyvän arkiajattelun tuottamiseen ja tätä kautta kapitalististen tuotantosuhteiden uusintamiseen?

Kehittyneissä länsimaisissa yhteiskunnissa valtaosa väestöstä on ainakin passiivisesti omaksunut ”kapitalismin välttämättömyyden” tai ”kapitalismin paremmuuden” terveen järjen totuudekseen. Kapitalismin hyväksyvän arkiajattelun ei edes tarvitse mitenkään suoraviivaisesti perustua kapitalismin paremmuutta tai välttämättömyyttä julistaviin näkemyksiin. Kysymys on myös monenkirjavista (ja usein heikosti jos ollenkaan itse kapitalismin suhteen reflektoiduista) käsityksistä ja oletuksista siitä, miten ”minun” tulisi elää, toimia ja ajatella selviytyäkseni tai jopa menestyäkseni vallitsevissa olosuhteissa. Yhteiskunnan sivistysapparaateissa ei tarvitse suorasukaisesti valistaa tai propagoida kapitalismin paremmuutta. Riittää, että tarvittavan monet ihmiset omaksuvat kapitalismissa selviytymisen kannalta välttämättömiä tai tarpeellisia tietoja ja taitoja, oppeja ja opetuksia, strategioita ja elämänmalleja, eivätkä ainakaan julkisesti ryhdy tutkimaan ja arvioimaan sivistyksen(sä) yhteyksiä kapitalismin uusintamisen vaatimuksiin.

Arkiajattelussa yksilön olisi pyrittävä arvioimaan myös niitä välttämättömyyksiä tai mahdollisuuksia, joita vaikuttava todellisuus asettaa, mukaan lukien muutokset, joihin yksilön on välttämätöntä itseään sovittaa ja sopeuttaa, kuten esimerkiksi nyt Suomessa työttömyysturvan heikennysten, sosiaali- ja terveysuudistuksen tai

Vilma Pimenoff, *Untitled #3* (2015) N° 1/7, sarjasta *21st Century Still Life*, Matt Diasec, kehystetty, 65x83 cm.

Miten viihdeteollisuuden ideologisessa apparaatissa suhtauduttaisiin kapitalismikritiikkiä esittävään urheilijaan? Joutuisiko hän intellektuaalisten ja moraalisten kurinpalautustoimien kohteeksi?

eläke- ja yliopistouudistuksen vaikuttavassa todellisuudessa. Yksilön on ”oman etunsa” nimissä oivallettava, miten kasvaa, oppia, sivistyä, valistua ja kehittyä siten, että vallitseviin oloihin sopeutuminen ja jopa niissä menestyminen on mahdollista. Tätä oivallusta hän ei keksi omasta päästään. Hän ”oivaltaa” omat etunsa ja tarpeensa olemalla osallisena yhteiskunnan muiden (mutta ei suinkaan kaikkien tai kaikenlaisten) jäsenten ja ryhmittymien muodostamissa yhteisöissä. Näissä jokapäiväisen elämän käytännöissä eli ideologisissa apparaateissa muodostuvat ajattelu-, toiminta- ja tuntemistavat, jotka ovat *riittävän* suostuttelevia ja pakottavia estääkseen väestön enemmistöä omaksumasta kapitalismin uusintamisen ja uudistamisen kannalta liian kriittisiä ja radikaaleja ajattelu- ja toimintatapoja. Tällöin gramscilaisittain ajatellen ”olennaisin”, itse kapitalismi, jää kritiikin ulkopuolelle. Kapitalismikritiikistä ei toisin sanoen muodostu keskeistä sivistyksen elementtiä – edes akateemisen opetuksen ja tutkimuksen piirissä.

Kapitalismia uusintavat intellektuaaliset ja moraaliset reformit ovat passiivisen vallankumouksellisia, sillä uudistukset eivät toteudu laajan ja monipuolisen demokraattisen keskustelun ja päätöksenteon pohjalta. Sen sijaan yhteiskunnassa jotkin taloudelliset, poliittiset ja kulttuuriset ryhmittymät löytävät toisensa ja pystyvät muodostamaan hegemonisen blokin, johon kuuluvien intellektuellien levittämät totuudet muodostuvat ”vaikuttaviksi totuuksiksi”. Miten tämä passiivinen vallankumous kullakin aikakaudella kussakin yhteiskunnassa tai niiden välisessä järjestelmässä tapahtuu ja toteutuu, on kriittis-emansipatorisen kulttuurimaterialismin eräs ydinkysymys.

Sivistys ja vastahegemonia

Koska kapitalismi on globaalisti hallitseva tuotantotapa, myös sen kriisit muodostuvat helposti globaaleiksi. Niiden vaikutukset eri alueilla ja eri kansallisvaltioissa kuitenkin poikkeavat toisistaan. Samoin toimenpiteet, joilla kriisiin vastataan kapitalismin turvaamiseksi, vaihtelevat paikasta toiseen. Siksi myös kapitalismiin kriittisesti suhtautuvan vastahegemonisen liikkeen tulisi muodostua globaalisti vaikuttavaksi hankkeeksi. Suhtautuminen kapitalismin kriiseihin ei ole vain sanoja, käsitteitä, ideoita ja teorioita, joilla kriisiä ”otetaan haltuun”, vaan myös niitä konkreettisia toimenpiteitä, joilla poliittisen yhteiskunnan ja kansalaisyhteiskunnan materiaalisia käytäntöjä (pakkovalta- ja hegemonia-apparaatit) muokataan – myös sanoja, käsitteitä, ideoita ja teorioita käyttäen ja soveltaen. Kuten Michel Foucault muistuttaa, sanat ja asiat on nähtävä keskinäisissä yhteyksissään – ja gramscilaisittain myös suhteessa kapitalismin ydinkysymyksiin tuotantotavasta ja tuotantosuhteista, mikäli kapitalismin uusintaminen halutaan muuttaa sitä purkavaksi intellektuaaliseksi ja moraaliseksi uudistukseksi ja myös radikaaliksi sivistysliikkeeksi.

Stuart Hallin mukaan kapitalismin suhteen kriittinen ja emansipatorinen vastahegemoninen projekti ei voi perustua utopiaan homogeenisesta joukkoliikkeestä ja tulevasta yhteiskunnasta tai ajatukseen yhtenäisestä, erot häivyttävästä identiteetistä (*uniformity*)[53]. Gramscilaisen hegemonia-ajatuksen ansio onkin juuri siinä, että se avaa näkymiä dynaamiseen intellektuaaliseen ja moraaliseen reformiin, jonka puitteissa käy mahdolliseksi *artikuloida* monenlaisten yhteiskunnallisten ryhmittymien tavoitteita ja pyrkimyksiä vallitsevien voimasuhteiden muuttamiseksi[54]. Tällöin ei tule tähdätä eri ihmisryhmien välisten erojen kiistämiseen – tämä johtaisi antidemokraattisiin totalitaristisiin pyrkimyksiin – vaan ihmisiä ja ihmisryhmiä erottavien rajojen ylittämiseen eli solidarisoitumiseen ja yhteiseen (*unity*) toimintaan muun muassa sukupolvien, sukupuolten, varallisuusryhmien, yhteiskuntaluokkien, ammatillisten, uskonnollisten ja etnisten ryhmien, aatteellis-poliittisten suuntausten ja organisaatioiden sekä alueiden, valtioiden ja maanosien väestöjen välillä.

Sivistyksen kannalta on olennaista, missä määrin tavalliset kansalaiset voivat aktiivisesti ja yhdenvertaisesti

Vilma Pimenoff, *Untitled #4* (2015) N°1/7, sarjasta *21st Century Still Life*, Matt Diasec, kehystetty, 56x76 cm.

osallistua – ja oppivat osallistumaan – elämänsä kannalta merkittäviä ideologisia sivistysapparaatteja koskevien ratkaisujen tekemiseen. ”Tavallinen kansalainen” ei kuitenkaan viittaa johonkin salaperäiseen erityisistä määreistä riisuttuun ja kaikista valtaresursseista osattomaan ”perusihmiseen”. Se merkitsee ennemminkin niitä enemmän tai vähemmän aineellisia ja aineettomia resursseja hallitsevia yksilöitä ja väestöryhmiä, jotka solidarisoituvat ja liittoutuvat keskenään muodostamansa kansallisen ja kansainvälisen vastahegemonisen blokin puitteissa[55]. Sellaisen kehittymisen kannalta on olennaista, että vastahegemoniset ajattelu- ja toimintatavat valtaavat alaa ja saavat vastakaikua ja liittolaisia useilla kansalaisyhteiskunnan keskeisillä osa-alueilla: muun muassa medioissa (sosiaalinen mukaan lukien), muilla julkisuuden ja kulttuuristen merkitysten tuottamisen alueilla sekä koulutuksen, kasvatuksen ja sivistyksen käytännöissä ja kansalais- ja poliittisissa järjestöissä, kuten myös tiede- ja tutkimusorganisaatioissa, kansainväliseen toimintaan suuntautuneissa järjestöissä, ammattiyhdistystoiminnassa, työ- ja elinkeinoelämän piirissä sekä julkisen sektorin organisaatioiden ja viranomaisasiantuntijoiden keskuudessa.

Gramscin termein ilmaistuna tällaisten vastahegemonisten ajattelu- ja toimintatapojen kehittyminen on intellektuaalista ja moraalista reformia, kriittisen ja itsekriittisen ymmärryksen kehittymistä. Reformissa realisoituu se, että ”jokainen ihminen on intellektuelli”, vaikka useimmilla ei olekaan perinteisiä intellektuellin ammatillisia tehtäviä yhteiskunnassa[56]. Intellektuellin roolin omaksuessaan ihmiset eivät enää tyydy toimimaan vain ammatti- tai muun erityisroolinsa tai -asemansa oletettujen vaatimusten mukaan, vaan sellaiset voittaen tai ylittäen he osallistuvat yhteisen *tahdon* muodostamiseen.

Soveltaen Immanuel Kantin klassista määritelmää julkisesta järjen käytöstä voi todeta, että yhteiskunnallisen työnjaon mukainen rooliin sidottu yksityinen järjenkäyttö saa silloin rinnalleen ja haastajakseen järjen julkisen käytön, jonka lähtökohtana ovat yhteiset poliittis-yhteiskunnalliset pyrkimykset. Kantin katsannossa valistuksen hengen kehittyminen eli henkinen täysi-ikäistyminen ilmenee nimenomaan monipuolisena ja laaja-alaisena julkisen järjen käyttönä. Kantin mukaan papin on seurakuntansa edessä saarnattava kirkkonsa tunnustuksen mukaan, mutta julkisen järjen käyttäjänä, ”oppineena”, ”hänellä on täysi vapaus, jopa suorastaan velvollisuus, kertoa yleisölle kaikki huolellisesti koetellut ja hyvänsuovat ajatuksensa tämän tunnustuksen puutteellisuudesta ja tehdä ehdotuksia, jotka johtaisivat parempaan suuntaan uskontokunnassa ja kirkkolaitoksessa”. Tällöin pappi ei suuntaa sanojaan vain seurakunnalleen eikä alistu kirkollisen käskyvallan järjestelmään, vaan puhuu ”omassa persoonassaan” ”maailmalle”.[57] Toisin sanoen pappi tai jonkin muun viran tai toimen harjoittaja ei tyydy vain täyttämään työtehtäviensä ”epäpoliittisia” velvollisuuksia, vaan toimii poliittisesti vaikuttavana intellektuellina. Hän ei enää käytä järkeään ammatillisen roolinsa rajoittamana vaan osallistuu poliittisesti aktiivisena kansalaisena julkiseen keskusteluun. Tällöin hänen on mahdollista myös arvostella sen valtajärjestelmän epäkohtia, jonka ehdoilla hän työtehtävissään toimii.

Tutkija intellektuellina

Esimerkkinä nykypäivän ”kantilaisesta” intellektuellista käy akateemisesti koulutettu ammattitutkija. Hänen tapauksessaan julkinen järjenkäyttö voi tarkoittaa esimerkiksi sitä, että hän ei enää mukaudu hänelle osoitettuun ”epäpoliittisen” erikoisasiantuntijan rooliin vaan pyrkii tutkimustensa ja muun intellektuaalisen toimintansa kautta edistämään yhteiskunnalliseen muutokseen tähtäävän kriittis-emansipatorisen sivistysliikkeen pyrkimyksiä. Tämän ei tietenkään pidä johtaa tutkimustyön tieteellisyyden vaatimuksista tinkimiseen, vaan kysymys on emansipatorisen tiedonintressin omaksumisesta tutkimustyötä motivoivaksi ja suuntaavaksi intressiksi, sekä samalla asemoitumisen vaihdoksesta yhteiskunnallisessa todellisuudessa.

Emansipatorisen tiedonintressin ja laaja-alaiseen intellektuaaliseen toimintaan tähtäävän strategian omaksunut tutkija ei vain nöyränä odota ja toivo, että hänen tutkimustyöllään olisi jonkinlaista vaikutusta vallassa olevan poliittis-taloudellisen hegemonisen liittouman toimiin ja päätöksiin. Sen sijaan hän yhdessä muiden yhteiskuntakritiikkiä harjoittavien kollegoidensa kanssa pyrkii aktiivisesti arvostelemaan ja suuntaamaan uudelleen yhteiskunnallista kehitystä. Tutkijan pyrkimyksiä ei silloin enää hallitse individualisoivan akateemisen käytännön määrittämä pyrkimys menestyä ja päihittää kollegansa kilpailussa asemista. Sen sijaan hänen tavoitteenaan on kytkeä oma tutkimustyönsä osaksi vastahegemonista kulttuuria. Tällöin tieteellisen julkaisemisen yksinomaisena kohteena ei ole vain jokin tiedeyhteisöjen erityisyleisö, vaan tutkija pyrkii aktiivisesti osallistumaan laajempaan julkiseen keskusteluun, jonka päämääränä on tarjota kriittisiä intellektuaalisia aineksia myös tiedeyhteisöjen ulkopuolisille ”tavallisille kansalaisille”.

Yliopistollisen tutkimuksen yhteiskunnallinen radikalisoituminen suhteessa kapitalismiin merkitsisi vääjäämättä myös itse yliopistoon ja koulujärjestelmään kohdistettua kritiikkiä. Senkin vaikuttavuuden edellytyksenä on, että tutkijat ja yliopistoon palkkatyösuhteessa olevat ryhmät pystyvät artikuloimaan näkemyksiään yhdessä vastahegemoniseen projektiin osallistuvien muiden akateemisten toimijoiden, kuten radikalisoituvan opiskelijaliikkeen kanssa. Kummankin tulisi puolestaan liittoutua muiden muutokseen pyrkivien yhteiskunnallisten toimijoiden kanssa, jotta vastahegemonisesta projektista muodostuisi mahdollisimman laajasti yhteiskunnassa vaikuttava sivistyksellinen ja poliittinen muutosvoima.

Mikään ei tietenkään takaa sitä, että ennemmin tai myöhemmin mailleen painuvaa nykyistä kapitalistista järjestelmää seuraisi demokraattisemmin ja myös ekologisemmin hyvinvointia tuottava ja jakava kansallinen, kansainvälinen ja globaali inhimillinen todellisuus. Voi olla, että todennäköisempi vaihtoehto on vielä nyky-

Vilma Pimenoff, *Untitled #7* (2015) N°5/7, sarjasta *21st Century Still Life*, Matt Diasec, kehystetty, 56x39,5 cm.

maailmaakin eriarvoisempi ja epädemokraattisempi tulevaisuus. Kuitenkin juuri sellaiseen dystopiaan viittaavien uhkien jos minkä tulee kannustaa erilaisia ihmisiä pyrkimään yhdessä kohti parempaa elämää. Varmaa on vain, että maailma muuttuu. Kysymys onkin siitä, millaisten pyrkimysten ja vaikuttavien totuuksien johdolla muutos huonompaan tai parempaan tulee tapahtumaan.

Gramscilaisesta kulttuurimaterialistisesta näkökulmasta katsottuna sivistys osoittautuu käsitteeksi ja ilmiöksi, jonka yhteydet hegemonisen vallan kysymyksiin ovat moninaiset. Erityisen kiinnostavia ovat sivistyksen ja intellektuaalisuuden uudet merkitykset, muodot ja käytännöt 2000-luvun alun pitkälle globalisoituneessa mutta edelleen myös kansallisvaltioihin ja niiden EU:n kaltaisiin liittoutumiin tukeutuvassa kapitalismissa. Olisi tarpeellista tehdä inventaario niistä intellektuellityypeistä ja -ryhmittymistä, jotka nykyään kukin omalla tavallaan ja omissa asemissaan huolehtivat kanssaihmistensä sivistämisestä – ja viihdyttämisestäkin. Gramscilaisittain katsoen jokainen ihminen on intellektuelli. Näin nähtynä sivistystehtävätkään eivät rajoitu vain niitä ammatikseen tai kutsumuksenaan suorittavien ammattiryhmien keskuuteen. Sivistys on mukana kaikissa elämän jokapäiväisissä käytännöissä, jokaisen ihmisyksilön elämässä, sielläkin missä näyttäisi olevan kysymys jostakin ihan muusta kuin ”sivistyksestä”.

Viitteet

1 Gramsci kirjoitti merkittävimmät tekstinsä, *Vankilavihkot* (Quaderni del carcere), vuosina 1929–1935. Syy vankeuteen (1926–1937) oli Gramscin toiminta PCI:n (Italian kommunistisen puolueen) johtajana ja vallinneen fasismin aktiivisena vastustajana. Gramsci pääsi ehdolliseen vapauteen keväällä 1937 mutta kuoli vankilavuosien heikentämänä sairauskohtaukseen 27.4.1937.

2 Informaatio- ja verkostoyhteiskunnan käsitteiden alkuperästä, näihin tukeutuvista teorioista ja niiden ideologisista yhteyksistä kapitalistisen yhteiskunnan hegemonisiin muodostumiin ks. Ampuja & Koivisto 2014.

3 Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoriasta ks. *Käsitteet liikkeessä* 2003.

4 Rapola 1962, 65.

5 Sama, 61–62.

6 Sama, 65.

7 Kokko 2010 ja 2016. Ks. myös Rantala 2006 ja 2013, joissa tarkastellaan sivistyksen käsitteen merkitysulottuvuuksia J. V. Snellmanilla.

8 Ks. Kokko 2010, 9.

9 Vaikka suomen kielen sanan ’sivistys’ etymologiset juuret ovat agraarisessa kansankielessä, *käsitteellisesti* sana linkittyy 1700- ja 1800-luvun eurooppalaisiin kehityskulkuihin. Niissä on kysymys länsieurooppalaisen kapitalismin ja kansallisvaltioiden muodostumisesta. Tämän historiallisen kehityksen myötä joukko vanhoja kreikkalais- tai latinalaisperäisiä sanoja muodostui modernin eurooppalaisen ”kulttuurisanaston” peruskäsitteistöksi, jonka avulla – osana muuta syvää käsitteellistä muutosta – myös hallitsevan luokan tai sitä lähellä olevan sivistyneistön (*sic*!) jäsenet eli intellektuellit hahmottivat ja jäsensivät muuttuvaa todellisuutta. ’Kulttuuri’ (*culture*) on tässä keskeinen sana ja käsite. Tämän perinteisesti muun muassa ”viljelemistä”, ”kultivoitumista” tai ”vaalimista” tarkoittavan sanan uusi käsitteellinen sisältö määrittyi nyt suhteessa englannin sanoihin ’sivilisaatio’ (*civilisation*), ’humaniteetti’ (*humanity*), ’yhteiskunta’ (*society*), ’yksilö’ (*individual*), ’kansakunta’ (*nation*), ’valtio’ (*state*, *government, political society*), ’kansalaisyhteiskunta’ (*civil society*, saks. *bürgerliche Gesellschaft*), ’luonto’ (*nature*), ’talous’ (*economy*), ’politiikka’ (*politics*), ’kasvatus’ (*education*, *instruction*), ’moraali’ (*moral*), ’maku’ (*taste*). Saksalainen käsitehistorioitsija Reinhart Koselleck (2004, XV) määrittelee eurooppalaisen poliittis-yhteiskunnallisen sanaston muutoksen kannalta merkittäväksi ”satula-ajaksi” (*Sattelzeit*) ajanjakson Ranskan 1750-luvulla alkaneesta vallankumouskaudesta1800-luvun jälkimmäiselle puoliskolle (1850–1870-luvulle).

10 Elias 1978, 4.

11 Williams 1988, 27.

12 Sama, 117. Marxilaisesta kirjallisuus- ja kulttuuriteoriasta ks. Lahtinen 2011, 159–182.

13 Williams 1988, erit. luku 4.

14 Ks. Lahtinen 2011, 164.

15 Sama, 165. Artikulaatiosta ks. Kortesoja 2016, luku 4.

16 Althusser 1984, 157. Ks. myös Koivisto & Lahtinen 2012, 466.

17 Marx & Engels 1978, 107–108.

18 Labriola 1980, 65.

19 Althusser 1984, 86–143; 2017, 115–117.

20 Gramsci 1982, 122.

21 Ks. Francioni 1984.

22 *Vankilavihkojen* suomennoksissa (Gramsci 1979 ja 1982) *popolare* on käännetty ”kansanomaiseksi”. Tämä käännös kuulostaa kuitenkin liian arkaaiselta ja myös peittää *popolare*n etymologisen yhteyden kansakunnan muodostavaan kansaan, *popolo*on. Siihen lukeutuu muitakin väestöryhmiä kuin ”kansanomaisesti” elävä rahvas ”rahvaankulttuureineen”. Historiallisessa katsannossa – esimerkiksi renessanssin vuosisatoina – *popolo* on ennemminkin viitannut alempiin säätyihin kuin väestön suureen alamaisenemmistöön. Ks. Lahtinen 2009, 274–280. Samoin nykykulttuurissa *popolare* viittaa laajasti eri väestöryhmien elämässä vaikuttavaan populaarikulttuuriin eikä perinteiseen ”rahvaankulttuuriin”.

23 Esim. Gramsci 1987, 782–784.

24 Gramsci 1976, 310.

25 Gramsci 1975, 41 ja 2011.

26 Sama, 2028.

27 Sama, 1648.

28 Ks. Lahtinen 2016, 99–104. Varsinkin viime vuosikymmeninä tehty tutkimus on osoittanut, ettei Ranskan 1789 vallankumous ollut yksioikoisesti ”porvarillinen vallankumous”. Ennemminkin tuolloin luotiin tärkeitä edellytyksiä porvariston ja kapitalistisen tuotantotavan myöhemmälle kehitykselle. Ks. esim. Comninell 1987 ja Mooers 1991. Kuten helmikuun 1848 vallankumouskin osoittaa, eivät feodaaliset ja esikapitalistiset voimat suinkaan kadonneet kuvasta vuoden 1789 tai vielä edes vuoden 1848 vallankumousten myötä.

29 Gramsci 1982, 122.

30 Gramsci 1979, 129–130; suomennosta muokattu. Althusser (2017, 164) huomauttaa, että ”hallitsevaa ideologiaa” ei tarvita vain hallitun luokan hallitsemisessa, vaan myös hallitsevan luokan oman ideologisen yhtenäisyyden varmistamiseksi.

31 Gramsci 1982, 99.

32 Marx & Engels 2016, luku I.

33 Tästä ks. Lahtinen 2016.

34 Gramsci 1982, 137.

35 Gramsci 1975, 1254.
36 Sama, 1051.
37 Gramsci 1982, 72.
38 Sama, 122.
39 Sama, 122.
40 Gramsci 1975, 1714–1715; suom. ML.
41 Gramsci kiinnittää huomiota myös hegemonian kansainvälisiin ulottuvuuksiin. Todellisuudessa yksittäisen kansakunnan sisäiset hegemoniset voimasuhteet kehittyivät aina myös yhteydessä kansakuntien välisiin voimasuhteisiin. (Gramsci 1975, 1360.) Esimerkiksi kansakunnan heikko taloudellinen kehitys ja vahva riippuvaisuus muiden valtioiden taloudesta tuotti alisteista asemaa kansainvälisessä hegemonisessa järjestelmässä, mikä puolestaan vaikutti monin tavoin maan sisäisiin voima- ja valtasuhteisiin (Gramsci 1982, 60). Italian sisäinen hajanaisuus ja porvariston hegemonian rajoittuneisuus oli omiaan tekemään Italiasta heikon valtion myös kansainvälisessä järjestelmässä. Maan sisäinen yhtenäisyys ja kehittyneisyys vahvistivat maan asemaan kansainvälisessä järjestelmässäkin.
42 Gramsci 1979, 129–130.
43 Sama, 121–122.
44 Sama, 129.
45 Sama, 127.
46 Sama, 125–126.
47 Sama, 126. Nicos Poulantzas (1975, 254) on huomauttanut, että Gramscin intellektuellin käsite ei rajoitu vain henkisen työn tekijöihin, vaan myös ruumiillista työtä tekevä on intellektuelli; myös hän käyttää aivojaan niin työssään kuin muussa elämässäänkin.
48 Haug 1983, 63.
49 Said 1996, 9.
50 Sama, 4.
51 Ks. Haug 2005.
52 Toisin kuin Gramsci itse, Said ei myöskään erittele intellektuellin ”orgaanisuutta” suhteessa tämän luokka-asemaan. Sen sijaan Said luokittelee orgaanisiksi intellektuelleiksi kaikki sellaiset intellektuellit, joiden tehtävät eroavat perinteisten intellektuellien tehtävistä: opettajat, papit, kirjailijat, akateemiset oppineet.
53 Hall 1992, 42; ks. myös Hall 1999, erit. 247–271.
54 Hall 1992, 37; ks. myös Lahtinen 1992.
55 Historiallisesta liittoutumasta, joka ”saattaa ihmiset yhteen” ks. Koivisto 2008, 41–42.
56 Gramsci 1979, 34–38.
57 Kant 1995, 80.

Kirjallisuus

Althusser, Louis, *Ideologiset valtiokoneistot*. Suom. Leevi Lehto. Kansankulttuuri & Vastapaino, Helsinki & Tampere 1984.

Althusser, Louis, *Philosophy for Non-philosophers* (Initiation a la philosophie pour les non-philosophes, 2014). Toim. & Kääntäjä. G. M. Goshgarian. Bloomsbury, London 2017.

Ampuja, Marko & Koivisto, Juha, From ”Post-Industrial” to ”Network Society” and Beyond. The Political Conjunctures and Current Crisis of Information Society Theory. *tripleC*. Vol. 12, No. 2, 2014. Verkossa: triple-c.at

Comninel, George C., *Rethinking the French Revolution*. Verso, London 1987.

Elias, Norbert, *The History of Manners. The Civilizing Process, Vol. 1* (Über den Prozeß der Zivilisation, 1939). Kääntäjä. Edmund Jephcott. Pantheon, New York 1978.

Francioni, Gianni, *L'officina gramsciana*. Bibliopolis, Napoli 1984.

Gramsci, Antonio, *Työväenluokan yhtenäisyys*. Suom. Martti Berger ym. Edistys, Moskva 1976.

Gramsci, Antonio, *Quaderni del carcere.* Toim. Valentino Gerratana. Einaudi, Torino 1975.

Gramsci, Antonio, *Vankilavihkot. Valikoima 1* (Quaderni del carcere, 1929–35). Suom. Martti Berger, Mikael Böök & Leena Talvio. Kansankulttuuri, Helsinki 1979.

Gramsci, Antonio, *Vankilavihkot. Valikoima 2* (Quaderni del carcere, 1929–35). Suom. Martti Berger, Mikael Böök & Leena Talvio. Kansankulttuuri, Helsinki 1982.

Gramsci, Antonio, *L'Ordine Nuovo 1919–1920*. Toim. Valentino Gerratana & Antonio A. Santucci. Einaudi, Torino 1987.

Hall, Stuart, Gramsci ja me. Teoksessa Stuart Hall, *Kulttuurin ja politiikan murroksia*. Suom. Mikko Lahtinen. Toim. Juha Koivisto ym. Vastapaino, Tampere 1992.

Hall, Stuart, *Identiteetti*. Suom. & toim. Juha Herkman & Mikko Lehtonen. Vastapaino, Tampere 1999.

Haug, W. F., *Ideologiset mahdit ja vastarinta*. Tutkijaliitto, Helsinki 1983.

Haug, W. F., *High-Tech-Kapitalismus. Analysen zu Produktionsweise, Arbeit, Sexualität, Krieg, Hegemonie*. Argument, Hamburg 2005.

Kant, Immanuel, Vastaus kysymykseen: Mitä on valistus? Suom. Tapani Kaakkurinniemi. Teoksessa *Mitä on valistus?* Toim. Juha Koivisto, Markku Mäki & Timo Uusitupa. Vastapaino, Tampere 1995.

Koivisto, Juha, Radical Politics and Ideals. *Transform! European Network for Alternative Thinking and Political Dialogue* 2/2008, 38–43.

Koivisto, Juha & Lahtinen, Mikko, Poliittisen järjen kritiikki. Karl Marx. Teoksessa *Klassiset poliittiset ajattelijat*. Toim. Petri Koikkalainen & Paul-Erik Korvela. Vastapaino, Tampere 2012.

Kokko, Heikki, Sivistyksen varhaista käsitehistoriaa. *Kasvatus & Aika* 4/2010, 7–23.

Kokko, Heikki, *Kuviteltu minuus. Ihmiskäsityksen murros suomenkielisen kansanosan kulttuurissa 1800-luvun puolivälissä*. Väit. Tampereen yliopisto, Tampere 2016.

Kortesoja, Matti, *Power of Articulation. Imagery of Society and Social Action in Structural Marxism and Its Critique*. Väit. Tampereen yliopisto, Tampere 2016.

Koselleck, Reinhart, Einleitung. Teoksessa *Geschichtliche Grundbefriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Band 1. Toim. Otto Brunner. Werner Conze & Reinhart Koselleck. Klett-Cotta, Stuttgart 2004.

Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria. Toim. Matti Hyvärinen ym. Vastapaino, Tampere 2003.

Labriola, Antonio, *Socialism and Philosophy* (Discorrendo di socialismo e di filosofia, 1897). Kääntäjä. Ernest Untermann. Telos Press, St. Louis 1980.

Lahtinen, Mikko, Intellektuaalinen ja moraalinen reformi Gramscin Vankilavihkoissa. Teoksessa *Antonio Gramsci tänään*. Toim. Juha Koivisto, Mikko Lahtinen & Jorma Mäntylä. Tampereen yliopisto, Tampere 1992.

Lahtinen, Mikko, *Politics and Philosophy. Niccolò Machiavelli and Louis Althusser's Aleatory Materialism*. Haymarket, Chicago 2009.

Lahtinen, Mikko, Kirjallisuus ja luokka. Teoksessa *Paluu maailmaan. Kirjallisten tekstien sosiologiaa*. Toim. Voitto Ruohonen, Erkki Sevänen & Risto Turunen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2011.

Lahtinen, Mikko, Jälkisanat. Olivatko Marx ja Engels väärässä? Teoksessa Karl Marx & Friedrich Engels, *Kommunistinen manifesti*. Suom. Juha Koivisto, Markku Mäki & Timo Uusitupa. Vastapaino, Tampere 2016, 86–109.

Marx, Karl & Engels, Friedrich, Feuerbach, Materialistisen ja idealistisen katsantokannan vastakkaisuus. Saksalaisen ideologian I luku. Teoksessa Karl Marx & Friedrich Engels, *Valitut teokset*. Osa 2. Edistys, Moskva 1978.

Marx, Karl & Engels, Friedrich, *Kommunistinen manifesti* (Manifest der kommunistischen Partei, 1848). Suom. Juha Koivisto, Markku Mäki & Timo Uusitupa. Vastapaino, Tampere 2016.

Mooers, Colin, *The Making of Bourgeois Europe*. Verso, London 1991.

Poulantzas, Nicos, *Classes in Contemporary Capitalism*. New Left Books, London 1975.

Rantala, Heli, Sivistyksen käsitteen merkitysulottuvuuksista J. V. Snellmanin historiakäsityksessä. *Ennen ja nyt* 1/2006. Verkossa: ennenjanyt.net/2006_1/referee/rantala.html

Rantala, Heli, *Sivistyksestä sivilisaatioon. Kulttuurikäsitys J. V. Snellmanin historiallisessa ajattelussa*. Väit. Turun yliopisto, Turku 2013.

Rapola, Martti, *Kielen kuvastimessa*. Otava, Helsinki 1962.

Said, Edward W., *Representations of the Intellectual*. Vintage, London 1996.

Williams, Raymond, *Marxismi, kulttuuri ja kirjallisuus* (Marxism and literature, 1977). Suom. Mikko Lehtonen. Vastapaino, Tampere 1988.

Tuukka Tomperi

Avoin julkaiseminen ja kotimaisen tiedekustantamisen tulevaisuus

Tiedepoliittinen paine kohti avointa verkkojulkaisemista on voimistunut läpi 2000-luvun. Yhtenä taustatekijänä ovat kansainvälisten kaupallisten kustannusjättien kohtuuttomiksi paisuneet tilausmaksut ja voitot. Suomessa julkistettiin hiljattain luonnos avoimen tieteellisen julkaisemisen strategiaksi, jonka vaikutukset kotimaisen tiedekustantamisen kenttään voivat olla erittäin kauaskantoisia ja syviä. Suomenkielisen humanistis-yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen kulttuurisen merkityksen ja sivistyksellisen annin kannalta asetelma ei ole yksiulotteinen. Avoimeen verkkojulkaisemiseen pakottamisella on kääntöpuolensa.

Suuret kansainväliset tiedekustantamot ovat tehneet pari vuosikymmentä erittäin menestyksekästä bisnestä. Jo vuonna 2002 liikepankki Morgan Stanleyn sijoitusanalyytikot totesivat, että ”tieteelliset lehdet ovat olleet nopeimmin kasvava media-alan sektori 15 viime vuoden aikana”[1]. ”STM (*science, technical & medical*) -lehtien markkinat eivät näytä toimivan terveesti”, totesi puolestaan kaupankäyntiä valvova Ison-Britannian Office of Fair Trading tieteellisen kustantamisen ”tuotannonalasta” samana vuonna[2]. Markkinoita pidettiin epäterveinä, sillä alan yritysten voittomarginaalit olivat kohoamassa epätavallisen suuriksi. Se puolestaan on yleensä merkki monopolista tai kartellista – tai tässä tapauksessa *oligopolista* eli muutamille harvoille suuryrityksille keskittyneestä vallasta jollakin talouden sektorilla.

OFT:n lausunnon sisältäneeseen selvitykseen oli aiheen antanut erityisesti Harcourt-kustantamon sulauttaminen Reed Elsevier -yritykseen vuonna 2001[3]. Yhdistyneinä ne kattoivat tuolloin yli 40 % tiede- ja teknologialehtien markkinoista Briteissä. Huolestuttaviksi merkeiksi markkinavalvoja listasi lisäksi etenkin seuraavat tekijät: julkaisujen hintojen moninkertaisesti inflaatiota nopeamman kasvun, kaupallisten ja ei-kaupallisten STM-julkaisujen välisen hintaeron, STM-alan suuren tuottavuuden sekä siirtymisen elektronisille alustoille ja sen mahdollistaman julkaisutilausten ”niputtamisen” (*bundling*).

Vielä 1980-luvulla tieteellisestä kustantamisesta olivat vastanneet paljolti itsenäiset eri alojen tiedeseurat, erikoistuneet pienkustantajat ja yliopistokustantamot. Kaikki nämä edustivat perinteistä niin sanottua ei-kaupallista (*non-profit*) tiedekustantamista, sillä ne eivät tähdänneet voittojen kerryttämiseen ja kasvuun vaan vain toiminnan jatkuvuuteen. 2000-luvulle tultaessa kenttä oli jo mullistunut täysin. Suuret kaupalliset (*for-profit*) kustantamot olivat kasvaneet ostamalla haltuunsa niin tiedeseurojen yksittäisiä lehtiä ja kirjasarjoja kuin pienempiä toisia kustantamoita[4]. Samalla julkaisut oli niputettu tilauspooleiksi, joista akateemiset instituutiot – etupäässä kirjastot – joutuivat maksamaan vuosittain yhä suurempia summia. Jo 1990-luvun lopulla Elsevier oli alan johtava kustantaja, ja kymmenen suurimman joukossa muutkin olivat yhä tuttuja kaupallisia yrityksiä: Kluwer, Blackwell, Wiley, Taylor & Francis, Sage ja niin edelleen.

Verkko ja digitalisoituminen vauhdittivat prosessia ratkaisevalla tavalla. Suurten digitaalisten lehtitietokantojen tilaaminen oli yliopistoille välttämätöntä, joten hallitsevan markkina-asemansa turvin megakustantajiksi kasvaneet yritykset pystyivät käytännössä kiristämään tieteellisiä kirjastoja.

Kehityskulkua on ruokkinut kilpailumentaliteetin lisääntyminen tieteessä: yliopistojen perusrahoituksen muuttaminen suuressa määrin tulosperusteiseksi ja sen edellyttämät ”tuottavuuden” indikaattorit ja mittarit; yliopistojen ja niiden yksiköiden keskinäinen vertailu ja kilpailu; tutkijoiden koventunut meritoitumis- ja urakilpa julkaisumäärillä. Julkaisunopeuden arvostus on lisääntynyt, koska mittarit toimivat pääasiassa määrällisesti. Nopeammin korkeampia tehokkuuspisteitä tuottava englanninkielisten lehtien julkaisema akateeminen lyhyttavara on tullut niin tutkijan, hänen yksikkönsä kuin yliopistonkin näkökulmasta paljon houkuttelevammaksi kuin useiden vuosien työn vaativat pitkäjänteiset kirjajulkaisut. ”Julkaise tai tuhoudu” -imperatiivin leviäminen aiempaa voimakkaammin myös angloamerikkalaisen yliopistokentän ulkopuo-

Vilma Pimenoff. *Untitled #10* (2015) N°2/7, sarjasta *21st Century Still Life*. Matt Diasec, kehystetty, 42,5x59 cm.

lelle on siis osaltaan tuottanut jatkuvasti kasvavan tilauksen englanninkielisen lehtijulkaisemisen foorumeille. Tieteellisten lehtien ja julkaisujen kasvu onkin pysynyt päinvastaisista odotuksista huolimatta nopeana ja varsin vakioisena: useiden eri laskutapojen valossa näyttää siltä, että julkaisujen vuosittainen määrä kaksinkertaistuu noin kymmenen vuoden välein[5].

Vuonna 2017 englanninkielisen STM-lehtijulkaisemisen liikevaihdoksi arvioitiin noin 10 miljardia dollaria ja koko STM-markkinoiden kooksi maailmassa yli 25 miljardia dollaria. Viimeisimpien arvioiden mukaan enää noin 20 % kaikista STM-lehdistä julkaistaan epäkaupallisella (*non-profit*) periaatteella. Markkinoiden vuosittaiseksi kasvuvauhdiksi on arvioitu tieteen ja teknologian julkaisujen osalta 2,9 % ja lääketieteellisen informaation sektorilla 4,6 %.[6] Samaan aikaan markkinat ovat entisestään keskittyneet. Vuonna 2013 kustannusalan keskittyminen oli johtanut siihen, että kaikki alat huomioon ottaen yli puolet (ja esimerkiksi yhteiskuntatieteissä jo yli 70 %) tilastoiduista lehtiartikkeleista julkaisi viisi suurinta kustantajaa: Reed Elsevier, Springer, Wiley-Blackwell, Taylor & Francis, Sage[7].

Myös kustantamoiden tuotot ovat pysyneet 2000-luvun alussa hämmästellyllä tasolla. Suurimman kustantamon Reed Elsevierin (RELX Group) STM-julkaisutoiminnan liikevoitto oli 913 miljoonaa puntaa vuonna 2017 ja kasvua edellisvuodesta 7 %. Suhteutettuna 2 478 miljoonan liikevaihtoon voittomarginaali on noin 37 %, eli hyvin korkea mihin tahansa muihin liiketoiminta-alueisiin verrattuna.[8] Kustannusalan sisällä STM-julkaisijat erottuvat erityisen selvästi. Siinä missä 2000-luku on ollut perinteisille yleiskustantamoille, painojulkaisuille, sanomalehdille ja kaunokirjallisuudelle vaikeaa aikaa, ovat STM-kustantajat menestyneet voitoillaan ja kasvaneet koko kustannusalan suurimpien toimijoiden kärkeen.[9]

Alan suuryritysten ja sijoittajien tuotot saadaan tieteellisten kirjastojen, yliopistojen ja tutkimusorganisaatioiden taskuista, toisin sanoen tieteen ja korkeakoulutuksen julkisen ja yksityisen rahoituksen kokonaispotista. Kaupallisten suurkustantamoiden määräävä markkina-asema ja julkaisutilausten jatkuvasti nousseet hinnat tiedostetaan kestämättömiksi. Kansainvälisessä vertailussa Suomi selviää tosin vielä asukaslukuun ja opiskelijamääriin nähden suhteellisen edullisesti. Vuosina 2010–2017 keskimääräinen vuosittainen tilausten ja muiden julkaisumaksujen summa oli 25 miljoonaa euroa, josta kolmannes maksettiin juuri Elsevierille[10].

Yliopistot ja akateeminen kulttuuri eivät ole maailmasta irrallisia saarekkeita. Tiedekustantamisen hätkähdyttävä kapitalisoituminen rinnastuu muihin viime vuosikymmeninä edenneisiin prosesseihin, joissa kansalaiset ja pääasiassa verovaroin rahoitetut instituutiot joutuvat maksamaan yksityisille yrityksille yhä enemmän siitä, mistä aiemmin vastasivat paljolti yleishyödylliset yhdistykset tai julkiset organisaatiot. Tiedekustantamisessa tämän siirtymän luonteena on juuri se, miten kaupallinen *for-profit*-kustantaminen on vallannut alan tiedeseurojen ja yliopistojen *non-profit*-toiminnalta.

Protestit ja OA

Kaupallisten kustannusjättien oligopoli nousi julkiseen tietoisuuteen ja alkoi herättää vastareaktioita 2000-luvun taitteessa[11]. Konkreettisimmat toimintasuunnat ovat olleet avointen julkaisumuotojen (*open access*) suosiminen, suurkustantamoihin kohdistetut protestit ja boikotit sekä joidenkin julkaisujen toimituskuntien irtautuminen ja lehtien siirtäminen takaisin tiedeseurojen alaisuuteen[12].

Kustantamoiden vastaisia boikotteja on vuosien varrella käynnistetty monissa eri maissa: tieteentekijät ovat kieltäytyneet kirjoittamasta, arvioimasta tai tekemästä toimitustyötä jonkin kustantajan lehdille. Mittavin on ollut Elsevierin vastainen boikotti The Cost of Knowledge, jonka aloitti brittiläinen matematiikan professori Tim Gowers vuonna 2012[13]. Suomessa on kerätty Tiedon hinta- ja *No deal, no review* -boikottilistoja tukemaan suomalaisten tieteellisten kirjastojen konsortion FinELibin neuvotteluja kansainvälisten kustantajien kanssa[14].

Boikottilistojen vaikutusta on vaikea arvioida, eivätkä kaikki niiden allekirjoittajat myöskään näytä vakavasti sitoutuvan asiaan[15]. Ne saanevatkin merkityksensä ennen kaikkea juuri tuenilmauksina tieteellisille kirjastoille näiden neuvotellessa kustantajien kanssa. Viime vuosina onkin uutisoitu useista tapauksista, joissa yliopistot eri puolilla maailmaa ovat jättäneet uusimatta tilaussopimuksiaan[16]. Ilmapiiri on selvästi muuttunut siten, että suurtenkaan lehtitietokantojen tilaushintoja ei enää hyväksytä välttämättömyytenä, ja tutkijat ovat valmiita tukemaan protesteja tarvittaessa myös julkaisujen saatavuuden kustannuksella. Suomessa yliopistokirjastoja edustava FinELib on käynyt viime vuosina aiempaa tiukempia neuvotteluja kustantajien kanssa sekä tilaushinnoista että avoimen julkaisemisen ehdoista ja maksuista. Tällä hetkellä sopimusneuvottelut ovat yhä kesken Wileyn ja Taylor & Francisin kanssa, ja pääsy jälkimmäisen julkaisuihin on katkennut suomalaisyliopistoista[17].

Samalla on suunnattu kasvavaa painetta tieteellisen julkaisemisen siirtämiseksi avoimiin malleihin ja OA-foorumeille. Avoimen julkaisemisen huomattava laajeneminen 2000-luvun aikana on ollut tietysti seurausta internetin kehittymisestä[18]. Tieteissä merkittäviä varhaisia erillishankkeita ja -aloitteita ovat olleet esimerkiksi fyysikoiden ja matemaattisten alojen tutkijoiden *pre-print* tallennusarkisto arXiv[19] (1991–), Pohjois-Amerikan tutkimuskirjastojen järjestön yhteenliittymä SPARC (1998–), Open Journals System (OJS) -julkaisujärjestelmän kehittänyt Public Knowledge Project[20] (1998–), lääketieteilijöiden PubMed Central -arkisto[21] (2000–), Public Library of Science[22] (PLoS; 2001–), avoimen julkaisemisen lehtitietokanta Directory of Open Access Journals[23] (DOAJ; 2003–) ja julkaisuarkistotietokanta Registry of Open Access Repositories[24] (ROAR; 2003–).

OA-liikkeen edetessä on sekä avattu perinteisiä printtilehtiä verkkoon että perustettu tuhansittain uusia avoimia tieteellisiä julkaisuja. Julkaisujen ohessa vastaava avoimuus on edennyt monenlaisissa tietokannoissa, tietopankeissa ja data-arkistoissa.

Yksi tieteellisen OA-julkaisemisen paradoksi on kuitenkin siinä, että sitä huomattavalta osin hallitsevat samat suuret kustantamot kuin lehtikenttää entuudestaankin. Ne käyttävät pääasiassa kahta ansaintamallia. OA-julkaisuissa laskutetaan artikkelien tekijöiltä (käytännössä rahoittajilta tai taustainstituutioilta) niin sanottu käsittelymaksu (*article processing charge*, APC), joka on tyypillisimmin noin 1 000–3 000 euroa artikkelilta lehdestä riippuen[25]. Toisaalta kustantajat tarjoavat mahdollisuutta ostaa tavallisessa tilausmaksulla ja maksumuurilla julkaistavassa lehdessä ilmestyvä artikkeli avoimeksi verkkoon (hybridijulkaisut). Näillä uusilla malleilla kustantamot ovat kyenneet säilyttämään korkeat tuottonsa avoimen julkaisemisen yleistymisestä huolimatta. Uusi bisneslogiikka on tullut entisen rinnalle, ja voittoja tehdään nyt samanaikaisesti sekä tilaus- että julkaisumaksuilla.

Vaihtoehtoisena institutionaalisena ratkaisuna – jota kustantajat puolestaan usein vastustavat – on ollut yliopistojen omien julkaisuarkistojen perustaminen rinnakkaistallentamista varten niin, että kirjoittajat voivat tallentaa yleensä julkaisua edeltävän version tekstistään arkistoon. Nykyään avoin saatavuus luokitellaankin kultaiseen reittiin (välittömästi avoin verkkojulkaisu), vihreään reittiin (rinnakkaistallentaminen avoimeen julkaisuarkistoon) ja hybridijulkaisuihin (vapaaksi ostetut maksullisten julkaisujen artikkelit)[26].

Avoimen julkaisemisen ja OA-liikkeen historiaa kerrattaessa on syytä myös ymmärtää, ettei avoimuuden periaate ole verkkoajan ja digitaalisen teknologian keksintöä. Se oli keskeinen osa tieteen ideaa jo perinteisen paperimedian pitkällä valtakaudella. Julkaisujen avoin välittyminen ja saavutettavuus ovat olleet nykyaikaisen kirjastolaitoksen ansiota. Kirjastot ovat yhä asian ytimessä ja nykyisten hintasotien keskiössä. Digitaalisen avoimuuden visioissa ei aina tunnuta muistavan, että myös kirjastosta lainattava paperille painettu teos on maksuttomuudessaan avoin kaikille käyttäjille, joskin vain kyseisen kirjastojärjestelmän asiakkaille. Suomen kaltaisessa vahvan kirjastojärjestelmän ja -kulttuurin maassa tällä on huomattava merkitys. Nykyään keskustelua avoimuudesta hallitsee kuitenkin usein oletus, että vain digitaalinen julkaisu on varsinaista avoimuutta ja muutenkin lähtökohtaisesti paperijulkaisua parempi. Lisäksi avoimuuden periaate halutaan viedä niin pitkälle, että se synnyttää omat ongelmansa.

Avoimen tieteen strategia ja sen kääntöpuoli

Suomessa avoimen tieteen kansallista suunnittelua edistetään nyt OKM:n rahoittamassa ja Tieteellisten seurain valtuuskunnan koordinoimassa hankkeessa[27]. Hankkeen myötä avattiin vuoden 2019 alussa kommenteille ”Avoimen tieteellisen julkaisemisen kansallisen strategian luonnos”[28]. Strategia liittyy myös eurooppalaislähtöisen tutkimusrahoittajien cOAlition S -konsortion esittämään ja samoin vuoden alussa lausuntoja koonneeseen Plan S -suunnitelmaan (2018) avoimen julkaisemisen nopeasta edistämisestä[29]. Plan S -lausumassa esitetään, että konsortioon kuuluvien rahoittajien tukemien tutkimusten kaikki julkaisut ovat avoimia vuodesta 2020 lähtien. Yhteenliittymässä on mukana Suomen Akatemia, joka siis asettaa mainitun ehdon rahoittamilleen hankkeille[30]. Avoimuudeksi lasketaan niin kultainen ja vihreä polku kuin hybridireittikin (edellyttäen että hybridijulkaisija siirtyy avoimeksi vuoteen 2024 mennessä). Kotimaisten tiedelehtien avoimuutta on pohdittu vuodesta 2015 lähtien Kotilava-hankkeessa, joka on ainakin tuonut esiin haasteita ja ongelmia, jos ei niinkään tarjonnut ratkaisuja ja resursseja[31].

Hiljattain julkistettu avoimen tieteen kansallinen strategialuonnos on tavoitteiltaan erittäin kunnianhimoinen ja aikataulultaan tiukka. Päämääränä on, että ”kaikki uudet tieteelliset julkaisut ovat välittömästi avoimia viimeistään vuonna 2022”. Strategiaehdotuksen toinen tavoite konkretisoi, miten suurta muutosta strategiassa esitetään, ja samalla alkaa avautua asian ongelmallisuus: ”Viimeistään vuonna 2022 100 %:lle uusista tieteellisistä julkaisuista määritellään avoimuuden takaava lisenssi, esimerkiksi CC-BY-lisenssi.”[32] Koska käsillä on vasta luonnos, johon on kertynyt runsaasti lausuntoja kommenttikierroksella, on selvää, että yksityiskohdat voivat vielä muuttua. On myös avoin kysymys, kuinka voimakkaasti strategia jatkossa ohjaisi tiedepolitiikkaa ja mitkä kaikki tahot sitoutuisivat siihen. Ehdotus pyrkii joka tapauksessa olemaan suomalaisen tutkimusyhteisön ”yhteinen näkemys julkaisemisen avoimuuden tavoiteltavasta suunnasta”[33]. Luonnos tuo näin näkyville keskustelun luonteen, ja sen tarkastelu jo tässä vaiheessa on siten perusteltua.

CC BY (ilman lisämääreitä) on avoimen julkaisemisen Creative Commons -peruslisenssi, joka ei aseta juuri lainkaan ehtoja tai rajauksia teosten jatkokäytölle[34]. Sen mukaan kuka tahansa voi vapaasti käyttää, jakaa (kopioida aineistoa ja levittää sitä edelleen missä tahansa välineessä ja muodossa) sekä muunnella (yhdistellä, muuttaa ja muokata aineistoa sekä luoda sen pohjalta uusia aineistoja) missä tahansa tarkoituksessa, myös kaupallisesti. Lisenssiä käyttävät julkaisuissaan muun muassa PLoS ja BioMed Central, ja sitä suosittelee OA-kustantajien kansainvälinen yhdistys OASPA[35].

Jos tämä teksti olisi CC BY -lisensoitu, sen voisi irrottaa tästä julkaisuyhteydestä ja liittää vapaasti muuntaen toisiin sekä julkaista uudelleen millä tahansa tavalla, kirjoittajalta ja alkuperäiseltä kustantajalta lupaa pyytämättä (joskin kirjoittajan nimen mainiten). Uudelleenkäyttö saisi olla myös kaupallista ja voittoa tuottavaa. Ja jos jatkossa – mahdollisesti jonkin siirtymäajan jälkeen – samaa sovelletaan kirjoihin, niin esimerkiksi niin & näin -kirjana ilmestyneen CC BY -lisensoidun teoksen voisi kuka tahansa vaikkapa kääntää ja myydä muunkielisenä julkaisuna maksamatta alkuperäiselle tekijälle

tai kustantajalle korvauksia. Keskustelua käydään tällä hetkellä nimenomaan tieteellisistä eli vertaisarvioiduista artikkeleista, mutta monografiatkin pyritään saamaan samojen periaatteiden piiriin. Lehdet julkaisevat myös muita sisältötyyppejä kuin vertaisarvioituja tieteellisiä artikkeleita, mutta lehtien julkaisulinjaukset ulotetaan tavallisesti koskemaan lehteä kokonaisuudessaan, jolloin suositellusta lisensoinnista voi tulla pääsääntö kaikelle julkaistavalle aineistolle.

Jos kaikki yliopistollisen työn julkaisutuotokset tulisivat jatkossa avoimiksi ja lisensoitaviksi tässä muodossa, *niin & näin* -lehden ja kirjasarjan kaltaiset instituutiot muuttuisivat kutakuinkin mahdottomiksi. Tutkijoille itselleen puolestaan jäisi kirjallisista töistään ainoastaan moraalinen tekijänoikeus, oikeus tulla mainituksi alkuperäistekijänä[36]. Avoimuuden vaatimus on siis täten viety paljon pidemmälle kuin julkaisujen vapaa saatavuus ja tieteellinen kommunikaatio itsessään edellyttäisivät.[37]

Samalla kannattaa huomata, että esimerkiksi teknologisten tai lääketieteellisten keksintöjen, laitteiden ja prosessien patentoinnille ei ole vakavasti edes yritetty esittää vastaavia äärimmäisen avoimuuden ja ilmaisuuden ehtoja yliopistollisen työn tuotoksina. Niinpä ihmistieteissä kirjallisen ja älyllisen kulttuurin tekijänoikeudet katsotaan avoimen tieteen periaatteella vapaaksi riistaksi, kun taas kaupallinen innovointi ja tuotekehittely voivat säilyä salattuina ja yksityisinä hyödyttäen tekijöitä, yliopistoja ja yrityksiä.

Ero muistuttaa omalla tavallaan avoimuudesta ja tekijänoikeuksien vapauttamisesta sekä piratismista käydyn keskustelun keskeistä paradoksia, jota voisi kutsua vaikkapa *väline–sisältö*-epäsuhdaksi: avoimuuden mahdollistavat teknologiat ovat jatkossakin kaupallisia tuotteita (tietokoneet, tabletit, puhelimet, verkkoyhteydet), samoin suurimmaksi osaksi ne digitaaliset alustat ja foorumit, joilla sisältöjä jaetaan (joko tilausmaksujen, julkaisumaksujen tai mainostulon muodossa), mutta henkisen työn tuotteita eli sisältöjä itseään sen sijaan vaaditaan saataville ilmaiseksi ja ilman tekijöille maksettavia korvauksia. Digitaalisen *teknologian välineillä* tehdään massiivisesti kasvavaa bisnestä, mutta *kulttuuriset sisällöt* pitäisi saada korvauksetta.

Avoimen tieteen ihanteiden ja visioiden ei tietenkään ole tarkoitus sinänsä tuottaa tällaista asetelmaa. Ongelma syntyy siitä, että kun yritetään muuttaa mutkikkaita ja monitahoisiin perinteisiin kietoutuneita käytäntöjä, jonkin merkittävän palasen siirtäminen muuttaa koko peliä. Tiede- ja sivistyspolitiikassa ongelma realisoituu *one size fits all* -mallin ohjausperiaatteissa.

Yhden muotin tiedepolitiikka

Julkaisumuotoja koskevaa keskustelua näyttää hyvin usein hallitsevan niin sanottujen kovien tieteiden mukainen tiedekäsitys: tieteellinen julkaiseminen on jonkin havainnon, laskelman tai päätelmän suorastaan teknistä raportointia sen sijaan, että se olisi luovaa kirjallista työtä, jonka genrellä, muodolla, tyylillä tai estetiikalla olisi itsenäistä merkitystä. Tästä syystä voidaan ajatella, että myöskään kirjoittajan tekijänoikeuksilla ei ole muuta kuin moraalinen merkitys, sillä julkaisut eivät ole omaperäisiä kirjallisia teoksia vaan ikään kuin tiedonantoja. Tieteellinen julkaisu on vain tutkimustulosten välittäjä, joka voidaan pakata aiheesta, sisällöstä ja kirjoittajasta riippumatta suurin piirtein samanlaiseen kaavaan. Kaavan tekstuaalisena tyyppimuotona on empiirisen mittaavan tutkimuksen malli: raportoidaan tutkimuskysymys, aineisto, menetelmät, testit ja mittaukset, havainnot, päätelmät ja jatkokysymykset.

Tällaisten mielikuvien ohjatessa käsityksiä tieteellisestä kirjoittamisesta humanistien ja yhteiskuntatieteilijöiden omansalaiset perinteet unohtuvat. Niissä kirjoittamisen muotoja ja esityksen kieltä ja tyyliä on voitu perustellusti pitää hyvin merkityksellisinä koko argumentaation rakentumisen ja sisällön kannalta. Tieteellisen ja esteettisen kirjallisen ilmaisun välillä ei ole vallinnut kuilua, vaan ideoiden kehittely ja tyylin hiominen ovat kiinteästi kytkeytyneet toisiinsa.

Käytännössä tämä näkyy myös toimitustyössä. Tällaisissa tieteellisen ilmaisun perinteissä vertaisarviointi ei ole läheskään aina merkittävin vaihe lopputuloksen kannalta. Esimerkiksi *niin & näin* -lehden toimitusprosessissa useimpia julkaistavia artikkeleita käsitellään lukuisia kierroksia, ja ne kulkevat monien eri asiantuntijatoimittajien ja kommentaattoreiden silmien kautta. Toimituksen kommentit ovat tyypillisesti laajempia ja perusteellisempia kuin nykyään usein yhä lyhyemmiksi ja pinnallisemmiksi jäävät vertaisarviolausunnot[38]. Vertaisarvioinnin käytännöt olisikin ylipäätään pohdittava perusteita myöten uudelleen, sillä nykyään tätä tieteelle perustavanlaatuisen tärkeää ja vaativaa työtä[39] tehdään paitsi korvauksetta myös ilman konkreettista hyötyä uralla ansioitumiselle. Toimituksellisten kommenttikierrosten kuluessa alkuperäinen teksti saattaa kehittyä paljon perustavammalla tavalla kuin vertaisarvioinnissa, joka on monesti vain yleistä laaduntarkastusta. Tekstien kohentuminen ei tällöin ole ainoastaan virheiden korjaantumista, lähteiden täydentymistä tai väitteiden lisäperusteluja, vaan argumentaatio edistyy ja muuntuu sisällöllisesti samalla kun tyyli ja ilmaisumuodot hioutuvat. Tieteellisen julkaisemisen kuvauksissa toimitustyö näyttää sen sijaan monesti työnnetyn taustalle, ikään kuin toimituksen tehtävänä olisi ainoastaan välittää vertaisarvioijien ja kirjoittajien keskinäistä kommunikaatiota. Kuva on luonteva luonnontieteille, mutta unohtaa tieteiden erilaisuuden.

Humanistien ja yhteiskuntatieteilijöiden tekstit myös usein palvelevat samanaikaisesti erilaisia yleisöjä: tietysti aiheeseen erikoistuneita kollegoita, mutta myös laajemmin saman tieteenalan ja lähitieteiden tutkijoita, jotka pitävät aihetta relevanttina, sekä aihepiiristä käytävää keskustelua seuraavia akateemisia ammattilaisia ja valistuneita maallikoita. Jälleen ero tieteiden välillä on ilmeinen. Kovissa tieteissä valtaosa uusista tutkimuksista raportoidaan suppeasti erikoistuneelle asiantuntijapiirille. Tämän jälkeen tutkimustuloksia kootaan metakat-

Vilma Pimenoff, *Untitled #9* (2015) N°2/7, sarjasta *21st Century Still Life*, Matt Diasec, kehystetty, 33x47 cm.

sauksiin, joita julkaistaan laajemmin seuratuissa tieteenalan päälehdissä. Joitain yleisesti tärkeimpiä tuloksia voidaan erikseen ”popularisoida” kiinnostuneille maallikoille. Humanistisissa ja yhteiskuntatieteissä sen sijaan perustutkimus voi suoraan rikastaa poikkitieteisesti monien eri kysymysten käsittelyä alojen rajat ylittäen. On myös perusteltua, että hyvin kirjoitettu julkaisu on suoraan maallikoiden ja kyseisen alan koulutetun profession tavoitettavissa. Tutkimusten merkitys ja vaikuttavuus muodostuvat horisontaalisesti ja laaja-alaisesti, kun taas luonnontieteissä tavallisia ovat erikoistuneet lokerot ja teknisesti välittyvät vaikutusketjut. Erot liittyvät suoraan myös kysymykseen julkaisemisen kielestä ja kotimaisten julkaisufoorumien tärkeydestä.[40]

Alkuperäistutkimusten (ja muun muassa laadukkaiden väitöskirjojen) lisäksi kotimaiset kustantajat julkaisevat eri alojen yleiskatsauksia ja johdantoja, kurssi- ja pääsykoekirjoja sekä klassikoiden ja nykyteorioiden suomennoksia (joille ei puolestaan ole kovissa tieteissä tarvetta). Satunnaisten paremmin myyvien teosten kompensoivalla tuotolla kyetään kustantamaan suuri joukko itsessään kannattamattomia julkaisuja – tekemään kuluneen ilmaisun mukaisia ”kulttuuritekoja”.

Näin kustantajat toimivat monin tavoin tieteen sisäisen, tieteiden välisen ja laajemman julkisuuden rajapintoina, akateemisten sukupolvien kasvattajina, keskeisten uusien ideoiden kuraattoreina, kansansivistäjinä ja yhteiskunnallisen keskustelun ylläpitäjinä. Niiden tehtävää ei voi korvata yksinkertaisesti syöttämällä kaikki ihmistieteissä tuotettava kirjallinen sisältö avoimeksi verkkoon, sillä on täysin todellisuudentajuton oletus, että aiheeseen vielä vihkiytymättömät kiinnostuneet uudet lukijat voisivat itsenäisesti satojen tuhansien tiedeartikkeleiden vapaasta tarjonnasta nopeasti seuloa tietokanta- ja verkkohauilla esiin olennaisen ja laadukkaimman. Kotimaisten kustantajien välittävä tehtävä on ollut tässä korvaamaton. Jos ne katoavat tai heikkenevät, jäljelle ei jää ihmistieteille luonteenomaista reittiä, mekanismia ja kannusteita, joiden varassa tutkijat kommunikoisivat poikkitieteisesti ja yhteiskunnallisesti. Lääketieteellisen tutkimuksen tulos päätyy kansalaisille esimerkiksi uutena lääkkeenä, teknisesti ja välineellisesti välittyneessä prosessissa. Humanistinen ja yhteiskuntatieteellinen tutkimus välittyy sen sijaan suoraan julkaisuina, jotka rikastavat kulttuurista ymmärrystä ja yhteiskunnallista keskustelua eli vaikuttavat sisällöllisesti sivistävänä käytäntönä.

Kustantajien sivistävän yhteiskunnallisen tehtävän kannalta voi myös todeta, että osaltaan tieteen OA-politiikan myötä jyrkäksi muuttuva rajanveto yhtäällä tiedelehtien ja toisaalla kulttuuri- ja mielipidelehtien välillä on itse asiassa väärä suunta kotimaisten humanistis-yhteiskuntatieteellisten tiedelehtien kehittämiseksi. Tiedelehtien elinvoimaisuuden, kiinnostavuuden ja yhteiskunnallisen annin vuoksi niitä olisi päinvastoin syytä tukea ylittämään näitä rajalinjoja.

Suomalainen monilähtöinen ja -perustainen julkaisukulttuuri sekä rikas tiede-, kulttuuri- ja mielipidelehtikenttä ovat palvelleet pienehkön yhteiskunnan tarpeita varsin hyvin. Kun yliopistot on nyttemmin pakotettu luopumaan pääsykoekirjoista, fragmentaariset verkko-oppimateriaalit korvaavat yhä useammin yleiskatsauksellisia kirjoja ja käännösteoksiin suunnattua työtä ei tutkijoiden meritoitumiskriteereissä arvosteta yliopistolliseksi työksi lainkaan, koko kotimainen humanistis-yhteiskuntatieteellinen kustannusala on muuttunut jatkuvasti vaikeammaksi. Avoimen julkaisemisen strategia tulee tähän tilanteeseen erittäin nopean aikataulun vaatimuksena, jonka pehmentämiseksi ei ole edes tiedossa rahoituksellisia resursseja. On ylipäätään epärealistista kuvitella, että suomalaisesta politiikasta nousisi sellaista sivistystahtoa, jonka ansiosta eduskunta olisi valmis kompensoimaan lehtien ja kustantajien tulojen menetykset täysimittaisella valtiollisella tuella. Voi myös hyvällä syyllä kysyä, olisiko täydellinen riippuvuus poliittisesti ohjatusta valtiollisesta rahoituksesta edes toivottava näkymä.

Kokonaisuudistus ennen yksittäisiä siirtoja

Avoimen julkaisemisen kansallisten aloitteiden ja sitoumusten yhtenä keskeisenä tavoitteena on haastaa kansainvälisen kustannusbisneksen oligopoli. Kansainvälisen julkaisemisen painottumisen, julkaisujen arvostusten ja rahoitukseen vaikuttavien kertoimien vuoksi kaupalliset jätit ovat kuitenkin edelleen harvainvaltaisessa asemassa, jossa ne kykenevät muuttamaan bisnesmalliaan ja säilyttämään tuottonsa. Raha ei enää virtaa kirjastoilta julkaisujen tilausmaksuina vaan tutkimuksen rahoittajilta ja yliopistoilta OA-julkaisumaksuina – perimmiltään maksavat tahot ovat kuitenkin samoja.

Sen sijaan pienten kotimaisten epäkaupallisten kustantajien ja tiedeseurojen harjoittama, yhteiskunnallisen keskustelun kannalta sivistyksellisesti korvaamattoman arvokas tiedekustantaminen voi kaatua tai typistyä ja yksipuolistua. Suomenkielistä julkaisemista voidaan vaalia vain Suomessa. Kymmenen vuoden päästä kustantamokenttä voi olla entistäkin keskittyneempi ja angloamerikkalaisempi. Sen seurauksena humanistinen ja yhteiskuntatieteellinen tutkimus irtaantuisi entistä kauemmas erilleen yhteiskunnallisesta ja kulttuurisesta keskustelusta myös Suomessa, kuten on jo kauan sitten tapahtunut Yhdysvalloissa, tieteen yhteiskunnallisen vaikuttavuuden ja kansansivistyksen kustannuksella.

Näin on syntynyt moninkertaisesti ironinen dilemma: alun perin *kovien tieteiden* käytäntöjen luoman *kansainvälisen* kustannuskentän *kaupallistuminen* hyvin kalliine lehtineen on tuottanut tarpeen siirtyä OA-julkaisemiseen – mutta avoimeen julkaisemiseen suuntaavat kansalliset sitoumukset horjuttavat nimenomaan *humanistisille ja yhteiskuntatieteille* merkityksellistä *epäkaupallista kotimaista* lehti- ja kirjankustantamista.

niin & näin -lehdessä nykyinen kehitys herättää sekä kiinnostusta että huolta, ja toimituksen keskuudessa on erilaisia näkemyksiä aiheesta. *niin & näin* ja sitä julkaiseva Eurooppalaisen filosofian seura

Vilma Pimenoff, *Untitled #12* (2015) N° 1/7, sarjasta *21st Century Still Life*, Matt Diasec, kehystetty, 27x36 cm.

ovat monin tavoin kulkeneet avoimen julkaisemisen etujoukoissa niin lehden käytännöissä kuin muun muassa ylläpitämällä avointa *Filosofia.fi*-verkkoportaalia. Kaikki vertaisarvioidut artikkelit tarjotaan heti avoimesti, jotkin tieteelliset artikkelit ilmestyvät suoraan pelkästään verkossa ja merkittävä määrä muuta sisältöä julkaistaan kunkin numeron verkkosivuilla[41]. Kaikki numerot ovat luettavissa avoimesti verkkoarkistossa kahden vuoden viiveellä. Toimintamalleja on pyritty venyttämään avoimuuden suuntaan niin pitkälle kuin se on näissä olosuhteissa mahdollista. Siihen on myös ulkoa kohdistettu paineita ja toisaalta tarjottu tarpeellista lisärahoitusta lehtituen ja tiedekustantamisen eri tukimuodoissa. Pienellä kielialueella ja toimintamenoihin suhteutettuna pienten lehti- ja julkaisutukien Suomessa toiminnan ylläpitäminen on kuitenkin mahdollista vain sekoituksena tilausja myyntituloja, valtiollista ja muuta ulkoista tukea sekä harrastuspohjaista pyyteetöntä talkootyötä. Näin siitä huolimatta, että lehden ja kirjojen tekemisestä ei nykytilanteessakaan koskaan kyetä maksamaan lähimainkaan käypiä työpalkkioita. Suomenkielisen tiede- ja kulttuurilehden toimittaminen ei myöskään nykyyliopistoissa enää meritoi ketään. Työtä on siis tehtävä jonkinlaisesta ilosta ja rakkaudesta itse asiaa kohtaan, mutta sillekin on rajansa.

Tähän asetelmaan ei ole suoraviivaista ratkaisua. On helppo olla yhtä mieltä siitä, että kansainvälisen kustannusbisneksen paisuminen ja kiristysote akateemisista kirjastoista on torjuttava. Avoimuuden ihanne on tavoittelemisen arvoinen. Tämä ei kuitenkaan saa tarkoittaa tieteellisen ja kirjallisen työn täydellistä erottamista toisistaan, tutkijoiden tekijänoikeuksien mitätöintiä kirjoittajina, tieteellisen julkaisemisen muotojen yksipuolistamista, ihmistieteiden perinteiden unohtamista eikä kotimaisen tiedekustannuskentän alasajoa. Tulisi ottaa huomioon kansainvälisen ja kotimaisen kentän erilaiset toimintaehdot ja kontekstit. Suomen- ja ruotsinkielisen kotimaisen kustantamisen avoimuudeksi pitäisi tässä vaiheessa riittää myös julkaisujen kattava saatavuus kirjastoista, jotka ovat käytännössä koko sen yleisön tavoitettavissa, jolle julkaisut on suunnattu.

Tilannetta pitäisi muutenkin kyetä tarkastelemaan kokonaisuudessaan. Eri tieteiden näkökulmat olisi tiedostettava paremmin, muutosten tulisi olla pitkäjänteisiä ja ratkaisuja pitäisi rakentaa useista elementeistä eikä yhteen muottiin sanelevana tiedepolitiikkana. Kokonaiskuvan vuoksi olisi samalla muokattava koko yliopistollisen työn ohjausjärjestelmää: monipuolistettava meritoitumisen kriteerejä, korjattava työn eri puolten vinoutuneita arvostuksia, tuettava erilaisia tutkijaprofiileja, luotava uudenlaisia kannustimia poikkitieteiseen, kulttuuriseen ja yhteiskunnalliseen kommunikaatioon, myönnettävä tieteenalojen erot. Olisi kehitettävä peliä kokonaisuudessaan sen sijaan, että kuvitellaan voitavan siirtää sen yhtä keskeistä palasta ilman tahattomia kielteisiä seurauksia.

Asetelma on joka tapauksessa hyvä osoitus siitä, että minkä tahansa aloitteen merkitystä on tarkasteltava todellisessa – taloudellisessa, poliittisessa, valtasuhteisessa – kontekstissaan. Muussa tapauksessa hyvää tarkoittava idealismi voi kääntyä tuhoisaksi naiiviudeksi. Tieto ja sivistys on nähtävä vallitsevia yhteiskunnallisia suhdanteita vasten. On myös korkea aika, että humanistit ja yhteiskuntatieteilijät ryhtyvät nöyristelemättä puolustamaan omaa erityislaatuaan, asemiaan, omaperäisiä käytäntöjään ja kulttuuris-yhteiskunnallista sivistyksellistä merkitystään.

Viitteet & Kirjallisuus

1 *Scientific Publishing: Knowledge is Power*. Industry Overview. Morgan Stanley. September 30, 2002. Verkossa: econ.ucsb.edu/~tedb/Journals/morganstanley.pdf

2 *The market for scientific, technical and medical journals*. A Statement by the OFT. Office of Fair Trading. September 2002. Verkossa: webarchive.nationalarchives.gov.uk/20140402163321/http://www.oft.gov.uk/OFTwork/publications/publication-categories/reports/media/oft396

3 Harcourt oli Elsevierin osa vuoteen 2007, jolloin se myytiin Houghton Mifflinille.

4 Suuntaa-antavaa fuusioiden ja suurkustantamoiden kasvun historiikkia 2000-luvun alkupuolelle saakka on koottu verkkosivulle *The Academic Publishing Industry: A Story of Merger and Acquisition*: ulib.niu.edu/publishers/index.htm

5 Esim. Michael Mabe, The Growth and Number of Journals. *Serials*. Vol. 16, No. 2, 2003. Verkossa: pdfs.semanticscholar.org/6db2/9a25afd79a3cea90c4bab129060676bd8710.pdf; Peder Olesen Larsen & Markus von Ins, The Rate of Growth in Scientific Publication and the Decline in Coverage Provided by SCI. *Scientometrics*. Vol. 84, No. 3, 2010. Verkossa: ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2909426/; Lutz Bornmann & Rüdiger Mutz, Growth Rates of Modern Science. *arXiv*:1402.4578v3, 2014. Verkossa: arxiv.org/abs/1402.4578; Xin Gu & Karen Blackmore, Recent Trends in Academic Journal Growth. *Scientometrics*. Vol. 108, No. 2, 2016, 693–716.

6 Rob Johnson, Anthony Watkinson & Michael Mabe, *The STM Report. An overview of scientific and scholarly publishing*. International Association of Scientific, Technical and Medical Publishers, The Hague 2018. Verkossa: stm-assoc.org/2018_10_04_STM_Report_2018.pdf

7 Vincent Larivière, Stefanie Haustein & Philippe Mongeon, The Oligopoly of Academic Publishers in the Digital Era. *PLoS ONE*. Vol. 10, No. 6, 2015. Verkossa: doi.org/10.1371/journal.pone.0127502

8 Elsevierin voittomarginaali on pysynyt 40 % paikkeilla läpi 2000-luvun. *RELX*

Group Annual Reports and Financial Statements 2017, 9. Verkossa: relx.com/~/media/Files/R/RELX-Group/documents/reports/annual-reports/relx2017-annual-report.pdf

9 Reed Elsevier on maailman toiseksi suurin kustantamo oppikirjallisuuteen ja koulutusbisnekseen erikoistuneen Pearsonin jälkeen; Jim Milliot, The World's 54 Largest Publishers 2017. *Publishers Weekly*. 25.8.2017. Verkossa: publishersweekly.com/pw/by-topic/international/international-book-news/article/74505-the-world-s-50-largest-publishers-2017.html; ks. myös Stephen Buranyi, Is the Staggeringly Profitable Business of Scientific Publishing Bad for Science? *The Guardian*. 27.6.2017. Verkossa: theguardian.com/science/2017/jun/27/profitable-business-scientific-publishing-bad-for-science

10 Leo Lahti, Cost of Academic Publishing in Finland 2010–2017. Verkossa: ropengov.github.io/r/2018/12/05/FOI/; *Kustantajahintatiedot Suomessa 2010–2017*. Opetus- ja kulttuuriministeriö. Verkossa: avointiede.fi/fi/julkaiseminen/kustantajahintatietoja/

11 Aiheesta on kirjoitettu hyvin runsaasti 2000-luvulla niin tiedelehdistössä kuin laajemmassa julkisuudessa. Ks. edellä mainitut Larivière ym. 2015; Buranyi 2017; sekä esim. Glenn McGuigan & Robert Russell, The Business of Academic Publishing. *Electronic Journal of Academic and Special Librarianship*. Vol. 9, No. 3, 2008. Verkossa: southernlibrarianship.icaap.org/content/v09n03/mcguigan_g01.html; George Monbiot, Academic Publishers Make Murdoch Look Like a Socialist. *The Guardian* 29.8.2011. Verkossa: www.monbiot.com/2011/08/29/the-lairds-of-learning/; Kenneth de Camargo Jr., Big Publishing and the Economics of Competition. *American Journal of Public Health*. Vol. 104, No. 1, 2014, 8–10. Verkossa: ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3910061/

12 OA-kentän nykytilanteesta ks. Avoin julkaiseminen -teemanumero *niin & näin* 1/2016 (luettavissa avoimesti verkossa: netn.fi/lehti/niin-nain-116); ks. myös Helsingin yliopiston kirjaston OA-opas: libraryguides.helsinki.fi/oa

13 Ks. thecostofknowledge.com/; Gowersin alkuperäinen blogikirjoitus: gowers.wordpress.com/2012/01/21/elsevier-my-part-in-its-downfall/

14 Ks. tiedonhinta.fi/fi/kannanotto/; nodealnoreview.org/

15 Heymanin ym. analyysissa vuonna 2016 päädyttiin laskelmaan, jonka mukaan peräti 38 % tutkimuksia julkaisseista The Cost of Knowledge -boikotin allekirjoittajista oli rikkonut sitoumustaan eli julkaissut sen jälkeen Elsevierin lehdissä; Tom Heyman, Pieter Moors & Gert Storms, On the Cost of Knowledge: Evaluating the Boycott against Elsevier. *Frontiers in Research Metrics and Analytics*. 17.10.2016. Verkossa: frontiersin.org/articles/10.3389/frma.2016.00007/full

16 Ks. esim. Wikipedian 'Elsevier'-artikkeli, jossa luetellaan kustantamon vastaisia protesteja sekä useiden maiden instituutioiden lopettamia sopimuksia. Merkittäviä tuoreita tapauksia ovat esimerkiksi saksalaisten yliopistojen (ks. DEAL-projekti: projekt-deal.de/) ja Kalifornian yliopistoverkoston ratkaisut (ks. universityofcalifornia.edu/press-room/uc-terminates-subscriptions-worlds-largest-scientific-publisher-push-open-access-publicly).

17 Sopimuksista ja neuvottelujen tilasta tiedotetaan sivulla: finelib.fi/negotiations/negotiations/; lisätietoa FinELibista: kiwi.fi/display/finelib/Consortium+members; ks. myös Markku Roinilan katsaus keinoihin löytää T&F-julkaisuja ja muitakin aineistoja vaihtoehtoisin tavoin: blogs.helsinki.fi/thinkopen/testissa-alternative-access/

18 Ks. esim. Markku Roinila & Tiina Onikki-Rantajääskö, Avoimen saatavuuden haasteet. *niin & näin* 1/2016. Verkossa: netn.fi/artikkeli/avoimen-saatavuuden-haasteet; Peter Suber, Open access overview: legacy.earlham.edu/~peters/fos/overview.htm

19 Ks. arxiv.org

20 Ks. pkp.sfu.ca

21 Ks. ncbi.nlm.nih.gov/pmc

22 Ks. plos.org

23 Ks. doaj.org

24 Ks. roar.eprints.org

25 Näihin maksuihin eri yliopistojen ja maiden sopimusneuvottelijat ovat pyrkineet ja onnistuneet samaan alennuksia, niin myös FinELib Suomessa.

26 Ks. esim. Markku Roinila, OA-julkaisemisen peruskäsitteitä. *niin & näin* 1/2016. Verkossa: netn.fi/artikkeli/oa-julkaisemisen-peruskasitteita. Luokkia on muitakin ja esim. platina tarkoittaa välittömästi avointa artikkelia, josta ei peritä käsittelymaksua.

27 Ks. Avoin tiede -verkkosivut: avointiede.fi; ks. myös OKM:n visiojulkaisu *Avoimen tieteen ja tutkimuksen tiekartta 2014–2017* (2014), verkossa: urn.fi/URN:ISBN:978-952-263-317-0

28 Ks. avointiede.fi/fi/uutiset/avoimen-tieteellisen-julkaisemisen-kansallinen-strategia-luonnos

29 Ks. coalition-s.org

30 Ks. Suomen Akatemian Plan S -näkemys: aka.fi/fi/akatemia/media/Tiedotteet1/2018/suomen-akatemia-kannattaa-plan-s--aloitetta/usein-kysyttyja-kysymyksia-plan-s--aloitteesta/

31 Ks. kotilava.fi; ks. myös Riitta Koikkalainen, Mistä rahat avoimeen julkaisemiseen? *Terra* 3/2018. Verkossa: terra.journal.fi/article/view/77430

32 Lainaukset ovat siis Avoimen julkaisemisen kansallisen strategian luonnoksesta, jonka lausuntokierros päättyi 26.2.2019: avointiede.fi/sites/avointiede.fi/files/LUONNOS_Avoimen%20tieteellisen%20julkaisemisen%20kansallinen%20strategia.pdf

33 Ks. avointiede.fi/fi/uutiset/avoimen-tieteellisen-julkaisemisen-kansallinen-strategia-luonnos

34 Ks. creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.fi; CC BY määrittää, että alkuperäinen tekijä ja lähde on mainittava ja mahdolliset muutokset on merkittävä. Teoksen lisensoinnin lisämääreitä olisivat SA (*share-alike*; jaettavissa identtisellä lisenssillä), NC (*non-commercial*; vain epäkaupallinen käyttö sallittu), ND (*no derivative works*; jaettavissa vain alkuperäisessä muodossa) sekä näiden yhdistelmät.

35 Ks. oaspa.org/why-cc-by/

36 Täsmällinen oikeustieteellinen termi tälle tekijänoikeudelle on 'isyysoikeus', ks. esim. Tieteen termipankki: tieteentermipankki.fi/wiki/Oikeustiede:isyysoikeus

37 On edelleen syytä korostaa, että strategiasta on esitetty vasta ensimmäinen luonnos ja suositukset voivat muuttua. Suunta on kuitenkin selvästi hyvin avoimeen lisensointiin, sillä monet tahot OA-kentällä suosittelevat tai vaativat juuri CC BY -lisensointia, kuten Plan S: www.coalition-s.org/10-principles/. Suomessa esimerkiksi Helsingin yliopiston "Avoimen julkaisemisen periaatteissa" suositellaan CC BY -lisenssiä (www.helsinki.fi/fi/tutkimus/avointiede/avoimen-julkaisemisen-periaatteet) ja myös Suomen yliopistojen rehtorineuvosto UNIFI ry on lausunnossaan (19.9.2018) esittänyt, että "Re-use of Open Access articles must be defined using the most permissive Creative Commons licenses." (www.unifi.fi/wp-content/uploads/2018/09/UNIFI_FinELib_20180919.pdf).

38 Myös muiden toimitusten piiristä kuuluu viestejä siitä, miten lausuntojen laadussa on aavistettavissa väsymystä arviointilausuntojen kirjoittamiseen.

39 Ks. esim. Tieteellisten seurain valtuuskunnan kuvaus ja ohjeistus arviointiprosessista: www.tsv.fi/fi/palvelut/tunnus/lisatietoa-vertaisarvioinnista

40 Tieteellisen julkaisemisen käytäntöjen, tarkoitusperien ja tehtävien moninaisuudesta sekä tieteiden välisistä eroista ks. Hannu L. T. Heikkinen & Tuukka Tomperi, Mitä pitäisi ajatella (suomen) kielestä (kasvatus)tieteessä? *Kasvatus* 2/2018. Verkossa: ktl.jyu.fi/fi/julkaisut/kasvatus/kasvatus_2_2018_heikkinen-tomperi.pdf

41 Lisäksi lehti sallii julkaistujen versioiden rinnakkaistallentamisen taitetussa pdf-muodossa eli se luokittuu lehtien avoimuutta seuraavassa SHERPA/RoMEO-tietokannassa (sherpa.ac.uk/romeo/) ns. siniseksi lehdeksi.

Cecilia af Forselles

Sivistys, muisti ja historia

Olemme kansakunta, joka on ylpeä kirjastoistaan ja käyttää niitä paljon. Ne edustavat kaikille kansalaisille mahdollisuutta sivistyä ilman kustannuksia ja riippumatta koulutuksesta. Kirjastojen sijaan keskustelua käydään koulujemme kutistetusta roolista sivistävänä instituutiona, ja muun muassa aineenopettajia huolestuttaa se, että nuoria koulutetaan historianopetuksen vähenemisen seurauksena historiattomuuteen.

Ilman vähintään Euroopan, Pohjoismaiden ja kansallisen historian pääpiirteiden ja kontekstin tuntemusta nykypäivän ilmiöt saattavat jäädä monelle irrallisiksi, ja niitä tulkitaan miten sattuu. Sivistyksellähän perinteisesti tarkoitetaan myös kehittymistä, muuttumista ja ihmisenä kasvamista. Opimme uutta koko elämämme ajan, eikä sivistysprosessin lopputulosta voida ennakoida, kuten jo perinteisen uushumanistisen sivistysihanteen kannattajat esittivät 1800-luvun alussa. Erilaisten ilmiöiden kohtaamisessa sivistyksellä ja kehittymisellä on merkitystä jokaiselle ihmiselle. Historiantuntemus antaa työkaluja pohtia ja tarkastella asioita pitkällä perspektiivillä.

Muistitieto sekä tietomme ja käsityksemme historiasta ovat olennainen osa nykypäivän ymmärtämistä ja tulevaisuutta kohti orientoitumista. Haluan puolustaa historia- ja kulttuuriaineiden opetusta kouluissa. Historiapainottunutta klassista länsimaista sivistysihannetta on tietenkin täydennettävä nykymaailman tapahtumien ja eri kulttuurien tuntemuksella. Muistitieto, historiallisten syy-seuraussuhteiden ymmärtäminen ja muu kulttuurinen sivistys antavat meille välineitä pohtia asioita osana tapahtumaketjuja ja suurempia kokonaisuuksia eikä vain irrallisina ilmiöinä. Rohkenen väittää, että historiatietoisuus ja sivistys ovat edellytyksiä nyky-yhteiskuntamme haasteiden ratkaisemiselle sekä elämämme merkityksellisyyden ja jatkuvuuden kokemukselle.

Kestävä ekologinen ja kulttuurinen kehitys on kaikkien yhteiskunnan alojen kannalta tärkeä tavoite. Meillä on menneiden aikojen ihmisiin verrattuna tämän päivän tieteellisen tiedon ansiosta toisenlaiset edellytykset käsittää ja selvittää toimintamme seurauksia laajasti ja monipuolisesti. Tarvitaan humaania, ihmistä ymmärtävää tietoa ja sivistystä sekä historiallista perspektiiviä, jotta voimme asettaa onnistuneita tavoitteita ja keksiä toimivia ratkaisuja. Historiatietoisuuden ja

klassisen sivistyksen vähenemisen on katsottu olevan yhteydessä myös huonontuneeseen empatiakykyyn. Kykyä ymmärtää itseämme ja muita voi harjoittaa syventymällä historiallisiin tulkintoihin.

Kansalliskirjasto kulttuuriperinnön ja muistitiedon vaalijana

Kirjastot edistävät kiinnostusta muun muassa kulttuuria, kirjallisuutta, historiaa ja kulttuuriperintöä kohtaan. Kansalliskirjasto on Suomen suurin ja vanhin tieteellinen kirjasto, joka vastaa kansallisen julkaisuperinnön ja kokoelmien kartuttamisesta, kuvailusta, säilyttämisestä ja käyttöön asettamisesta. Keskeisiin tehtäviin kuuluu kansallisen, eri tavoin julkaistun kulttuuriperinnön saatavuuden turvaaminen. Kansalliskirjasto tuottaa ja välittää tietoa tutkimukseen ja opiskeluun sekä kansalaisille että yhteiskunnalle. Kulttuuriperinnön ja muistitiedon kannalta ainutlaatuiset palvelut varmistavat sen, että voimme tarkastella kulttuuriamme monipuolisesti eri lähteitä käyttäen.

Kansalliskirjasto on viime vuosina panostanut digitaalisten palveluiden kehittämiseen. Ne tukevat monitieteistä ja eri alojen rajoja ylittävää tutkimusta mutta myös sivistystä ja historianharrastusta. Kulttuuriperintöön ja muistitietoon liittyvistä palveluista on tullut erittäin suosittuja. Avaamalla digitaalisessa muodossa olevan vanhan sanomalehden pystymme kurkistamaan menneisyyteen, jopa tietyn päivän ajankohtaisiin aiheisiin ja näkemyksiin. Muistitiedon ja arkistoidun aineiston käyttäminen sivistää, ja voimme vertailla tätä päivää tiettyyn päivään menneisyydessä. Digitaalisten palveluiden kautta on mahdollista löytää ja kohdata merkityksellistä ja jopa arvaamatonta tietoa.

Sivistysprosessissa kuten tutkimuksessakin erilaisten rajojen ylittäminen on tärkeää. Digitaaliset arkistot ovat helpottaneet ennen vaikeasti tavoitettavien tai ainutlaatuisten aineistojen löytyvyyttä ja käyttöä. Paikasta riippumaton aineistotarjonta antaa uusia mahdollisuuksia vertailevaan tutkimukseen ja erilaisten aineistojen yhdistämiseen. Vertaileva lähestymistapa ja historiatietoon tutustuminen ovat merkityksellisenä koetun muistitiedon rinnalla tarpeen hahmottaessamme nykyisyyttä. Yhä olennaisemmaksi nousee kuitenkin kysymys siitä, miten sivistys tukee muistitiedon käyttöä omassa elämässämme ja laajemmin yhteiskunnassa. Onko sivistys satunnaista etsimistä verkossa? Mielestäni ei. Sivistykseen pitäisi kuulua muistitiedon käyttöön kouluttautuminen. Tähän olisi erinomaisia mahdollisuuksia muun muassa koulujen historianopetuksessa.

Menneisyydenhallinta ja historiattomuus

Sivistys ja eritoten siihen liittyvä historiantuntemus ovat hyödyllisiä, koska ne auttavat meitä ymmärtämään ja tulkitsemaan nykyisyyttä mutta myös havaitsemaan niitä historiallisia aineksia, jotka edelleen vaikuttavat nykyisyydessä. Opimme näkemään, miksi arvostamme yhteiskunnassa tiettyjä asioita, ja hahmottamaan erilaisten arvojen taustoja. Historian tunteminen antaa meille aineksia ymmärtää, mitkä ovat ihmisenä olemisen ehdot.

Historiallinen lähestymistapa on keskeinen myös filosofiassa. Filosofi, professori David Rosenthal on kiinnostavalla tavalla nostanut esiin sen, että filosofiassa kiinnitetään paljon huomiota alan historiaan. Hän esittää, että ”toisinaan filosofian tehtävänä ei ajatella olevan niinkään selvittää totuus asioista kuin kehittää ja työstää erilaisia näkökulmia todellisuuteen”.[1]

Muistitieto voi rakentua ja historiakiinnostus kohdistua ihmisen toiminnan kaikkiin ulottuvuuksiin: kulttuuriin, taiteeseen, politiikkaan, perhe-elämään, uskontoihin, aatteisiin, tieteeseen ja niin edelleen. Muistitiedon käytössä ja historiantutkimuksessa ylipäätään keskeistä on lähteiden, tietojen ja väitteiden kriittinen tarkastelu. Varsinkin nousevan populismin varjossa näitä taitoja tarvitaan. Historiantuntemukseen perustuva sivistys antaa mahdollisuuden kyseenalaistaa yksinkertaistettuja käsityksiä maailmasta ja eri ilmiöistä.

Viime vuonna tuli kuluneeksi 100 vuotta tapahtumista, joista on kirjoitettu, puhuttu ja ajateltu pitkään monella eri nimellä: kansalaissota, sisällissota tai vapaussota. Seppo Hentilä tarkastelee vuoden 2019 Tieteen päivillä Vuoden tiedekirja -palkinnon saaneessa teoksessaan *Pitkät varjot. Muistamisen historiaa ja politiikkaa*, miten vuosi 1918 on vaikuttanut pitkään yhteiskunnassa ja ihmisissä. Hentilän mukaan historian esityksillä on erilaisia legitimaatiotehtäviä sekä voittajien että häviäjien kannalta. Hän lanseeraa suomenkielisen termin ”menneisyydenhallinta” käännöksenä saksan sanasta *Vergangenheitsbewältigung*. Hentilälle käsite tarkoittaa sitä, miten (vaikeaa) menneisyyttä voidaan ylipäätään käsitellä niin, että sen kanssa päästään sinuiksi ja siten ikään kuin ”hallitaan” sitä. Hentilä muistuttaa kirjassaan, että historialliset tulkinnat ja muistitiedon eri esitykset muokkaavat pitkään meitä ja poliittista kulttuuria.[2]

Itsemme ymmärtäminen osana yhteiskuntaa ja sen historiaa on paitsi kiinnostavaa myös osa sivistysprosessia – ihmisenä kasvamista. Aikamme sivistykseen voisi kuulua suurempi ymmärrys historiantulkintoihin ja muistitietoon liittyvistä syvistä, pitkistä ja vaikutusvaltaisista identiteetin, kulttuurin ja politiikan prosesseista. Historioitsijat julkaisevat hyviä kirjoja meillä ja muualla, mutta miten tieto välittyy kansalaisten sivistykseen, nuorten ja aikuisten tietoisuuteen ellei historiaa opeteta kouluissa? Toivon, että historiattomuuden aikakautta ei tule.

Viitteet & Kirjallisuus

1 Justin Weinberg, Why Study the History of Philosophy? *Dailynous* 15.9.2014. Verkossa: dailynous.com/2014/09/15/why-study-the-history-of-philosophy/

2 Seppo Hentilä, *Pitkät varjot. Muistamisen historia ja politiikka*. Siltala, Helsinki 2018.

Vilma Pimenoff, *I see you, I see you not* (2018), Installaatio, 26 kuutiota ja seinätuloste *The Eyes*, 2,5x1x1,5 m (kuutiot).

Maaria Ylikangas

Ainako vaan samasta kaivosta?

Monotonia ja moneus Saara Turusen *Sivuhenkilö*ssä ja sen vastaanotossa

”Mitä maailma tarvitsee ollakseen täydellinen?
Se, ja juuri se oli hänen kysymyksensä, jonka hän sulki sisimpäänsä, mutta vielä syvemmälle sen vaateliaan toiveen, että hän, hän itse, Christa T., sellaisena kuin oli, voisi olla maailman täydellisyydelle tarpeen.”
Christa Wolf, *Erään naisen elämä*

_Medusan huonee_n (2019) ensi-illan alla _Helsingin Sanomien_ kulttuurisivujen pääjuttuna on dramaturgi, ohjaaja Saara Turusen haastattelu[1]. Turunen sanoo kyllästyneensä tšehoveihin ja naisten teatterirooleihin teentarjoajina. Hän sanoo väsyneensä kaiken läpäisevään mieskatseeseen, joka on läsnä niin monissa arvostetuissa klassikoissa, kuten Nabokovin _Lolita_ssa (1955). Ei aikaakaan, kun sosiaalinen media täyttyy kulttuurimiesten huolekkaista päivityksistä. He muistuttavat, että _Lolita_ssa on muitakin tasoja ja että kertoja on epäluotettava – eli kirja on pedofilian ja (naisen) hyväksikäytön vastainen. Turunen osuu hämmästyttävän yksinkertaisella toteamuksella maaliin ja ajaa kaanonin hegemonisen tulkinnan puolustusasemiin. Viime vuonna Turunen puhutti feministisellä romaanillaan _Sivuhenkilö_ (2018).

Kirjan kirjoittaminen on työlästä. Käsikirjoituksen kaupittelu kustantamoihin, pitkänoloinen matka kustannuspäätökseen ja -sopimukseen, kirjan viimeistely ja lopulta sen julkaiseminen. Sitten vastaanoton odottaminen, teilauksen kauhu, huomiotta jäämisen pelko, vaihteleva varmuus siitä, ettei kukaan lopulta ymmärrä tai edes välitä.

Alku, jonka kirja julkaisemisen myötä saa, ei ole enää tekijän käsissä. Hänen on lohkaistava itsensä irti teoksesta, josta ei kuitenkaan pääse enää eroon. Kun romaani julkaistaan, päättyy yksi työ ja alkaa toinen.

Toisessa romaanissaan *Sivuhenkilö* Saara Turunen kuvaa häiriötilaksi muuttuvaa odotusta esikoisteoksen ilmestyttyä. Oma, tavallinen elämä tulisi taianomaisesti kirjailijaelämäksi, joka olisi jotain muuta:

> ”Eikä se ole mitä tahansa silmäilyä, vaan ominaista ainoastaan ihmiselle, jonka kirja on juuri julkaistu. Ja kummallista tässä kaikessa on ainoastaan se, ettei mikään ympäristössäni tunnu käsittävän tätä muutosta. Katu on sama kuin ennen, penkit ja liikennemerkit ovat samoja kuin ennen, eikä kukaan pysäytä minua toivottaakseen onnea. Missään ei riemuita eikä juhlita, vaikka kaikki on erilaista kuin ennen.” (23–24)

Sivullisuus henkilöä oli jo vaivannutkin. Erottuaan parisuhteesta ulkomaalaisen miehen kanssa ja palattuaan kotimaahan hän oli joutunut pettymään:

> ”[O]lin luullut, että siitä alkaisi hurja ja itsenäinen elämäni, joka koostuisi siitä, että tekisin upeita taideteoksia ja juhlisin saavutuksiani päivät pääksytysten iloisten ihmisten seurassa, matkustelisin, nauraisin ja laulaisin. Mutta todellisuudessa ei siitä alkanutkaan mitään. Siitä alkoi vain synkeä ja musta yksinäisyyden kaivo, josta ammensin likaisen ruskeaa vettä vanhalla hammasmukillani, ja join sitä joka päivä, vaikka se maistui kuolemalta, maalta ja mudalta.” (37)

Henkilö tämän tästä kuvittelee, että ulkoiset tapahtumat muuttaisivat hänen elämänsä. Kirjailijaksi tuleminenkaan ei saa muutosta aikaan, vaan tyytymättömyys rasittaa henkilöä jo ennen kuin ”maamme huomattavin sanomalehti” julkaisee tytöttelevän arvostelunsa. *Sivuhenkilö* viittaa suoraan Turusen esikoisesta, *Rakkaudenhirviö*stä (2015) ilmestyneeseen arvioon, joka herättää aiheellista hämmästystä.[2]

> ”Se, ettei päähenkilöllä ole nimeä, on kai tuottanut arvostelijalle vaikeuksia ja hän on päättänyt viitata päähenkilöön sanoilla: likka, neito ja vaimoke. [...] Kirjan kieltä tai tyyliä

Vilma Pimenoff, *The femme fatale* (2018), sarjasta *Director's Cut*, ProSec print, 96x73 cm.

”Kukapa ei haluaisi haastaa patriarkaattia, ainakin irtisanoutumalla siitä.”

> ei kuvailla. Yhtäkään kirjallista viitettä ei ole löytynyt. Miksei kirjaani ole verrattu mihinkään aiemmin kirjoitettuun?” (74)

Masentavasta arviosta huolimatta kirja voittaa *Helsingin Sanomien* kirjallisuuspalkinnon[3]. Turusen päätös haastaa Antti Majanderin laiska kritiikki kirjassaan vaikutti suoraan *Sivuhenkilö*n vastaanottoon, ja arvostelun herättämien tunteiden käsittely teki Turusen romaanista yhden vuoden 2018 puhutuimmista kirjoista. Sekä blogimaailma että kriitikot tarttuivat *Sivuhenkilö*ön omaa rooliaan miettien: ”*Sivuhenkilö*ä lukiessani toivoin, että olisin kolme vuotta sitten kehunut Turusen esikoisteosta somessa jotenkin vuolaammin, niin että tieto siitä olisi kantautunut myös kirjailijalle.”[4]

*Sivuhenkilö*n vastaanotto on ollut erittäin laaja ja perusteellinen, ja sen suomat pienet havainnot ja näkökulmanvaihtelut rikastavat kirjallista kulttuuria niin, että vastaavaa soisi näkevänsä useamminkin.

Väärinymmärretty

”Arvion suoraan tai välillisesti aiheuttama häpeä on Turusen kuvaamana varsin kokonaisvaltaista. Se on samanaikaisesti sekä yksityistä että julkista, todellista ja kuviteltua. Häpeä kumpuaa arvion laukaisemana hahmon sisältä ja heijastuu ihmisissä hänen ympärillään”, kirjoittaa Sanna Lipponen taidemedia *Edit*iin laatimassaan *Kritiikin anatomiaa* -sarjassa[5]. Hänen tekstinsä heijastelee hyvin niitä tunteita, joita kriitikot ovat käyneet läpi *Sivuhenkilö*n kohdalla. Kirjaan on tartuttu lady Macbethin moneen kertaan pestyin käsin.

Koska autofiktiivinen romaani tilittää sitä, millaista on tulla ymmärretyksi väärin julkisessa vastaanotossa, romaanista kirjoittavan ensimmäinen reaktio on tietysti suoriutua paremmin tällä kertaa: lukea kirja paremmin, muodostaa käsitys siitä itsenäisesti ja antaa sille tilaa. Yleistävästi voisi sanoa, että kun kirja kerran luettiin ja mietittiin huolella, monet siitä kirjoittavat totesivat, että maskuliininen hegemonia on kohdannut Turusessa ja *Sivuhenkilö*ssä feministisen haastajansa. Romaanin asenne on leimannut myös vastaanottoa: kukapa ei haluaisi haastaa patriarkaattia, ainakin irtisanoutumalla siitä.

”[Turunen] tosiaan kuvaa yksityisen kautta jotain suurempaa, mutta [...] ei tarinasta jää kuvaa, että hän pyrkisi selittämään kaikkien naisten kaikki tunteet, saati väittämään omiaan yleisen yhteisiksi. Turunen kuvaa koko asetelmansa, kirjailijansa vuodenajat sivustakatsojamaisena jatkumona, ja se on yhtaikaa hurjan kaunista sekä itselleni äärimmäisen samaistuttavaa”, kuvailee kokemustaan Laura *Mitä luimme kerran* -blogissa[6]. Hänestä romaani sekä kuvaa tunnistettavaa tilannetta että on esteettisesti onnistunut.

Sivuhenkilö ilmestyi keskelle #metoo-kampanjan ja muutostarpeen sävyttämää ilmapiiriä. Monet ovat rakastaneet romaania, koska se on sanoittanut heidän kokemustaan ja yrittänyt kaivautua ihmisten ilmoille ”patriarkaattiparketin” alta[7].

Kaksi aivan ilmeistä sukupuolta

> ”Oli yllättävää lukea pääkaupunkiseudulle sijoittuvaa, taiteilijaelämää kuvaavaa nykyromaania, jossa sukupuoliroolit ovat näin perinteiset. *Sivuhenkilö*ssä kuvattu nyky-Suomi koostuu kahdesta eri lajista, naisista ja miehistä. He eivät asu edes samassa todellisuudessa.”[8]

Joonas Säntin verkkolehti *Kiiltomato*on kirjoittama arvostelu on päätynyt toistuvasti opponoinnin kohteeksi

”Kirjoittajan argumentaatio perustuu ennemmin tähän oletukseen kuin Säntin tekstin kysymyksiin, väitteisiin tai epävarmuuden ilmaisemiseen.”

*Sivuhenkilö*stä käydyssä keskustelussa. Säntin kritiikin terä kohdistuu ensinnäkin romaanin perinteisiin sukupuolirooleihin: naiset kuvataan perhekeskeisinä hoivaajina, miehet puuhailukeskeisinä metsästäjinä. Kriitikko ei ole varma siitä, päätyykö tällainen sukupuolen käsittely lopulta vahvistamaan kaksinapaista sukupuolijärjestelmää. Toiseksi Säntti kyseenalaistaa *Sivuhenkilö*ä autofiktiona:

> ”Turunen kirjoittaa joissain avainkohdissa nimenomaan itsestään. [...] [A]utofiktiossa ja omaelämäkerrallisessa romaanissa kirjailijaminän ja kertojanäänen hämärällä suhteella on muutakin merkitystä kuin jättää lukija arvelemaan, tapahtuiko tilanteita oikeasti vai ei. Erolla soisi tehtävän jotain. On tunnustettava, että en tiedä mitä Turunen sillä tekee.”[9]

Säntin ymmälläänolo herätti vastareaktioita, joista suuri osa on kadonnut kuukausien taakse yksityisten Facebook-seinien keskusteluketjuihin. Mutta kaikki jäljet eivät ole vielä kylmenneet: ”[K]riitikko ei ole ymmärtänyt *Sivuhenkilö*n feminististä ja feminiinistä manifestaatiota. Kriitikko voisi tunnustaa teoksen merkityksen ja feminismin, jos teos täyttäisi nuo kriitikon ehdottamat perinteisesti maskuliiniseksi mielletyt arvot”, puhuttelee nimimerkki Katariina K *Kylmien seutujen linnut* -blogissa kriitikko Sänttiä.[10] Teksti on polarisoiva eikä puutu esimerkiksi Säntin kysymyksiin lajista tai kaksinapaisen sukupuolijärjestelmän vahvistamisesta. Bloggari lähinnä toteaa, että kulttuurissamme vallitsee kaksinapainen sukupuolijärjestelmä, ja pitää tätä perusteena sille, että romaanissa sen kuvaaminen on oikea valinta.

Kylmien seutujen linnut antaa käsityksen keskustelun luonteesta. Katariina K:n tapa lukea kritiikkiä on polarisoiva, ja hänen tekstinsä asenne perustuu kriitikon oletettuun positioon patriarkaalista instituutiota edustavana valkoisena miehenä. Kirjoittajan argumentaatio perustuu ennemmin tähän oletukseen kuin Säntin tekstin kysymyksiin, väitteisiin tai epävarmuuden ilmaisemiseen. Asenne myös rinnastaa mutkitta niinkin erilaiset kirjoitukset kuin Säntin arvion ja Antti Majanderin *Helsingin Sanomiin* laatiman lauantaiesseen, jossa tämä on löytänyt itsensä *Sivuhenkilö*n Kriitikko-hahmosta. Ele voi olla jollain tapaa oikeutettu feministisenä reaktiona patriarkaattia vastaan mutta yhtä kaikki se kieltäytyy keskustelemasta ja ottamasta selvää, mitä toinen keskusteluun osallistunut oikeastaan sanoo.

*Sivuhenkilö*n ansiot on nähty kriittisemmissäkin arvioissa – kaikki eivät, tietenkään, ole yhtä innostuneita teoksesta kuin toiset, mutta kirjoittavalla lukijakunnalla tuntuu olevan melko yhtenäinen käsitys teoksesta. Majanderin lauantaiesseekään ei ollut *Helsingin Sanomien* ainoa teksti romaanista, vaan asiallinen arvostelu siitä ilmestyi erikseen[11].

Kutsu samastumaan

> ”Kun naista halutaan hemmotella, hänet meikataan ja puetaan erilaiseksi kuin hän oikeasti on, minä mietin. Aivan kuin viesti olisi, että kaikki on ihanampaa, jos et ole se, joka olet. Kun miestä halutaan hemmotella, hänet viedään kalaan tai metsälle, melomaan tai värikuulasotaan.” (183)

*Sivuhenkilö*ssä on kaksi, ja vain kaksi, sovinnaisesti kuvattua sukupuolta. Kokemus naisten ikuisesta sivullisuudesta, hoivan kulttuurista ja osattomuudesta julkisessa sfäärissä saa *Sivuhenkilö*ssä täsmällisen sana-asun.

Havainto hemmottelun sukupuolierosta on tyypillinen esimerkki romaanista. Kertojaminä asemoi itsensä naistaiteilijaksi sellaiseen maailmaan, joka on asettunut poikkiteloin naistaiteilijan urapolulle.

*Sivuhenkilö*n päällimmäinen totuus ja todellisuuskuva on yhteiskunnallinen, kuten Säntti kirjoittaa: ”[y]mmärrän romaanin kuvauksena häpeästä, sisäistetystä mieskatseesta, kyvyttömyydestä saavuttaa omaa haluaan. Kuten kirjan nimikin ehdottaa, naisen on edelleen helpompi päätyä sivuhenkilöksi omassa elämässään. [...] Niinpä kirjan yhteiskunnallinen tematiikka on todella painavaa.”[12]

Esikoisromaanin julkaiseminen paljastaa henkilölle kirjallisuusmaailman patriarkaalisuuden perusteita myöten. On kuin kertoja näkisi kirjallisuusinstituution sukupuolitetun vinouman ensi kertaa. Valaistuminen alkaa siitä hetkestä, kun henkilö lukee tytöttelevän arvostelun. Näkökulman korostunut naiivius alleviivaa, että kirjallisuusmaailma toistaa sukupuolittuneen arkimaailman kuvioita.

Henkilö panee merkille, että naisille ja miehille on varattu julkisuudessa erilainen rooli. Naisten osana on vastata tyhjänpäiväisiin kysymyksiin, kun taas miehet hoitavat tärkeät, vakavat ja vaikeat kysymykset. Kysyä tosin sopii, mistä juontuu naisille suunnattujen kotia, perhettä ja naiseksi kasvua koskevien kysymysten *tyhjänpäiväisyys* verrattuna yhteiskunnan julkisia puolia koskevien kysymysten *tähdellisyyteen*.

Teoksen feministinen herääminen on tavanomainen tarina, jossa nimenomaan julkinen arvonannon järjestelmä herättää suuttumusta, yksityiselämän roolijako enemmänkin lannistuneisuudesta singahtavaa lakonista huumoria. Kertojan esittämät näkemykset patriarkaatista tai arjen sukupuolirooleista ovat havaintoina konventionaalisia, olkoonkin, että kuvaus on usein osuvaa. Niissä ei ole mitään uutta. Siitä huolimatta *Sivuhenkilö* osoittautui puhuttelevaksi feministiseksi teokseksi.

Vaikka heräämiskertomus on tavanomainen, kertojan paikka maailmassa ei ole. Taiteilijaromaani sijoittuu kulttuuripiireihin – huolimatta henkilön yksinäisyydestä – ja keskiluokkaiseen miljööseen. Henkilö haastaa patriarkaattia nimenomaan julkisessa sfäärissä, taiteen ja taiteesta puhumisen alueilla. Yksityisen sfäärin tavalliset, stereotyyppiset naiset ja miehet saavat olla statisteja, koska henkilö ei ole kovin kiinnostunut olemaan osallinen heidän elämäntavastaan.

Esimerkin heräämisestä tarjoaa *Sivuhenkilö*n tapa käsitellä kaanonia. Henkilölle paljastuu se tosiseikka, että kaanon, kirjallisuuden perimmäinen arvonannon järjestelmä, on miehisen perinteen määrittämä. Tämä on henkilölle karvas epifania. Kaanonin hyväksyminen parhaiden kirjoittajien parhaiksi kirjoiksi (171) antaa vääristyneen kuvan todellisuudesta ja parhaista kirjoittajista. Kaanonin haastaminen on feministisessä perinteessä jo vanha ele, mutta *Sivuhenkilö* käyttää sen tuoreena havaintona. Romaani tukee rikkumatta tätä ilmeistä havaintoa.

Autofiktion riesana tässä tapauksessa on, että *Sivuhenkilö*n kerronnan tasoilla mikään ei anna ymmärtää, että se asettuisi itsessään feminististiseen kaanoniin. Maskuliinisen hegemonian kaanoniin keskittyminen on *liian argumentoivaa*, ja yhdistettynä suoruuteen se saa kirjan vaikuttamaan yksinkertaiselta. *Sivuhenkilö* ei taideteoksena houkuttele palaamaan, se ei jätä lukijalle paljoakaan tilaa, vaan toimii tilitysmäisesti kehityskertomuksen ja taiteilijaromaanin puitteissa.

Sivuhenkilö löytää syyn henkilön ahdistuneisuuteen, sivullisuuteen ja osattomuuden kokemukseen suoraan patriarkaatista. Mikään muodossa, tyylissä tai kerronnassa ei haasta tätä perushavaintoa, vaan paremminkin kirjan kuvaamat tapaukset ja esittämät argumentit vahvistavat sitä ja sen sisältämää maailmankuvaa. Kirja etenee kronologisesti, sen minäkertoja pysyy tunnistettavasti samana ja ehyenä alusta loppuun. Siksi romaani tuntuu liiankin helpolta.

Ihmiset minäkertojan elämänpiirissä näyttävät löytäneen paikkansa yksinkertaisesta sukupuolitetusta todellisuudesta, eikä romaani problematisoi tätä seikkaa. Kun henkilön tarkasteleminen ulkopuolelta jää täysin lukijan käsiin, henkilö alkaa vaikuttaa koomiselta. Nämä seikat saavat kirjan aukikirjoitetun feministisen tason tuntumaan parodiselta. On vaikea sanoa, onko parodisuus tarkoituksellista vai onko se romaanin ohjelmallisuudesta juontuva ominaisuus. Mikään romaanissa tai sitä kehystävissä teksteissä ei kuitenkaan vaikuta tukevan tulkintaa tarkoituksellisesta parodisuudesta – sille on vaikea keksiä mitään motivaatiotakaan.[13]

Samaan aikaan juuri yksilöllisen, feministisen heräämisen taso, havainnollisesti kuvattu oppivuosi, tekee *Sivuhenkilö*stä samastuttavan kasvutarinan. Kirjan alun vetämättömyys muuttuu kritiikin myötä keskivaikeaksi masennukseksi ja tukahdetuksi kiukuksi, tieto palkinnosta piristää ja toimerruttaa, alkaa suunnata henkilöä kohti maailmaa. Henkilö kyllästyy ja suuttuu, alkaa toimia patriarkaattia vastaan ja löytää lopulta sisäisen rauhan.

> ”Ja yhtäkkiä minusta tuntuu että ajatukseni ovat muuttuneet. Kirja tuntuu aidosti menneisyydeltä. Ymmärrän, ettei siitä saatu huomio ole tuonut sitä merkityksen tunnetta, josta olin niin kovasti haaveillut. Minun olisi annettava olla ja etsittävä elämäni tarkoitus jostakin muualta.” (234)

Sivuhenkilö on samaan aikaan tunnustuksellinen päiväkirja ja autofiktiivinen romaani, poliittinen essee ja kasvutarina. Kehityskaaren selkeys tekee henkilöhahmosta jossain määrin paperisen, jopa tyyppitarinan keskushahmon. Hahmo kasvaa päästämällä irti menneestä.

Argumentoiva romaani

> ”Essee otetaan vakavasti. Se luetaan niin kuin se on. Tämä on kaiken asiaproosan vahvuus, eikä järkeeni mahdu, miksi niin monet kirjailijat haluavat hankkiutua siitä eroon laimentamalla muistelmansa ja tilityksensä fiktioksi – tai silkan esseeproosansa, kuten Juha Hurme. Vuoden 2018 *Kiinnostavan kirjailijan* Saara Turusen *Sivuhenkilö* ei varmaan sisällä yhtään keksittyä asiaa.” (Antti Nylén, *Hävitö*)[14]

Vilma Pimenoff, *The smile* (2018), sarjasta *Director's Cut*, ProSec print, 88x67 cm.

Sivuhenkilö on mielletty yhtäpitäväksi todellisuuden kanssa; ehkä ei siten, että päähenkilö olisi käsitetty tismalleen Saara Turuseksi – onhan kyseessä *romaani,* eikä kukaan sivistynyt ihminen jahtaa romaanista faktoja ja paljastuksia. Autofiktio, kirjailijan kaltaisen minäkertojan käyttäminen romaanissa luo uskottavuutta. Faktoja pystyy tarkistamaan: näinpä se sanomalehti tosiaan kirjoitti henkilön kirjasta!

Kysymys lajista on kuitenkin seurannut sitkeästi *Sivuhenkilö*ä. On kysytty, mihin se tarvitsee fiktion ulottuvuutta, tai miksi se on pitänyt kirjoittaa autofiktiivisenä teoksena. Teoksen muoto ei tunnu kohtaavan sen tyyliä ja sisältöä.

Essee ja autofiktio ovat kirjallisilta keinoiltaan yllättävän läheisiä. Luonnollinen henkilö (kirjailija) on molemmissa tapauksissa eri asia kuin tekstiin rakentuva puhuva tai kerronnallinen minä. Molemmissa lajeissa fiktiivisten keinojen ja tosiasioiden suhde on samea.[15] Molemmat kuitenkin saavat affektiivista voimaa juuri persoonasta, joka rakentuu tekstiin alttiiksi tulkinnoille, kumppanuuden ja eroavaisuuksien kokemuksille.

*Sivuhenkilö*n vastaanotossa ei ole aina selvää, puhutaanko todellisten tapahtumien kuvauksesta vai kaunokirjallisesta teoksesta, eikä siitäkään, kenen todellisuudesta puhutaan. Haastattelussa Turunen vahvistaa, että *Sivuhenkilö* sisältää paljon materiaalia hänen omasta elämästään[16]. Autofiktion tapaan materiaali on vieraannutettua, eikä sitä voi palauttaa lähtökohtiinsa. Eikä liioin pitäisi olla kovin tärkeää, mikä detalji teoksessa yhtyy elettyyn, mikä taas vieraantuu siitä.

Autofiktiona *Sivuhenkilö* myös asettuu osaksi viimeistään Knausgårdin myötä trendiksi muodostunutta nykykirjallisuuden uomaa. Instituution ytimistä – kirjallisuuslehdissä – on jo eräämmän kerran ehditty julistaa juonellisen proosafiktion valumista genrekirjallisuuksien normiksi taidekirjallisuuden valtavirrasta. Autofiktio on uusi normaali, koska sen keinojen avulla pystyy luomaan toisenlaisen suhteen todellisuuteen ja lukijaan kuin perinteisen fiktion avulla ja samalla säilyttämään fiktion antaman suojakalvon kirjoittajan ja kirjan välillä. Toisaalta se myös rikkoo sen – esimerkiksi Knausgårdin tapauksessa voi epäillä, onko *Taisteluni*-sarjan kirjoittaminen korvannut hänen muistikuviaan uusilla, taiteeksi tarkoitetuilla, niin ettei hän enää pysty erottamaan kaunokirjallisia muistelmiaan siitä paljon epämääräisemmästä henkilöhistoriasta, joka tavallisesti pysyy koetun piirissä, vaikkakin on altis muutoksille esimerkiksi muisteltaessa.

Sivuhenkilö ei upota lukijaansa piinallisen pikkutarkkaan muistin vuohon, vaan sen keskeiset motiivit ovat pelkistettyjä: isän ostama asunto, naapurit, huone, huonekasvit, katosta roikkuva koukku, pissaläikkäinen patja, esikoiskirjaan liittyvä odotusten ja ajatusten suo sekä feministinen ohjelmallisuus, joka ujuttautuu jokaiseen sosiaaliseen tilanteeseen. Majander oli väärässä leimatessaan *Rakkaudenhirviö*n miten-minusta-tuli-minä -teokseksi. *Sivuhenkilö*ön luonnehdinta pikemmin sopisi.

*Sivuhenkilö*n näkökulman naiivius ja tapa argumentoida tuntuvat palvelevan sen pyrkimystä paljastaa hegemonisia rakenteita mahdollisimman tunnistettavalla tavalla, mutta keino tuo romaaniin manifestimaisuutta. Sellaisena *Sivuhenkilö* on jälkijättöinen, vaikka syystäkin on usein todettu, että maailma ei ole kuitenkaan vielä ratkaisevasti parantunut, ja siksi samat teemat ovat naisasian kannalta yhä ajankohtaisia.

Mutta juuri pyrkimys abstraktioiden ja kärjistysten avulla havainnollistaa naisen asemaa kulttuurin kentällä saa *Sivuhenkilö*n lähenemään esseistiikkaa. Kirja argumentoi, jatkuvasti, ja se käyttää kaunokirjallista kuvausta tähdentääkseen keskeisiä väitteitään. Autofiktiivisyys antaa kokemusperäisten väitteiden esittäjälle paikannettavan hahmon ja roolin, vaikka kertoja ei olekaan sama kuin Turunen. Näin se lisää väitteiden vaikuttavuutta. Proosateoksen mittakaava on kuitenkin vallan toinen kuin kolumnin tai esseen.

Toisten outous

*Sivuhenkilö*n kaltaisia tukehtuneita kertojia on toki muitakin. Christa Wolf kirjoittaa *Erään naisen elämä*ssä (1968) Christa T. -nimisestä naisesta[17]. Kertoja pyrkii pääsemään käsitykseen kuolleesta naisesta muistojensa ja tämän kirjallisen jäämistön pohjalta. Kertojan ja päähenkilön suhde on epäselvä, se kytkeytyy määrittelyn ja muistamisen valtaan. On mahdollista, että kertoja ja Christa T. ovat sama ääni, kuin toukka puhumassa perhosen jättämästä kotelosta. Teos myös kantaa autofiktion tunnusmerkkiä: Christa on teoksen päähenkilön ja kirjoittajan nimi. Se on vain työstetty niin pitkälle fiktiomuotoon, että autofiktio ei tunge läpi.

Christa T. on sopeutunut ulkopuolinen: vaimo ja äiti, joka kadottaa itsensä odotuksenmukaiseen elämään ja näkee tragediansa luonteen jatkuvasti. ”Christa T. kulki hieman kumarassa, aivan kuin edessä olisi ollut heikko mutta jatkuva vastustus, johon on tottunut[18]”. Wolfin romaanin ilmeinen kritiikin kohde on Itä-Saksan poliittinen järjestelmä, vaikka kritiikki ei olekaan avoimen julistavaa. Se jäsentyy nimenomaan naisen mahdollisuuksien näkökulmasta.

Kohtaloa muovaava maailma, se, mikä ei anna tämän naisen olla omituinen, muista erillinen itsensä, on Wolfin kuvaamana mielikuvituksen varassa. Olosuhteet ovat viitteelliset. Christa T. on romaanihahmona täysin itseensä käpertynyt. Feministisen proosan traditiosta löytyy muitakin esimerkkejä oman subjektiutensa ympärillä pyörivistä hahmoista, mutta merkillepantavaa on, että esimerkiksi *Erään naisen elämä* ei ole kovin yhteensopiva maskuliinisen eksistentialistisen tradition kanssa, vaikka olemassaolon ja subjektiivisuuden kysymykset ovatkin läsnä.

Sivuhenkilö katsoo maailmaa minäkertojan ehdoilla. Sen maailmassa muut ihmiset vaikuttavat olevan omalla paikallaan: kaikki miehet, mutta myös äiti ja sisar, ystävät ja naapurit. Jokainen on mukavuusalueellaan, paitsi henkilö itse. Kerronta palauttaa muut henkilöt ulkoisiin ominaisuuksiinsa. Vaikkapa naiset ovat nimenomaan äitejä ja hoivaajia, mutta henkilö ei, henkilö on komplek-

Vilma Pimenoff, *The pretty brunette* (2018), sarjasta *Director's Cut*, ProSec print, 81x58 cm.

”Jokainen on mukavuusalueellaan, paitsi henkilö itse.”

sinen. Esimerkiksi *Erään naisen elämä* esittää Christa T:n äitinä, joka ei määrity lastensa kautta. Maailma Christa T:n perheen ympärillä on vivahteikas ja outo, täynnä vuorovaikutuksen kipeää vetoa, vaikka kerronta on kuin kaikuja mausoleumissa. *Sivuhenkilö*n maailma on vailla vastaavaa vuorovaikutusta. Se pikemminkin näyttää henkilön, joka muuttaa muut näkemyksensä kaltaisiksi.

Jakautunut vastaanotto

Kritiikin 1900-luvun halki vallinnut traditio – kuten kaanon – on nähnyt romaanitaiteen jonkinlaisena yhteismitallisena järjestelmänä, josta on kuitenkin hyvällä omallatunnolla pystytty irrottamaan vaikkapa genrekirjallisuudet. Ne eivät ole ”yleistä” kirjallisuutta. *Sivuhenkilö*n vastaanotto ilmaisee harvinaisen suoraan, että ei tosiaan ole olemassa yleistä kirjallisuutta. On vain partikulaaria kirjallisuutta.

Se, että romaanin onnistuneisuudesta ollaan montaa mieltä, on tavallista. Mutta se, että pitäminen tai eipitäminen jakavat vastaanottoa kuten *Sivuhenkilö*n tapauksessa, ei ole. Kärjistetysti vaikuttaa siltä, että vain mies(oletettu) tai patriarkaatin äänetön yhtiöhenkilö ei pitäisi *Sivuhenkilö*ä hyvänä teoksena. Olen harvoin nähnyt vastaanoton yhtä selkeää sukupuolittumista.

*Sivuhenkilö*n lähtökohta on toki poikkeuksellinen. Majanderin lauantaiessee petasi sedät-vastaan-naiset -asetelman, joka ei *Sivuhenkilö*n tapauksessa muuttunut koskaan miksikään muuksi. *Helsingin Sanomien* asema kulttuurikeskustelun keskiössä on ainakin kritiikin ja muun keskustelun kannalta edelleen hegemoninen.[19] Vuonna 2018 ilmestyikin paljon kirjoja, joiden vaikutus pohjautui nimenomaan lukijan puhutteluun sukupuolisena olentona, ja monet niistä tekivät vaikutuksen. Naislukijuus strategiana korostui nimenomaan siten, että henkilöhahmojen tai kuvattujen henkilöiden sukupuoli on ilmeinen nimittäjä kokemukselle ja samastumiselle. Sikälikin *Sivuhenkilö* on osa laajempaa trendiä. Kuitenkin se sai symbolisen roolin feministisessä keskustelussa.

Yksi syy siihen epäilemättä on juuri selkeä argumentaatio ja artikulaatio. *Sivuhenkilö* korostaa ongelmien ja vastoinkäymisten sukupuolittuneisuutta.

”On ankeaa huomata, miten samat vanhat, 1960- ja 70-lukujen kirjallisuudessa käsitellyt sukupuoliasetelmat vain toistuvat ja toistuvat Turusen taiteilijaromaanissa”, kirjoittaa Säntti.[20] Joissakin blogeissa on tehty samantapaisia huomioita, esimerkiksi *Kulttuuri kukoistaa* -blogin Arja kirjoittaa: ”[E]hkä jäin kaipaamaan jotain uutta näkökulmaa sinkku- tai taiteilijaelämään, tai naisen asemaan, tai johonkin: mitään yllättävää tai aiemmin sanomatonta tai havaitsematonta siinä mielestäni ei ole.” [21]

*Sivuhenkilö*stä käydyssä keskustelussa kohtaa kaksi arvottamistapaa poikkeuksellisen näkyvällä tavalla. Romaanin potentiaali tehdä vaikutus tai luoda uutta tuntuu irtoavan sen muotopiirteistä. *Sivuhenkilö* kanavoi yhteiskunnallista keskustelua ja työlääntymistä vaikuttavasti, mutta romaanina se ei lopulta ole kovinkaan raikas.

Se on kuitenkin selvästi sellainen kirja, jota lukiessaan voi syystä kysyä, oliko tämä tarkoitettu minulle. Kriitikko lukee teoksia omaa kouliintuneisuuttaan, muodostamaansa kaanonia vasten. Hän pyrkii tunnistamaan teoksen siinä kontekstissa ja antamaan sille mielekkään paikan ja selityksen. Väliin pohdittiin sitäkin, pitäisikö *Sivuhenkilö*ä – tai muutakaan kirjaa – ylipäänsä antaa *väärälle kriitikolle*. Siis kriitikolle, joka ei joidenkin havaittavien piirteidensä perusteella pysty kirjaa ymmärtämään – eli ei kuulu teoksen kohdeyleisöön. Toisenlaisesta näkökulmasta lukeva ja ajatteleva kriitikko jollain tapaa turmelee teoksen henkeä, ideologista tai genreen sidottua rauhantilaa, joka pysyy

”Romaanin potentiaali tehdä vaikutus tai luoda uutta tuntuu irtoavan sen muotopiirteistä.”

yllä vain, jos saman kokemuksen jakavat keskustelevat teoksesta julkisessa tilassa. En tiedä, mitä hyötyä sellaisesta olisi kenellekään.

Tunteesta todeksi

Vahvistuksen saaminen omille sukupuoleen liittyville huomioille, tunteille ja tuntemuksille on tyydyttävää. Tunteita herättävä kirjallisuus luo itseymmärrystä ja yhteyksiä ihmisten välille, ja siksi poliittiselle kirjallisuudelle on tärkeää pystyä herättämään tunteita. *Sivuhenkilö* ei ole ollut kirjoittaville lukijoille erityisen vaikea kirja, ja sen sisältämät tunteet on tunnistettu hyvin.

*Sivuhenkilö*stä keskusteltaessa onkin otettu esille affektiteoria, jota *Kylmien seutujen linnut* -bloggari tarjoaa romaanin lukemisen välineeksi. 2000-luvun aikana on puhuttu affektiivisesta käänteestä, joka on tuonut ihmistieteiden, kirjallisuudentutkimuksenkin, näköpiiriin aiemmin väheksytyt tunteet ja tuntemukset.[22]

Sivuhenkilö ammentaa affekteista, joista on esimerkiksi #metoon myötä tullut aiempaa tunnistettavampia. Puolinaiset tunteet, mähnäiset mielialat, toisten tahkeat sanomiset ja taustalla surisevat kulttuuriset rakenteet alkavat jäsentyä ja tuottaa romaanissa analyysiksi ja maailmankuvaksi artikuloituvaa kirjoitusta. Pelkkä argumentaatio ei synnytä halua samastua kertojaan, vaan tyyli saa aikaan samastumisen. Kerronta näyttää sanallistuvan tuoreeltaan tilanteessa, jolloin se muodostuu havainnosta, keskeneräisistä ajatuksista, huudahduksista, miettimisten miettimisistä ja mielenmuutoksista.

*Sivuhenkilö*n tapauksessa vaikuttaa siltä, että koetun, affektiivisen, ottaminen ruumiitse vastaan ja sen jakaminen käynnistävät poliittisen prosessin. Feministiselle sanomalle kirja on hyvä kantaja, sen muoto tukee vaikutelmaa todesta. Teos on rakenteeltaan raportinomainen pötkö, mikä palvelee vaikutelmaa emotionaalisen totuuden välittämisestä. Sellaisena se muistuttaa päiväkirjaa, josta puuttuu kaikenlainen konstailu: viitteiden hakeminen kultivoidusta perinnepilvestä, ilmiselvän komposition luominen tekstikatkelmien välille, ajallisten elementtien siirtely, kerronnallisten positioiden muuntelu. Näin ei tietenkään ole – *Sivuhenkilö* ei ole vailla kompositiota, vaan asetelmallisuus on juuri suoruuden vaikutelmassa.

Taiteessa kyse on usein tulkinnanvaraisuuksista, nyansseista, ongelmista, hankauksista, perspektiivin muuttumisesta. Siksi tulkinta on vaikeaa, siksi taiteen ääressä on myönnettävä, että joku toinen saattaa kokea tämän toisin – aivan yhtä perustellusti kuin minä koen näin. Erilaisten kokemusten käynnistäminen, myöntäminen, kehittäminen ja epäileminen ovat radikalismia taiteen ytimessä.

On selvää, että *Sivuhenkilö* on monelle lukijalle kirja, joka tuntuu. Kertoja kuvaa enimmäkseen triviaaleja, arkisia asioita, joita värittää hänen yksinäisyytensä ja eristäytyneisyytensä. Häpeä, syyllisyydentunto, taipumus odottaa muutosta (sen sijaan että pyrkisi siihen) ja itsen vähättely kuuluvat kertojan päivittäiseen ajatteluun. *Sivuhenkilö* sisällyttää argumentaation tekstiin, esimerkiksi klassikkolistan muodossa. Siksi se vaikuttaa jo koetulta tai parodiselta. Teoksen tapa kääntää havainto ideologiaksi ja ideologia havainnoksi esimerkiksi luomalla vahva binaarinen sukupuolinormisto teoksen maailmaan tuntuu lopulta hankalalta. Teoksen ideologinen jyrkkyys ja yksiviivaisuus (jota myönteinen vastaanotto on korostanut) kuitenkin syövät merkitystä komiikalta, osuvan kuvauksen hetkiltä ja koko romaanin maailman materiaalisuudelta.

Kun jokin tuntuu todelta, on vaikea päästää siitä irti. Toisten näkemykset joko kiistävät tai vahvistavat käsitystä romaanista, ja siten käsitystä todellisuudesta. Jokin sisuksissa muljahtaa, kun joku ei ymmärrä kan-

taani, jonka olen muodostanut nujerruttavan kokemusmaailmani pohjalta. Vahva tunne tuntuu osoittavan, että jokin seikka ja siitä päättelemäni asiat ovat kaikki yhtä lailla totta ja yleistettävissä – ja tunteella täytyy olla seurauksia.

Yksi minun näköiseni proosahenkilö, kiitos

Samastuminen on silti jossain määrin ongelmallinen vallitsevana tulkintatapana. Vaikka se onkin psykologisesti ja poliittisesti olennainen seikka - erityisesti, kun kyse on ihmisistä, joiden kaltaisia ei useinkaan tapaa itsenäisinä toimijoina taiteessa tai viihteessä. Samastuminen valtaa elintilaa niille, jotka kokevat jatkuvaa sivullisuutta ja typistämistä. Esikuvallisuuden nälästä ja samastumisen tarpeesta kertovat viime aikoina ilmestyneet tarinakokoelmat, jotka keskittyvät nimenomaan naissankareihin[23].

Samalla esikuvallisuuden, samastuttavuuden ja psykologisen tunnistettavuuden kaltaiset määreet luovat poliittisia identiteettejä. Usein identiteettiproosaa puoltavista puheenvuoroista kuultaa läpi se yksinkertainen ajatus, että miehet ovat aina voineet samastua kaunokirjallisuuden tarjoamiin esikuviin ja rooleihin, koska niillä paikoilla miehet ovat vallinneet. Identiteetin prosessiin kuuluu hylkiminen: tunnistamani samankaltaisuudet luovat jatkuvasti ehdottomia toiseuksia. Siksi juuri identiteettiä korostava tendenssi tuntuu samaan aikaan sekä antavan nopeaa riemua että luovan turhauttavan yksinkertaisia lukutapoja. Ikään kuin tunnistamisen kirkkaus söisi muotoutumisen hämärää.

Kulttuuria läpäisevä maskuliininen hegemonia on historiallisesti pakottanut naiset (aivan kuten vähemmistötkin, mutta eri tavoin) luomaan vivahteikkaita lukustrategioita, koska arvostetun kirjallisuuden kokemusmaailma ei ole vastannut omaa. Naislukijan positio on vaatinut pidemmälle kuin puolitiehen vastaan tulemista. Taiteen, historian ja politiikan vallitsevat kertojanäänet sekä itsestään selvät näkemykset joutuvat osattomien (naisten, seksuaalivähemmistöjen, etnisten vähemmistöjen) käytössä kummaan valoon, joka osoittaa ettei osattomuus olekaan täydellistä. Tulkinnallisen position valtaaminen edellyttää sävykästä keskustelua tekstin kanssa, pientä omankäden oikeuttakin.

Kirjallisuus luo monia ihmisyyksiä ja sumentaa ihmisyyden rajoja, sanoittaa monenlaisia kokemuksia, niin että lukijat löytävät sekä omaa vierauttaan että toisenlaisten kummallisuutta. Historiallisesti maskuliininen hegemonia on luonut esimerkiksi kertojarakenteita (vertautuen elokuvien ”mieskatseeseen”), jotka antavat yksinkertaiseksi samastumispositioksi keskiluokkaisen, valkoisen, kirjallisesti sivistyneen miehen. Sama hegemonia on työntänyt muut elämänmuodot syrjään ihmisen tieltä. *Sivuhenkilö* pyrkii luomaan instituution sisään vastaavanlaisen position, mutta korvaamaan setämiehen naisella – joka on niin ikään etuoikeutettu, valkoinen ja sisällä taiteen systeemeissä.

Sen radikaalein poliittinen argumentti on korvata yksi sukupuolierityinen kaanon toisella. Henkilö ei nuku pissatahraisella patjalla siksi, ettei muuta voi, vaan siksi, että voi.

Kotimaisessa proosassa on lyönyt lyhyessä ajassa läpi kaksi kenties sukupolveen liittyvää kerronnan tai tulkinnan tapaa – eikä tarkoitukseni ole väittää, että ne saisivat aikaan huonoja teoksia. Toinen on depressiivinen, kyynisesti sävyttynyt maskuliininen ironia, joka saattaa tekstin pintatasolla vaikkapa puoltaa feminismiä tai etuoikeuksien purkamista. Kyse on samaan aikaan sosiaalisesta varmistelusta, feministiksi lukeutumisesta ja oman sivistyneen, älykkään, moniperspektiivisen ja taiteellisesti korkeatasoisen äänen säilyttämisestä.[24] Toinen on leimallisen feminiininen kertojanääni, joka pyrkii vyöryttämään feministisen agendan sekä tekstin pintatasolla että sen teoreettisesti kuvaamat ongelmat tekstin alatasoilla[25]. Esimerkki teoreettisesta ongelmasta voisi olla vaikkapa sisäistetty naisviha, joka on *Sivuhenkilö*ssäkin patriarkaattiakin vahvempi minäkertojan vastustajista, koska se tuottaa häpeää ja alemmuudentuntoa. Se salpaa suun ja lamaannuttaa ottamasta tilaa.

Oli näissä tendensseissä sitten kyse kirjoittamisen intentiosta tai lukemisen tendenssistä, ne ovat sukupuolittuneita. Tarve nähdä itsensä kaltaisia henkilöhahmoja yltää pitkälle – kärjistetysti kirjallisuutta kuvittavat selfiet[26].

Samastuminen on hyväkin strategia: kaltaisuuden ja sisaruuden löytäminen tarkoittaa, että maailmani on vähemmän yksinäinen ja että voin sitoutua muihin kokemuksellisella, yksilöllisellä tasolla. Yhtä pitävä joukko on vahva ja tärkeä poliittinen voima. Samalla tuo joukko kuitenkin luo sisä- ja ulkopuolensa, ja näin on tuntunut käyneen *Sivuhenkilön* vastaanotossa.

Kun Hélène Cixous kirjoittaa ”Medusan naurussaan” naiskirjoituksesta ja vaatii naisia synnyttämään itsensä tekstiin, hän ei puhu sukupuolesta yleistävällä tai edes biologiseen sukupuoleen sitoutuneella tavalla. Cixous’n teksti kaikessa liioittelevassa kaunopuheisuudessaankin on säilynyt inspiraation lähteenä ja edelleen radikaalina juuri siksi, että se valaa rohkeutta puskea kohti tuntematonta. Se on luonut omat kliseensä, mutta sen emansipatorisuus on juuri utooppisuutta, jota ei voi nimetä ennakolta. ”[H]uolimatta siitä massiivisesta torjunnasta, jolla naiset on sysätty ’pimentoon’ jotta he hyväksyisivät pimeyden kodikseen, ei ole mitään yleistä naiseuden tyyppiä tai tyypillistä naista - ei tänä päivänäkään” (Cixous 36).[27] Cixous’n teksti antaa feministiselle kirjoittamisen teorialle hurjan mahdollisuuksien horisontin, joka ei edellytä samastumisen kaltaisia tekoja.

*Sivuhenkilö*n kantaaottavuuteen kuuluu poimia ne muistot ja tapaukset, jotka tukevat omaa maailmankuvaa. Kun luen kirjaa uudestaan, alan hahmottaa sen poliittista sanomaa tukevana aineistona, jolla on kaunokirjallinen asu. Kirjaa lukiessa on hyvin vähän tilaa olla epävarma tai outo, vaikka sen keskiössä on epävarma ja outo henkilö. Kertoja ei lopulta olekaan epävarma, vaan hyvin varma.

Viitteet & Kirjallisuus

1 Susanna Laari, Miksi ruma nainen on niin kamala asia? Kysymys riivasi Saara Turusta niin, että hän teki siitä näytelmän. *Helsingin Sanomat* 18.2.2019. Verkossa: hs.fi/kulttuuri/art-2000006003291.html

2 Antti Majander, Hauska esikoisromaani tavattoman tylsästä aiheesta, omasta kasvamisesta. *Helsingin Sanomat,* 26.4.2015.

3 Vuonna 2015 palkinnon sai Turusen *Rakkaudenhirviö*.

4 Tuomas Aitonurmi, Saara Turunen – Sivuhenkilö. *Tekstiluola*, 3.4.2018, Verkossa: tekstiluola.blogspot.com/2018/04/saara-turunen-sivuhenkilo.html

5 Sanna Lipponen, Kritiikin anatomia II: Empatia ja vastuu. Taidemedia *Edit.* Verkossa: editmedia.fi/sarjat/kritiikin-anatomia-ii-empatia-ja-vastuu/

6 Nimimerkki Laura, Saara Turunen: Sivuhenkilö. *Mitä luimme kerran*, 25.4.2018. Verkossa: mitaluimmekerran.fi/2018/04/saara-turunen-sivuhenkilo.html

7 Joonas Säntti, Pakenematon sukupuoli, *Kiiltomato.net* 8.4.2018. Verkossa: kiiltomato.net/saara-turunen-sivuhenkilo/

8 Sama.

9 Sama.

10 Nimimerkki Katariina K, Sivuhenkilön väärinluennat, osa II, 23.7.2018. Verkossa: kylmienseutujenlinnut.blogspot.com/2018/07/sivuhenkilon-vaarinluennat-osa-ii.html. Blogissa on kaksi *Sivuhenkilöä* koskevaa merkintää, joista toinen käsittelee Majanderin *Sivuhenkilö*stä kirjoittamaa lauantaiesseetä (*Helsingin Sanomat*, 8.4.2018) ja toinen koskee Säntin arvostelua.

11 Mervi Kantokorpi, ”Kaikki naiset vihaavat itseään jollain tavalla” – menestyvän naisen sivullisuudesta ei puhuta, mutta nyt kirjailija Saara Turunen kirjoittaa siitä, HS 7.3.2018. Verkossa: hs.fi/kulttuuri/art-2000005594581.html

12 Säntti 2018.

13 Feminismin parodia -lukuhorisontti on välähtänyt myös *Uljakseen* arvostelun kirjoittaneen Pietari Akujärven mielessä. Eliittitaiteilija uhrina, Verkossa: uljas.net/eliittitaiteilija-uhrina/.

14 Antti Nylén, *Häviö*. Kosmos kirjat, Helsinki 2018, 123–124.

15 Tuon suhteen häilyvyys erottuu esimerkiksi Maggie Nelsonin ja Leslie Jamisonin tuotannoissa.

16 Sonja Saarikoski, Auteur. Saara Turusen haastattelu. *Image* 2/2018. Verkossa: apu.fi/artikkelit/auteur

17 Christa Wolf, *Erään naisen elämä* (Nachdenken über Christa T., 1968). Suom. Keijo Kylävaara. Kirjayhtymä, Helsinki 1970.

18 Sama, 31.

19 Facebookin rooli keskustelun leviämisessä on ollut merkittävä, mutta monestakin syystä keskustelun jäsentäminen palvelun sisältä kaatuu omaan mahdottomuuteensa: se on leimallisesti yksityistä ja tilapäistä.

20 Säntti 2018.

21 Nimimerkki Arja, Saara Turunen: Sivuhenkilö. *Kulttuuri kukoistaa*, 24.7.2018, Verkossa: kulttuurikukoistaa.blogspot.com/2018/07/saara-turunen-sivuhenkilo.html

22 Anna Helle & Anna Hollsten, Tunnetko kirjallisuutta? Johdatus suomalaisen kirjallisuuden tutkimukseen tunteiden ja tuntemusten näkökulmasta. Teoksessa *Tunteita ja tuntemuksia suomalaisessa kirjallisuudessa*. Toim. Anna Helle & Anna Hollsten. SKS, Helsinki 2016, 7–33.

23 Muun muassa *Sankaritarinoita tytöille ja kaikille muille* (2018), *Itsenäisiä naisia* (2018), *Tarinoita suomalaisista tytöistä jotka muuttivat maailmaa* (2018), *Naiset joita ajattelen öisin* (2018), ja suomennettuna *Iltasatuja kapinallisille tytöille* (osat 1 ja 2, 2017–2018). Lisäksi Minna Canth on noussut nopeasti keskeiseksi sankariksi, juuri esikuvallisuuden tarpeen tukemana.

24 Esimerkiksi Harry Salmenniemi, Erkka Mykkänen, Johannes Ekholm.

25 Esimerkiksi Hanna Weselius, Sisko Savonlahti, Ulla Donner.

26 Kuten Aino Kivi toteaa podcastissa *Aleksis & Kivi*. ”Miksi kirjalliset selfiet ovat niin yleisiä?”. Yle, 14.12.2018, Verkossa: areena.yle.fi/1-50022341?autoplay=true,

27 Hélène Cixous, *Medusan nauru ja muita ironisia kirjoituksia*. Suom. Heta Rundgren ja Aura Sevón. Tutkijaliitto, Helsinki 2013.

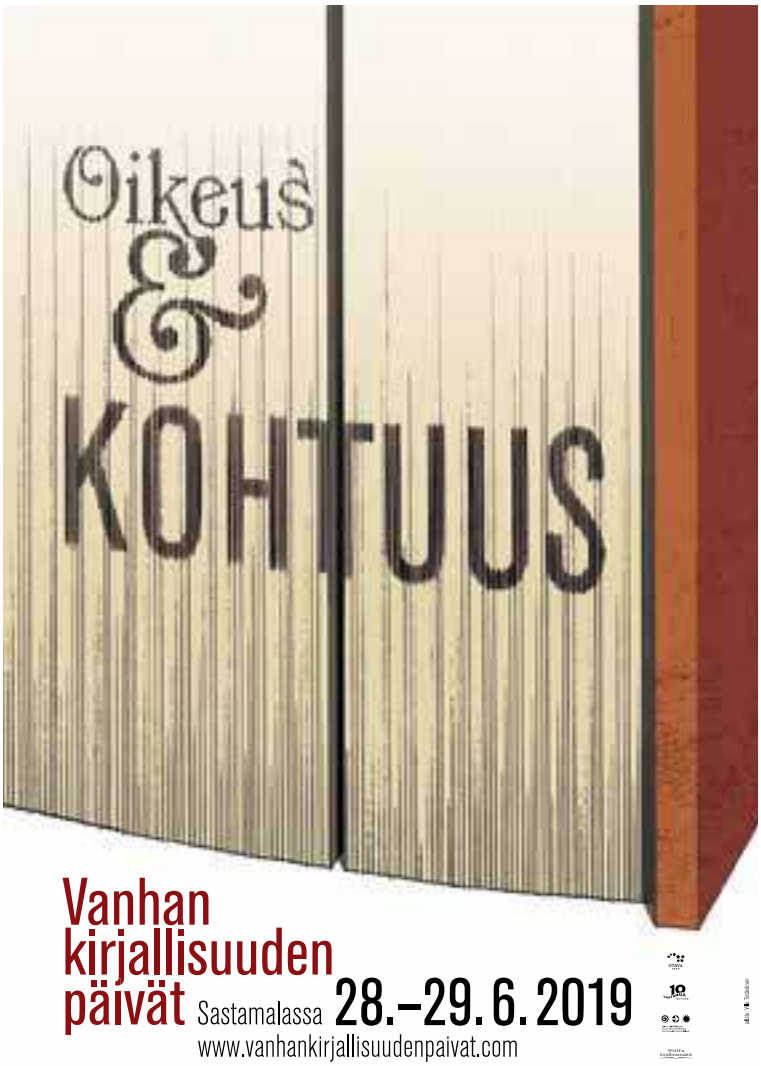

Tytti Rantanen

Nainen taide-elokuvassa
Haluttavuuden vaade haastavana yhtälönä

Ruotsalaistaiteilija Anna Odell hakee toistuvasti konfliktia oman hahmonsa ja erilaisten yhteisöjen, rakenteiden, jopa yhteiskunnan välille, mistä myös hänen edellinen elokuvansa *Luokkajuhla* (Återträffen, 2013) tuli tunnetuksi ja kiitellyksi. Odellin uusin elokuva *X&Y* (2018) on kohtuuton, tärkeä, hauska, ärsyttävä, ajankohtainen, älykäs, eläimellinen, poseeraava, ”vilpitön”. Se on myös uuvuttava, koska sen asetelma pyörii niin painostavasti heteronormatiivisen halun voimasuhteiden ympärillä.

Meta(-ei-)fiktiivinen elokuva alkaa Odellin ja hänen maanmiehensä, machorooleistaan ilmeisen tunnetun Michael Persbrandtin keskustelulla penetraatiosta. Odell mielii penetroida Persbrandtin *strap-on*-dildolla elokuvassa, jota he ovat alkamaisillaan tekemään yhdessä (tai siis tekevät jo) ja jossa he esittävät itseään. *I'm all in,* murahtaa Persbrandt. Samalla elokuvaan virittyy vertailevan katsomisen tilan: #metoo-kampanjan jälkeisessä maisemassa kohtauksia on havainnollista ajatella myös sukupuoliroolit toisin päin käännettyinä. Kovapintaisuudellaan pelaava ruotsalaiselokuvan alfauros voi melko turvallisesti sokkonakin suostua ”mihin vain”, jos elokuva niin vaatii. Maailmantähden agentit kuitenkin kiirehtävät kieltämään *strap-on*-penetraatiokohtaukset, sillä haluavat ”suojella näyttelijää”. ”Tavallinen” elokuvaseksi käy kuulemma päinsä.

X&Y nähtiin Rotterdamin elokuvajuhlien kilpasarjassa. Festivaalin videohaastattelussa Odell ilmoittaa haluavansa tutkia, miten yhteiskunta suhtautuu yhtäältä tunnettuun alfaurokseen ja toisaalta Odelliin, joka on jo leimautunut ”hulluksi taiteilijaksi”. Hän vaati koulukiusaajiaan itsepintaisesti tilille *Luokkajuhla*ssa, mutta hänen lopputyönsä *Tuntematon, nainen, 2009-349701* (Okänd, kvinna 2009-349701, 2009) oli sekin kohuttu. Teoksessa Odell esitti uudelleen aiempaa, todellista psykoosikohtaustaan siksi uskottavasti, että päätyi lepositeisiin psykiatriseen sairaalaan ja sai myöhemmin 50 päivän päiväsakot tunnustettuaan vain näytelleensä avuntarpeensa.

Kaikissa Odellin teoksissa tosi ja esitetty asetetaan jännitteiseen suhteeseen. Uusin elokuva sijoittuu kokonaan studioon, mikä myös ilmakuvissa tehdään selväksi, hieman Lars von Trierin *Dogville*n (2003) tapaan. Odell ilmoittaa juhlavasti haluavansa tutkia identiteetin käsitettä ja kurottaa sekä itsensä että Persbrandtin julkisuuskuvan taakse. Projektin ulkopuoliset – viime kädessä yleisö – eivät periaatteessa voi tietää, mikä on totta ja mikä fiktiota, mutta elokuvassa sen ainakin esitetään jäävän hieman hämäräksi työryhmällekin. Odell värvää produktioon kuusi enemmän tai vähemmän tunnettua skandinäyttelijää, joukossa muun muassa von Trierin elokuvista tuttu Jens Albinus sekä vastikään pop-ikoni Nicoa näytellyt Trine Dyrholm. Kuusikon on määrä edustaa Odellin ja Persbrandtin eri puolia ja pysyä näissä rooleissaan vuorokauden ympäri vaihtelevissa tilanteissa. Albinus esimerkiksi on Odellin herkkä, neuroottinen puoli ja Dyrholm Persbrandtin analyyttinen, kriittinen puoli.

Näkyvin osa tästä identiteettikaleidoskoopista pyörii seksuaalisuuden ja halun ympärillä. Mitään muuta ei esitetä kovin keskeisenä tai kiinnostavana, vaikka Persbrandt yrittää tuoda esiin vakavampia näyttämö- ja kuvataiteellisia pyrintöjään. Heti avauskeskustelunsa sinetiksi pääpari päätyy kuivapanemaan studion pöydällä, eikä aihepiiriä hyljätä teoksen edetessä. Odellin päätavoite tuntuu olevan jonkinlaisen seksuaalisen yliotteen saaminen alfauroosta. Myöhemmin hän leikittelee kaikkien tyrmistykseksi ajatuksella, että kaksikko saattaisi alulle erityisen ”taidevauvan” (*konstbarn*) osana elokuvaa. Katseluni kiepsahtaa pohtimaan, kuinka monta *konstbarn*ia vaikkapa juuri juhlavuosijuhlittu Ingmar Bergman ja muut veikeät *auteur*it ovat jälkeensä jättäneet kenenkään pitämättä sitä erityisen pöyristyttävänä[1].

”Sisäistä eläintään ymmärtääkseen” Odell myös valmistaa paljastavan susipuvun, joka yllä hän ensin poseeraa metsäisessä ympäristössä ja sitten viettelee Persbrandtin. Seksuaalidraaman kierteet kuitenkin monimutkaistuvat, kun Persbrandt yhtyy himokkaasti myös Vera Vitaliin – tai siis Vitaliin näyttelemässä Odellin spontaania ja erotomaanista alter egoa. Mustasukkainen (tai ”mustasukkainen”) Odell kostaa harrastamalla seksiä Jens Albinuksen, herkän versionsa, kanssa. Myöhemmin ”team Odell” kokee henkilövajetta, kun onantointihaluinen Odell yrittää lähennellä ja kosketella näytteli-jöitään. Yksi heistä kokee tämän erityisen ahdistavana ja jättää tuotannon. ”Onko koskaan aiemmin syytetty taiteilijaa oman itsensä seksuaalisesta ahdistelusta”, puuskahtaa Odell. Tapahtumaketju piirtää jälleen näkyviin taiteellisen ilmaisuvapauden ja vallan väärinkäytön ajan-

Vilma Pimenoff, *The tragic diva* (2018), sarjasta *Director's Cut*, ProSec print, 81 cm x 65cm.

kohtaisen rajankäynnin: tarvitseeko näyttelijän sietää mitä hyvänsä ohjaajan vision ja päähänpistojen armoilla, taiteen nimissä?

”Miksi olet niin keskittynyt panemiseen?” tivaa Trine Dyrholm Odellilta identiteettileikkien tihetessä. Hyvä kysymys. Odell ei aiemman tuotantonsa perusteella pelkää penkoa kiperiä ja monimutkaisia sosiaalisia tilanteita, mutta miksi hän haluaa *X&Y*:ssä palauttaa taiteilijan omakuvansa uudestaan ja uudestaan seksuaalisen vetovoiman koetteluun? Elokuvan alkupuolella ilmoitettu tehtävänasettelu tähtää identiteetin ja julkisuuskuvan tutkimiseen. Kai siinä on muitakin puolia? Miksei *X&Y* pääse tai edes pyri haluttavuuden ja pantavuuden kehikon tuolle puolen? Vaikka pidän elokuvaa riemastuttavana, jää se Rotterdamin jälkeen koko alkuvuodeksi hiertämään kuin hiekoitussora talvikengässä. Palaan toistuvasti pohtimaan seksualisoituneisuuden nyansseja, jotka ovat viime vuosina yhä enemmän vaivanneet eräiden naistaiteilijoiden teosten äärellä. En aina aivan hahmota, miten niiden ”naiskatse” (*female gaze*) ei olisi vain omalla tavallaan sisäistettyä ja jalostettua ”mieskatsetta” (*male gaze*).

Nätti ja neutraali nakuna

Vaikka Odell kohtuuttoman taiteilijan roolissaan laittaa itsensä ”rohkeasti” likoon, hän ei kuitenkaan kyseenalaista sitä samaa haluttavan naisen muottia, joka on niin tuttu ja hallitseva valtavirtaviihteestä taide-elokuvaan. Teoksissa voidaan käsitellä henkisestä rikkonaisuutta, syömishäiriöitä, seksuaalista väkivaltaa ja muita monisyisiä ongelmia. Tästä huolimatta myös näissä esityksissä nähdään useimmiten vartalo, joka on kykenevä, valkoinen, hoikka, seksikäs, kaunis, ei liian vanha eikä löysä, ennen kaikkea ”haluttava”. Vaikka teokset kritisoisivat kauneusihanteita ja esineellistävää kulttuuria, ne samalla tulevat osallistuneeksi niihin. Pirullinen *Catch-22*! Odellin kohtaukset susipuvussa olisivat helposti heti koomisia, jos hän olisi huomattavasti robustimpi. Tietenkään en edellytä, että hän hiippailisi hassuissa vartalotoppauksissa, mutta häntä ei vahingossakaan kuvata epäesteettisesti. Nyt Odell on alfanaaras, joka ottaa mittaa Persbrandtin alfauroosta. Laihan naisen alastomuus on neutraalia ja siksi sopiva merkitsijä taideteokseen. Nuorena kuolleen traagisen valokuvaajasankarittaren Francesca Woodmanin alastonkuvat kertovat puhtaasti enkelinä olemisesta, Iiu Susirajan poseeraukset taas tulkitaan kriittisenä tai koomisena *statement*ina.

Samaa hiertävyyttä on suomalais-egyptiläisen taiteilijan Samira Elagozin teoksissa. Maailman tärkeimmän dokumenttielokuvafestivaalin IDFA:n kokeellisessa Paradocs-sarjassa ensi-iltansa 2016 saaneen *Craigslist Allstars*in (2016) lähtökohta oli Elagozin ilmoitus internetin kenties sattumanvaraisimmalla palstalla: ”*24 year-old girl* […] *looking for strangers*”. Näistä kohtaamisista rakentuu elokuva, jossa miehet (kaikki vastanneet olivat miehiä) saavat päättää, miten he kameran edessä esiintyvät. Lähinnä he esiintyvät haluamassa Elagozia eri tavoin. ”Asiantuntija” luennoi täydellisen sperman koostumuksesta, ”Ohjaaja” haluaisi ohjata piiskauskohtauksen Elagozin kanssa, ”ranskanopettaja” taas sitoo *bondage*-asetelmiin. Parin miehen kanssa Elagoz kuvaa itsensä harrastamassa seksiä: ”Taikurin” kanssa romanttisessa nopeutusjaksossa, ”ukrainalaisen” kanssa taas kuin alistuspornoelokuvassa. ”Turkkilainen tanssija” on herttaisen oloinen vanha mies, joka ei ilmeisesti halua sen

Kuva: Anna Odell: X&Y (2018). New Europe Film Sales.

kummempaa kuin tanssia Elagozin kanssa kansantanssia. Jakso tuntuu hengähdystauolta enkä voi olla ajattelematta, minkälainen elokuva olisi mahtanut syntyä, jos Craigslistilla olisi huhuillut 44- tai 54-vuotias nainen.

Anna Odellia tai Samira Elagozia ei voi passittaa ”rumuuskouluun”. He varmastikin esittävät itseään uskottavasti, sellaisina kuin ovat. Silti jään kaipaamaan jotain itsereflektiota heidän itsen esittämisestään. Miksi halun ja haluttavuuden katiska jököttää näissä syvissä vesissä niin annettuna, vaikka teokset väittävät käsittelevänsä ”identiteettiä” tai ”kohtaamisia”? Samalla tämän huomauttaminen tuntuu kiusalliselta: haluaisin löytää seksipositiivisessa diskurssissa jonkin uusasiallisen kaistaleen, jossa olisi tilaa (itse)kritiikille tulematta asemoiduksi umpikonservatiiviseksi ilonpilaajaksi. Tästä ristiriidasta on osuva kuvaus Laura Gustafssonin *Pohja*ssa (2017), jossa teinityttöä nuhdellaan ihastuttavan, vaalean, laihan, isorintaisen ja miellyttämishaluisen naisihanteen ylläpitämisestä:

> ”Kappeliini asteli jo varhain, yläasteen aikaan viimeistään, Kaikkien Kunnioitettavien Naisten Yhtenäisyys. Hän istahti etupenkkiin, katseli ateistin varmuudella kirkkoani ja nimesi ikonini epäjumalankuviksi, saarnasi, että ne ovat haitallisia itsetunnolleni. Niiden palvominen on sairasta ja alistavaa ja epäoikeudenmukaista. ’Tuon nyt tajuaa idiootikin’, nyökyttelin ja liityin hänen joukkoonsa, ja siinä joukossa olin vahva. Myöhemmin kaivoin salakäytävän kirkkooni ja jatkoin uhraamista.”[2]

Miksi pitää uhrata? Mihin pisteeseen asti se on oma valinta ja miten se vaikuttaa muihin? Gustafsson on kirjoittanut samasta tematiikasta myös mainioon *Kikka Fan Club* -esitykseen (2017) liittyvässä tekstissään ”Kikka ja näkyvä naiseus”: ”Naista, joka ottaa käyttöönsä korostetun feminiinisyyden, ei arvosteta koskaan.”[3] Itse taas en löydä keskusteluyhteyttä tämän korostetun feminiinisyyden kanssa, jonka itsetuhoista, myyttistä vetovoimaa kuvittaa myös Anna Erikssonin kunnianhimoinen *M* (2018). Ehkä se on toissijaista, sillä näissä performanssseissa ei tunnuta hakevan minun arvostustani, vaan puhutaan ohitseni ja ylitseni yhä vain haluavalle miehelle. Kuuluisiko minun samastua haluajaan vai halun kohteeseen? Jään katsojana kolmanneksi pyöräksi.

Olga Palo artikuloi kärkkäässä esseessään ”Perse paljaana purkupallon päällä”, etteivät nuoret, seksuaalisuuttaan esittelevät naiset, kuten vaikkapa ”Wrecking Ball” -musiikkivideolla alasti keinuva Miley Cyrus, tarvitse holhousta ja pelastajaa. Huomio kohdistuu Palon mukaan väärin, kun keskitytään paheksumaan näitä naisia eikä rakenteita. Kyllä, mutta miten naiset vaikuttavat rakenteisiin? Kuten Palo huomauttaa, naisen seksuaalisuuden tulisi mahtua samaan kehoon toimijuuden kanssa ilman, että katseen valta muuttaa kohteensa automaattisesti uhriksi.[4] Mutta miksei seksuaalisuuden performointia voisi samalla tarkastella (itse)kriittisesti, varovaisena kysymyksenä siitä, minkälaista todellisuutta nämä performanssit toisintavat ja ruokkivat.

Miksi minua kiinnostaisi kutsua näitä uskaliaita naisia hutsuiksi? En näe oman epämukavuuteni paikantuvan moraaliseen närkästykseen. Pikemmin minua kaihertaa, etteivät nämä performatiiviset naiseudet kuitenkaan juurikaan lavenna naiseuden liikkumatilaa, auta muuttamaan kuvastoa monimuotoisemmaksi. Minusta tuntuu nämä teokset nähtyäni, että olen perustavanlaatuisesti vääränlainen, väärän näköinen, väärän muotoinen, väärän estoinen osallistumaan vuorostani tähän leikkiin. Odellin ja Elagozin teosten esittämä naiseus ja seksuaalisuus ovat jollekulle muulle kuin minulle. *Kikka Fan Club*ista jäi vapauttava vaikutelma, että (esityksen) Kikalta ei olisi ollut pois, jos kaikenlaiset ihmiset olisivat performoineet seksikkyyttä ja ”viihdyttämishalua” samalla tavalla kuin hän. Aikalaiskulttuuri ei tätä halunnut ymmärtää, ja Kikkaa vähäteltiin suotta. Edelleen ympäröivässä maisemassa mahdollisen seksikkään alue on rajattu niin ahtaalle, että normista poikkeava on naurettavaa tai groteskia ja normiin mahtuva puolestaan ”pelkkää” seksikkyyttä.

Elagozkaan ei tunnu *Craigslist Allstar*sissaan tai sen sisarteoksessa *Cock, Cock… Who's There?* (2017) lopulta pääsevän viattoman ja langenneen kahtiajaosta ratkaisevaan moneuteen ja määrittelemättömyyteen. Monologia ja videotaidetta yhdistelevä esitys argumentoi, ettei Elagozin kokema seksuaalinen väkivalta saa määritellä häntä ihmisenä. Silti viimeiseksi kuvaksi jää punattujen huulien välistä valuva sperma Händelin ”Lascia ch'io piangan” soidessa. Onko Elagozin tai Odellin velvollisuus tuottaa katsottavakseni jotain oikeaoppista emansipoitunutta feminismiä? Eipä varmaan, ei väkisin.

Palo kirjoittaa: ”Minua suututtaa se teko, joka kieltää nuorelta naiselta kyvyn omaan harkintaan. Joka uhriuttaa ja asettaa aina yhä uudelleen ja uudelleen vanhan dikotomian, jossa nainen on huora tai madonna.”[5] Ja minua taas tympii taide, jossa on vain yhdenlaisia haluttavia naisia ja jossa tähän muottiin sopimaton nainen on näkymätön tai koominen. Minua väsyttää kuva maailmasta, jossa identiteettiä syväluodataan vokottelemalla ruotsalaista machonäyttelijää metafiktion varjolla – kuin vanhassa vitsissä, jossa pornolehtiä luetaan ”kiinnostavien artikkeleiden vuoksi”.

Tanssi, Saraghina!

Tampereen elokuvajuhlien kansainvälisessä kilpailussa kunniamaininnan saanut Anna Paavilaisen *Kaksi ruumista rannalla* (2019) pureutuu myös tähän kapean naiskuvauksen problematiikkaan. Lyhytelokuvan alussa Laura Birnin (joka on Paavilaisen ohella myös toinen käsikirjoittaja) esittämä geneerinen kuuma nuori nainen herää rantavedestä läpinäkyvään muoviin käärittynä. ”Ei oo saatana todellista, taas!” hän puuskahtaa ja lähtee etsimään vastuullisia elokuvantekijöitä. Hetken aikaa hänen kanssaan kulkee vanhempi nainen (Rea Mauranen), jonka rooli on lähinnä olla erakko rantakalliolla tai jatkuvasti maailmaa pelastamaan kyllästyneen su-

persankarin (Tommi Korpela) empaattinen lohduttaja. Valtavirtaelokuvan vajavaisuudelle on helppo nauraa, mutta teoksen kirpeä väite on, ettei tarjonta ole välttämättä paljoa parempi kanonisoiduissa bergmaneissa tai tarkovskeissakaan: vanhempi nainen haudataan arkkuun, näkyviin jää taas vain kaunotar ja miehet.

On vaikea kuvitella toisenlaista intohimon maisemaa, koska en ole tottunut näkemään vanhoja, ylipainoisia, vajavaisia tai toisaalta liiallisia naisia valkokangashalun kohteina. Elokuvien esittämä visuaalinen mielihyvä ja skopofilia on aina sammahtanut heidän kohdallaan, tai sitten se on kuvattu hetken houreena, josta haluaja tokenee humalansa pois nukuttuaan tai tultuaan muuten taas havainto- ja arvostelukykyisemmäksi. Ylipainoista tai vanhaa naista ympäröivä eroottinen tai seksualisoitu tilanne esitetään ani harvoin neutraalisti kiihottavana. Useimmiten se on sirkusnumero tai koettelemus, jotain uhkaavaa tai posketonta, kuten Lina Wertmüllerin elokuvassa *Mafian uhri* (Mimì metallurgico ferito nell'onore, 1972), jossa Giancarlo Giannini miltei rusikoituu santarmin vaimon pyörityksessä. Federico Fellinin *8½*:n (1963) pikkupoikia kutkuttava La Saraghina on toista maata kuin Claudia Cardinale tai Anouk Aimée. Rumbaa tanssiva vanha prostituoitu voisi yhtä hyvin olla *La Dolce Vita*n (1961) lopussa rantaan ajautunut kummallinen merimöhkö. La Saraghina ei saa olla valokuvataiteellinen hauras enkeli tai *Nordic Noir* -metsän viettelevä susinainen.

Mitä oikein haluaisin, sillä välin kun odottelen Anna Odellin eläkevuosien nyansoituneempia teoksia? Jos norminmukaisuus ärsyttää, olisinko valmis nimeämään jonkun olemassa olevan tekijän tai näyttelijättären uudeksi ei-seksikkääksi muusaksi? Raikkaampaan suuntaan tuntuu ainakin liikahtavan Hannaleena Haurun *Metatitanic* (2018). Hauru esittää sekä itseään elokuvan *Metatitanic* ohjaajana että tiedostavaa versiota James Cameronin *Titanic*in (1997) sankarittaresta Rosesta. Oman elokuvansa (epä)romanttisena sankarittarena Hauru onnistuu samanaikaisesti nauramaan itselleen että jättämään tilaa pienelle hempeilyllekin. *Metatitanic*in halun ja romanssin käsittely ei tunnu ulossulkevalta vaan mukaankutsuvalta.

Haluan hämärämpiä intohimon kohteita! Haluan laveamman naiskuvan. Sillä kuten suomen kielen opiskelijoiden haalarimerkistä vuosia sitten opin, "nainen on potentiaali". Vai olisinko sen tyytyväisempi, vaikka kaikki tehtäisiinkin "oikein", vaikka halun valokeilalla pyyhittäisiin tähän mennessä pimeään jääneet häpeänurkat? Onko halu varmasti kiinnostavinta, mitä elokuvassa voidaan tutkia? Ehkä haluankin lisää hahmoja, jotka eivät määrity niiden pantavuuden mukaan! Siksi Saara Turusen näytelmän *Medusan huone* (2019) lopetus tuntuu niin vapauttavalta: Aina ei tarvitse mahtua piukeaan mekkoon ja muistaa pitää polvia sievästi yhdessä, kun istuu. Voi myös olla olematta viehättävä ja hengitellä rennommin. Medusan oman huoneen ei tarvitse olla pussauskoppi.

Viitteet & Kirjallisuus

1 Bergmanin seksuaalietiikasta raikas tutkielma on osana Ruotsin television ja Svenska filminstitutetin tilaamaa kuuden Bergman-aiheisen lyhytelokuvan sarjaa syntynyt Jane Magnussonin ja Liv Strömquistin animaatio *Rasvapatti* (Fettknölen, 2018).
2 Laura Gustafsson, *Pohja*. Into, Helsinki 2017.
3 Laura Gustafsson, Kikka ja näkyvä naiseus. Verkossa: lauragustafsson.fi/teksteja/kikka-ja-nakyva-naiseus/
4 Olga Palo, Perse paljaana purkupallon päällä. *Nuori Voima* 4–5/17. Verkossa: nuorivoima.fi/lue/essee/perse-paljaana-purkupallon-paalla
5 Sama.

Kuva: Anna Paavilainen: *Kaksi ruumista rannalla* (2019), Bufo Oy.

Katri Tenhola

Rikos vailla rangaistusta?

Vieraana Andrei Zvjagintsev

Synkistä Venäjä-visioistaan tunnettu elokuvantekijä Andrei Zvjagintsev pistäytyi lokakuussa Helsingissä Kansallisen audiovisuaalisen instituutin ja Suomi-Venäjä-seuran kutsumana. Elokuvateatteri Orionissa *Jelena*-näytöksen (2011) jälkeisessä keskustelussa ja Helsingin yliopistolla järjestetyssä luentotilaisuudessa venäläisohjaaja painotti usein toistamaansa viestiä: hän ei tee poliittista elokuvaa. Monet hänen töistään kutsuvat silti lukemaan itseään poliittisina allegorioina tai kannanottoina sosiaalisiin kysymyksiin.

Siperian Novosibirskissä vuonna 1964 syntynyt Andrei Zvjagintsev aloittaa luentonsa kertomalla kehityksestä, joka johti hänen verrattain myöhään alkaneeseen uraansa elokuvaohjaajana. Opiskeltuaan näyttelemistä Novosibirskin taideyliopistossa tuleva elokuvantekijä muutti Moskovaan ja jatkoi opintoja Venäjän teatteritaiteen akatemiassa. Teatteri ja näyttelijäntyö tuottivat kuitenkin pettymyksen. ”Vuonna 2000 olin nollapisteessä”, Zvjagintsev tunnustaa. Sitten televisiokanavan tuottaja Dmitri Lesnevski tarjosi hänelle tv-sarjan *Tšernaja komnata* (Musta huone, 2000) käsikirjoitusta ohjattavaksi. Moskovan elokuvahistoriallisen museon näytöksissä elokuvaan rakastunut ja mainosfilmeistä ohjauskokemusta kerryttänyt Zvjagintsev tarttui ehdotukseen. Pian sen jälkeen Lesnevski tarjosi hänelle käsikirjoitusta pitkään elokuvaan *Isän paluu* (Vozvrashtshenije, 2003).

Zvjagintsev on venäläisen elokuvamaailman outo lintu siinä mielessä, ettei hän koskaan opiskellut Moskovan valtiollisessa elokuvakoulussa, Gerasimov-instituutissa (VGIK). VGIK:ssa opettivat aikoinaan muun muassa Sergei Eisenstein ja Lev Kuleshov, ja sen alumneihin lukeutuu myös Andrei Tarkovski – yksi Zvjagintsevin tärkeimmistä vaikuttajista. Esikoiselokuva *Isän paluu* palkittiin kuitenkin Venetsiassa Kultaisella leijonalla, ja Zvjagintsevista tuli nopeasti yksi Venäjän keskeisimmistä nykyohjaajista.

*Isän paluu*ssa käsitellään ankaran, etäiseksi jäävän isän ja tämän poikien välistä suhdetta. Ihmissuhteiden dynamiikka on aiheena myös ohjaajan seuraavassa, Tarkovskilta vaikutteita saaneessa draamassa *Karkotus* (Izgnanije, 2007). Epätoivoisesta naisesta ja tämän epätoivoisesta ratkaisusta kertovassa *Jelena*ssa (Elena, 2011) yhteiskunnan epätasa-arvo nousee keskeisemmäksi teemaksi, kun taas moneen otteeseen palkittu, Oscar-ehdokkuudenkin saanut *Leviathan* (Leviafan, 2014) kertoo korruptoituneen pormestarin mielivallan alle musertuvasta perheestä. Elokuvan on yleisesti tulkittu kritisoivan venäläistä yhteiskuntaa ja hallintoa. Viimeisin ohjaus *Rakkautta vailla* (Neljubov, 2017) on riipivä kuvaus hajoavan avioliiton keskellä katoavasta pikkupojasta ja itsekkäiden yksilöiden muodostamasta yhteiskunnasta.

Zvjagintsevin elokuvien yhteiskunnallisuutta tutkineen Tony Woodin mukaan ohjaajan töissä tapahtui muutos *Karkotuksen* ja *Jelena*n välillä – samaan aikaan, kun venäläisessä elokuvassa nähtiin laajempi ”sosiaalinen käänne”. Aleksei Mizgirevin, Bakur Bakuradzen, Kirill Serebrennikovin ja Dimitri Mamulian kaltaiset ohjaajat suhtautuivat elokuvissaan kriittisesti Venäjän nykytodellisuuteen ja nostivat esiin aiheita ja ihmisiä, jotka oli marginalisoitu Putinin kahden ensimmäisen, nousujohteisen kauden aikana.[1] Myös *Jelena*ssa on aiempaa yhteiskunnallisempi ote. Se on edeltäjiään konkreettisempi sikäli, että tapahtumat ovat paikannettavissa tiettyyn aikaan ja tietyille Moskovan asuinalueille. Samoin kuin elokuvissa *Rakkautta vailla* ja *Karkotus* tapahtumapaikkana on koti, mutta perheenjäsenten väliset suhteet tuntuvat symboloivan epätasa-arvoista yhteiskuntaa ja kommentoivan sosiaalista todellisuutta.

Zvjagintsev tosin sanoo Orionissa, ettei hän haluaisi painottaa perhettä elokuviensa aiheena, vaikka monet toimittajat siihen hanakasti tarttuvatkin. Hän korostaa perheen olevan elokuviensa tausta, ei itse tarkoitus. ”Perhe on taistelukenttä, ihminen on siellä luonnollisella tavalla esillä, vähän niin kuin sodassa”, Zvjagintsev selittää. Ohjaaja myös paljastaa, että hänen seuraava työnsä kertoo mahdollisesti juuri sodasta: tällä hetkellä hän on kiinnostunut Leningradin piirityksen ja Kiovan taistelun aikaisista tapahtumista vuonna 1941. Tuottajan ja ohjaajan pöydällä odottaa kuulemma kolme kallista projektia. ”Ehkä journalistit eivät puhuisi näin määrätietoisesti tästä perheaiheesta, jos joku näistä kolmesta odottavasta projektista saataisiin käyntiin”, Zvjagintsev tuhahtaa.

Tappakaa oligarkit?

Eniten Zvjagintsevia taitavat toimittajissa ja kriitikoissa kaivella heidän poliittiset tulkintansa. Ohjaaja on lukuisissa haastatteluissa kieltänyt tekevänsä poliittista elokuvaa ja toistaa samaa Helsingissäkin. Vierai-

Kuva: Andrei Zvjagintsev, Jelena (2011). Zeitgeist Films.

lusta jutun tehneen *Episodi*-lehden haastattelussa hän tiivistää: ”[Poliittinen elokuva] on aivan oma lajityyppinsä. Esimerkiksi *Leviathan* ei ole poliittinen elokuva, vaan se kertoo ihmisestä.”[2] Määritteli poliittisen elokuvan miten tahansa, vuonna 2014 ilmestynyttä teosta on helppo tulkita Venäjän Putinin-kauden aikaisten tapahtumien valossa. Esimerkiksi Wood näkee vuoden 2011 lopun tapahtumien vaikuttaneen *Leviathan*iin, joka kuvaa kaikkialle ulottuvan järjestelmän tukahduttavuutta. Tuolloin Putin valittiin kolmannelle presidentinkaudelleen vaalien epärehellisyyteen liittyvien syytösten saattelemana. Zvjagintsevilla ei ollut tapana tehdä poliittisia kannanottoja, mutta seuranneiden protestien aikaan hän esiintyi oppositioystävällisellä televisiokanavalla. Lähetyksessä hän painotti, ettei ollut koskaan aiemmin ottanut osaa poliittisiin väittelyihin tai tapaamisiin, mutta kehotti nyt Putinia huomioimaan, mitä maassa oli tapahtumassa: ”Vladimir Vladimirovits, avaa silmäsi!”[3]

Zvjagintsev ei kuitenkaan Q&A-tilaisuudessa tai luennollaan halua analysoida elokuviensa sanomaa liikaa tai selittää niitä auki: ”Jos olisin pystynyt pukemaan sanoman sanoiksi, minun ei olisi tarvinnut tehdä elokuvaa.” Sanoman typistymisen pelko saattaa olla syy siihen, miksi hän ei halua kutsua elokuviaan poliittisiksi. Kirjassaan *Elena. The Making of Andrey Zvyagintsev Film*, joka koostuu Zvjagintsevin kirjeenvaihdosta, haastatteluista ja päiväkirjamerkinnöistä *Jelena*n tekemisen ajalta, ohjaaja kavahtaa poliittisen luennan yksioikoisuutta: ”Journalistit haluavat *nähdä* [poliittisuuden] elokuvassa. Mutta sanohan, jos *Jelena* kertoisi luokkataistelusta, mikä sen sanoma olisi? ’Tappakaa oligarkit’ (…)?”[4]

Eikä *Jelena* yksiselitteisesti puolia otakaan. Elokuvan nimiroolissa Nadežda Markina esittää eläköitynyttä sairaanhoitajaa, joka elää rikkaan miehensä Vladimirin (Andrei Smirnov) kanssa Moskovan luksusalueella. Helsingin yliopistolla Zvjagintsev selostaa, että Vladimirin elinpiiriin sijoittuvat kohtaukset kuvattiin Moskovassa ”kultaiseksi mailiksi” kutsutulla rikkaiden asuinalueella, kun taas Jelenan ja hänen ahtaasti asuvan työttömän poikansa Sergein (Aleksei Rozin) perheen asuinpaikaksi valittiin yksi kaupungin köyhimmistä alueista, Birjuljovo.

Pariskunnan sosioekonominen epätasa-arvo kärjistyy, kun Jelenan pojanpoika kutsutaan armeijaan eikä Vladimir suostu maksamaan tämän yliopistokoulutusta, jonka turvin poika välttäisi maan pahamaineisen asepalveluksen. Kun Vladimir saa luksuskuntoklubinsa uimaaltaassa sydänkohtauksen mutta selviää hengissä, hän päättää laatia testamentin. Testamentissaan mies aikoo jättää kaiken omaisuutensa aikuiselle tyttärelleen Katerinalle (Jelena Ljadova), joka esitetään hemmoteltuna ja itsekkäänä modernin maailman kasvattina. Vaimolle suodaan vain ”järkevänkokoinen” vuosittainen avustus. Jelenan mielestä testamentti on epäoikeudenmukainen, joten hän sekoittaa toipilasmiehensä lääkkeisiin niin paljon viagraa, että tämän sydän pysähtyy, ja polttaa testamentin luonnoksen. Lakimiehen pakeilla selviää, että ilman testamenttia kuolleen Vladimirin omaisuus jaetaan tasan Katerinan ja Jelenan kesken. Jelena on kuitenkin ehtinyt napata itselleen Vladimirin kotona säilyt-

”Ohjaajaa itseään kiinnostavat eniten ihmisen valinnat ja teot, ei niinkään se, mitä he sanovat tai ajattelevat.”

tämät käteisvarat, jotka hän lahjoittaa pojalleen. Lopussa nähdään, kuinka Jelenan sukulaiset ovat muuttaneet Vladimirin asuntoon ja ovat siellä kuin kotonaan.

*Jelena*a katsoessa on helppo asettua sen nimihenkilön puolelle. Vladimirin määrittely ”riittävästä” vuotuisesta toimeentulosta vaikuttaa julmalta ja miehen suhtautuminen Jelenan köyhän perheen ahdinkoon sydämettömältä. Taloudellinen epätasa-arvo ilmenee myös Jelenan ja Vladimirin suhteessa, jossa nainen tuntuu olevan lähinnä miehen palvelija – vaikka toisaalta avioliitto näyttää vaihtokaupalta myös Jelenalle, joka vaikuttaa naineen Vladimirin tämän rahojen takia. Itara Vladimir saa inhimillisiäkin piirteitä elokuvan dialogiltaan eloisimmassa kohtauksessa, jossa isän ja Katerina-tyttären tasavertainen kyynisyys tuo elokuvaan yllättävän lämmönpilkahduksen. Eikä alempia yhteiskuntaluokkiakaan kuvata mairittelevasti: elokuvan lopussa Jelenan köyhät sukulaiset temmeltävät Vladimirin talossa varsin rahvaanomaisesti. Jelenan Vladimirille hieman ennen tämän kuolemaa lausuma raamatullinen uhkaus ”viimeiset tulevat ensimmäisiksi” on toteutunut. Tai kuten Tony Wood muotoilee: ”proletariaatti kaupungin laidoilta on korvannut sen sydämessä asuvan eliitin”[5].

Jelenan sielu

Woodin näkemys lienee juuri sellainen, jota Zvjagintsev itse kavahtaisi. Ohjaajan omissa tulkinnoissa ei kuulu marxilaisia kaikuja; päinvastoin hän suhtautuu *Elena*-kirjassa päähenkilönsä ratkaisuun yllättävänkin jyrkästi. Hän kuvaa Jelenaa ihmiseksi, joka ei pysty toimimaan rationaalisesti vaan jonka sisimmässä vallan ottaa reaktiivinen ja alkukantainen selviytymisvietti. Jelena edustaa irrationaalisuutta, ja ihanteet saavat kyytiä materiaalisen hyödyn mennessä etusijalle: ”[…] äiti pelastaa lapsensa, eikä ajattele mitään muuta, ei kuuntele järkiargumentteja”, Zvjagintsev kirjoittaa päiväkirjassaan elokuvanteon ajalta. Ohjaaja kutsuu Jelenaa jopa hirviöksi, joka on ensin äidillinen ja huolehtivainen mutta yhtäkkiä epäröimättä tappava eläimellinen peto.[6]

Vaikka sosiaaliset kysymykset ja yhteiskuntakritiikki ovat Zvjagintsevin elokuvissa kiistatta läsnä, moraalinen ja jopa kristillinen näkökulma vaikuttaa ohjaajalle itselleen olennaisimmalta. ”Toimittajien kommentit, joissa he sanovat ’hienoa, että käsittelet sosiaalisia aiheita’, täyttävät minut kauhulla”, Zvjagintsev toteaa Orionissa. Häntä itseään kiinnostavat eniten ihmisen valinnat ja teot, ei niinkään se, mitä he sanovat tai ajattelevat. ”Se on mielenkiintoinen tapa tarkastella ihmistä ja kertoo hänestä paljon”, venäläisohjaaja toteaa.

Yksi merkityksellisimpiä hetkiä *Jelena*ssa on lyhyt kohtaus, jossa päähenkilö istuu Vladimirin kuoleman jälkeen junassa, mukanaan rahatukku Sergein perheelle. Jelena näkee ikkunasta raiteille kuolleen hevosen, ja kamera seuraa hänen näkökulmastaan hevosta niin pitkään, että juna on ajanut sen ohi. Orionissa Zvjagintsev pyytää yleisöä kiinnittämään huomion tähän kohtaukseen, sillä se osuu suoraan Jelenan sisimpään: ”Kameran liikkeen välityksellä osallistumme siihen hetkeen, joka kertoo rauhattomuuden jo juur-

tuneen Jelenan sieluun, vaikka hän ei ole vielä itse tiedostanut sitä.” Hevonen ennakoi apokalypsin raamatullisena symbolina sitä, millaista Jelenan elämä tulevaisuudessa on hänen tekemänsä rikoksen vuoksi. Henkilökohtaiseen maailmanloppuun viitataan myös hieman myöhemmin kohtauksessa, jossa Sergein perheen kerrostalosta katkeavat yhtäkkiä sähköt, ja rappukäytävässä juoksevat nuoret vitsailevat maailmanlopun tulleen.

Yleisökysymyksessä nostetaan esiin Jelenan hahmon yhteys Fjodor Dostojevskin *Rikokseen ja rangaistukseen* (Prestuplenije i nakazanije, 1866). Tunnetusti päähenkilö Raskolnikov tekee murhan ajatellen, että se on oikeutettu moraalisesti, muttei silti pääse pakoon syyllisyydentunnettaan. Zvjagintsev pitää vertausta kiinnostavana, mutta huomauttaa, että toisin kuin romaanissa, tekijä jää *Jelena*ssa vaille rangaistusta. Juuri Jelenan sielun tila ja konkreettisen rangaistuksen korvautuminen henkilökohtaisella maailmanlopulla tuntuvat ohjaajalle itselleen elokuvan keskeisimmiltä teemoilta. Niissäkin on toki poliittinen ulottuvuutensa. Päiväkirjassaan Zvjagintsev mainitsee juristi Sergei Magnitskin ja journalisti Anna Politkovskajan pohtiessaan maailmaa, jossa rikokset jäävät rankaisematta. Orionissa ohjaaja viittaa Venäjän nykytilasta puhuessaan puolestaan Salisburyn myrkytystapaukseen: kaikki tietävät, että kaupungissa vierailleet venäläismiehet eivät tulleet katsomaan vain kuuluisaa kirkkoa, mutta sillä ei ole mitään väliä, ja vielä vähemmän seurauksia.

*Jelena*n tapauksessa ohjaaja itse tuntuu pitävän *Karamazovin veljeksiä* (Bratja Karamazovy, 1880) olennaisempana Dostojevski-yhteytenä. Elokuvan loppupuolen kohtaus, jossa Jelena astuu kirkkoon sytyttämään kynttilän, viittaa hänen mukaansa *Karamazovin veljesten* paholaiseen. Kirjassa paholainen haaveilee jonain päivänä sytyttävänsä kirkossa kynttilän tavallisen naisen hahmossa.

Henkilöhahmot marionetteina

Zvjagintsev ei juuri taustoita hahmojaan tai anna heille henkilöhistoriaa, joka perustelisi heidän käytöstään. Heidän sielunelämänsä ei myöskään vaikuta monipuoliselta, vaan he toteuttavat rooliaan valmiiksi tehdyn kuvaelman hahmoina. Pekka Pesonen on venäläisen symbolistin Andrei Belyin romaania *Peterburg* (1916/1922) tutkiessaan kuvaillut sen henkilöhahmoja epätodellisiksi ”marioneteiksi”, ”joilta puuttuu luut ja liha” ja joiden tehtävä on kantaa romaanin ideologista sisältöä. Belyi on myös itse todennut marionettimaisuuden toimivan stilisoinnin ja vieraannuttamisen keinona.[7] Sama pätee *Jelena*n hahmoihin, jotka jäävät vaille syvempää psykologista ulottuvuutta. He esiintyvät pikemminkin tiettyjen ominaisuuksien tai ideologioiden kantajina kuin todellisina ihmisinä. Se tuo elokuvaan hieman ironisen pohjavireen: henkilöhahmoihin ja tapahtumiin on vaikea samaistua, eivätkä ne kutsu kokemaan tarinaa tunnetasolla. Marionettimaisuus on myös yksi syy siihen, että elokuva houkuttelee vertauskuvalliseen, esimerkiksi poliittiseen luentaan.

Elena-kirjaan tallennettu kirjeenvaihto elokuvan ensimmäisen, englantilaisen tuottajan kanssa paljastaa yhteistyön päättyneen nimenomaan siihen, että tämä vaati hahmoihin liikaa luuta ja lihaa: vahvempaa taustoitusta ja kattavampia henkilöhistorioita[8]. Kun elokuvalle löytyi lopulta venäläistuottaja, vahvistui myös ymmärrys siitä, miksi taustoitus ei ollut tarinassa keskeistä.

Zvjagintsev ammentaa kristillisestä mytologiasta – jo elokuvien nimet ovat viittauksia kristinuskon teemoihin. Toisinaan symboliikka on niin läpileikkaavaa ja yksityiskohtiin menevää, että kaikkia ulottuvuuksia on vaikea edes havaita. Orionissa Zvjagintsev huomauttaa käyttäneensä *Jelena*ssa musiikkina Philip Glassin kolmiosaista kolmatta sinfoniaa, jota kuullaan elokuvan aikana kolme kertaa, ja neljännen kerran kokonaisuudessaan lopputekstien aikana. *Elena*-kirjassa ohjaaja korostaa numeron toistuvan myös elokuvan tarinassa, jossa oli alkuperäisen suunnitelman mukaan kolme matkaa. Näiden aikana henkilöitä seurattaisiin pidempään, ja musiikki kuultaisiin niiden taustalla.[9]

Käsikirjoittaja Oleg Neginin näkemys *Jelena*n symboliikasta on *Elena*-kirjan perustella nimenomaan poliittinen ja yhteiskunnallinen. Hän näkee teoksen allegoriana, jonka kaikki henkilöhahmot kuvaavat venäläisen yhteiskunnan eri puolia. Vladimir symboloi korruptoitunutta ja yhä rappiollisempaa poliittista valtaa, kun taas Jelena on äitihahmo, ”venäläinen sielu”, jonka voimat ulottuvat tavallisen maailman tuolle puolen. Katerinaan ruumiillistuu nuori mutta hedelmätön demokratia, hetkessä eläminen ja ajatus merkitysten puuttumisesta, kun taas Jelenan lapset edustavat kansaa, vallan lähdettä.

Myös Zvjagintsevin mielestä henkilöhahmot kantavat symbolisia merkityksiä, mutta painotus on vähemmän yhteiskunnan rakenteissa. Hän yhdistää Vladimiriin vanhat arvot, tiukat mielipiteet sekä selkeän ja strategisen ajattelun, siinä missä Jelena edustaa hellyyttä, äidillistä huolta, taikauskoa ja tunnetasoa. Jelena on feminiininen, äidillinen ja materiaalinen ulottuvuus, joka on ottamassa yhteiskunnassa vallan, kun taas ”isällinen sivilisaatio on maassamme kriisissä”, Zvjagintsev kirjoittaa. Katerina ja Sergei edustavat Zvjagintseville nykyajan arvoja ja parasiittimaista ideologiaa, kun taas Sergein poika Sasha esittää rappiolliselta näyttävää tulevaisuutta.[10]

Roudasta rospuuttoon – miten käy venäläisen sielun?

Voisiko Zvjagintsevin painokas pyrkimys kieltää elokuviensa poliittisuus kieliä varovaisuudesta ja halusta turvata työmahdollisuutensa maassa, jossa julkisesti oppositiomielisten henkilöiden työskentelyä on vaikeutettu huomattavasti? Kysyttäessä elokuvantekijöiden asemasta Venäjällä ohjaaja tunnustaa tilanteen olevan vaikea, etenkin nykyään. Hän ei kuitenkaan jatka aiheesta pitkään. Sen sijaan hän alkaa kehua Venetsian elokuvajuhlilla näkemäänsä uutta venäläiselokuvaa, Aleksei Tšupovin ja Nataša Merkulovan ohjaamaa *The Man Who Surprised Everyone* (*Tšelovek kotorij udivil vseh*, 2018).

Ehkä Zvjagintsev haluaa muistuttaa, että Venäjältäkin tulee kriittistä ja moniulotteista elokuvaa. Kenties hän tahtoo alleviivata, etteivät korruptio ja tukahduttava poliittinen vallankäyttö määrittele koko maata ja sen kulttuurielämää. Tosin ohjaajan kehuma elokuva on sekin poliittinen tai vähintään kantaaottava. Kansantarua ja maaseutudraamaa *queer*-teemoihin yhdistävä tarina kertoo miehestä, joka pukeutuu naiseksi huijatakseen kuolemaa ja saa tuta venäläisen maaseutukylän ahdasmielisyyden. Sitä katsoessa ei voi olla ajattelematta seksuaalivähemmistöihin kohdistuvaa vainoa ja Putinin venäjän homopropagandalakeja.

Ei Zvjagintseviltakaan puutu kriittisyyttä Venäjän politiikkaa kohtaan. Monien muiden taiteilijoiden ohella hän on julkisesti vaatinut vapautusta krimiläiselle ohjaajalle Oleg Sentsoville, joka oli 144 vuorokautta syömälakossa saadakseen Venäjän vapauttamaan maan vankiloihin suljetut ukrainalaiset poliittiset vangit. Kun puhe kääntyy Helsingissä jälleen Venäjän nykytilanteeseen, Zvjagintsev vaikuttaa lannistuneelta. ”On yksi mies, joka voisi muuttaa kaiken, mutta häntä ei kiinnosta”, ohjaaja sanoo. Tapa, jolla hän jättää Venäjän presidentin nimen mainitsematta, tuntuu kylmäävältä – kuin valvontakoneisto ulottautuisi Orionin punaisille penkeille asti.

Ohjaajan usko siihen, että maata johtaviin poliitikkoihin voisi vaikuttaa elokuvilla, näyttää vähintäänkin rajalliselta. *Jelena*ssa ei ole piiloviestejä päättäjille, koska ne eivät menisi läpi: ”[Poliitikot] vaikuttavat mielestäni elävän toisella planeetalla”, Zvjagintsev kirjoittaa.[11] Helsingissä hän on kuitenkin astetta toiveikkaampi: ”Elokuvanäytöksessä ihmisessä muuttuu jokin.” Ohjaaja myöntää elokuviensa sisältävän protestia ja vastakkainasetteluja, joita vallan kahvassa olevat eivät voi välttyä huomaamasta. Ja vaikka Zvjagintsev on usein painottanut elokuviensa riippumattomuutta ajasta ja paikasta, *Elena*-kirjassa hän tunnustaa haluavansa teoksillaan vaikuttaa juuri oman maansa kansaan ja käsitellä nimenomaan Venäjän ongelmia[12].

Konservatiivinen yhteiskunta, yhteiskunnalliset ja poliittiset ongelmat sekä elämän yleinen ankeus tuntuvat pusertavat Zvjagintsevin henkilöhahmoja niin, että empaattiselle suhtautumiselle kanssaihmisiin jää hyvin vähän tilaa. Huolen kohteena on koko kansan sielu ja moraalinen tila, minkä takia elokuvien tulkitseminen yksinomaan poliittisina tai sosiaalisina kannanottoina saa ohjaajan ymmärrettävästi turhautumaan. Vaan miten käy venäläisen sielun Zvjagintsevin kuvaamassa yhteiskunnassa, jossa osa ihmisistä ei joudu vastuuseen teoistaan ja jossa kukaan ei näytä olevan vastuussa muille kuin itselleen? Onko venäläinen sielu joutumassa kadotukseen?

Tuorein ohjaus *Rakkautta vailla* ei maalaa maasta sen optimistisempaa kuvaa kuin aiemmatkaan elokuvat. Huomio kohdistuu nyky-yhteiskunnan yksilöiden sisäiseen maailmaan, jossa aito välittäminen on väistynyt yksilöiden oman onnen etsinnän tieltä. *Jelena*n maailmanlopun teema vilahtaa kuin ohimennen myös tässä elokuvassa, kun autoradiossa kerrotaan koko kansan sekaisin saaneista viimeisten päivien ennustuksista. ”Halusimme vangita ajan hengen”, ohjaaja muotoilee viitaten vuoteen 2012, jolloin Venäjällä puhuttiin yleisesti maailmanlopusta ja ”ostettiin suolaa ja ryynejä”. Maan ilmapiiri muuttui elokuvanteon aikana, reilussa parissa vuodessa. ”Pultteja kiristettiin”, Zvjagintsev kiteyttää. Hänen mukaansa henki ja retoriikka ovat Venäjällä muuttuneet niin aggressiivisiksi, ettei vastaavaa olisi voinut kuvitella vielä viisi vuotta sitten.

Rakkautta vailla päättyy kuvaan naisesta hölkkäämässä ilmeettömästi juoksumatolla luksusasunnon parvekkeella yllään verryttelypuku, jossa lukee RUSSIA. Minne sitten Venäjä on menossa, juokseeko se paikallaan? ”Minun on vaikea vastata tähän”, Zvjagintsev aloittaa Helsingin yliopistolla.

> ”Slavofiilien, valistuksen ja traditionaalisuuden välillä on aina vallinnut vastakkainasettelu. On vaikea sanoa, mitä tuleman pitää. Jotkut hyväntahtoiset sielut yrittävät tehdä valistustyötä.”

Joku yleisöstä muistuttaa Dostojevskin lausuneen, että ”kauneus pelastaa maailman”. Onko Zvjagintsev samaa mieltä? ”Tuskin kukaan voi sanoa”, ohjaaja kiertelee. Samassa hän painottaa jälleen ihmisen omia valintoja ja tekoja: ”Kauneus on pelastamassa maailmaa ihmisen kautta, ja ihmisellä on vastuu maailman ja itsensä edessä.” Lopuksi venäläisohjaaja kuitenkin toteaa: ”Elämme ihmisyydelle vaikeaa aikaa.”

Viitteet & Kirjallisuus

1 Tony Wood, Dark Mirrors. The Films of Andrei Zvyagintsev. *New Left Review* 100, 2016, 53–68.

2 Jussi Huhtala, Palkittu venäläisohjaaja Andrei Zvjagintsev kertoo tarinoita ihmisistä: ”En tee poliittista elokuvaa”. *Episodi* 9.10.2019. Verkossa: episodi.fi/uutiset/palkittu-venalaisohjaaja-andrei-zvjagintsev-kertoo-tarinoita-ihmisista-en-tee-poliittisia-elokuvia/

3 Wood 2016.

4 Andrey Zvyagintsev, Oleg Negin & Mikhail Krichman, *Elena. The Making of Andrey Zvyagintsev Film*. Cygnnet, Lontoo 2014, 212. *Elena*-teoksen suomennokset nyt ja jatkossa KT.

5 Wood 2016.

6 Zvyagintsev ym. 2014, 60, 103, 112.

7 Pekka Pesonen, *Vallankumouksen henki hengen vallankumouksessa. Tutkielma Andrei Belyin romaanista Peterburg ja sen aatetaustasta*. Helsinki University Press, Helsinki 1989.

8 *Jelena*sta piti alun perin tulla kansainvälinen, englanninkielisillä näyttelijöillä tehty elokuva. Ks. Zvyagintsev ym. 2014, 65–69.

9 Zvyagintsev ym. 2014, 222. Orionissa yksi katsojista ilmoitti, että hänen mielestään *Jelena*ssa oli myös humoristisia elementtejä: Vladimirin kodin hedelmäkoriin asetetut kolme omenaa. Ohjaajan hämmentyneisyyden perusteella hedelmiä ei kuitenkaan ollut suunniteltu osaksi kolmoseen liitettyä symboliikkaa.

10 Zvyagintsev ym. 2014, 103.

11 Emt., 197.

12 Emt., 163, 186. *Episodin* haastattelussa Zvjagintsev kertoo meksikolaisen toimittajan huomauttaneen, että jos vodkan vaihtaa Leviathanissa tequilaan ja lumisen maiseman kaktuksiin, se kävisi meksikolaisesta elokuvasta. *Elena*-kirjassaan Zvjagintsev asettaa samantapaisen kommentin kreikkalaisyleisön suuhun. Emt., 186.

Linnea Stara

Gengångaren Marat går igen

***Marat/Sade* (1963) av Peter Weiss. Regi Juha Hurme. Produktion Klockrike, Mestola, Sirius & Universum. Premiär 20.10.2018.**

Den franske revolutionären Jean Paul Marats (1743–1793) död har än en gång framställts av skådespelare i Helsingfors, den här gången under ledning av Juha Hurme. Men innan han dör, får Marat än en gång möjligheten att plädera för nödvändigheten av kollektivt agerande för publiken. Frågan är huruvida den världsbild han baserar sina resonemang på fortfarande hittar en genklang hos publiken genom Hurmes regi, och därigenom väcker honom till liv (det vill säga, innan han igen mördas i sitt badkar), eller huruvida han förblir en historisk gestalt, fången inte av 1790-talet, utan av 1960-talets Zeitgeist.

Tillsammans med de fria teatergrupperna Klockriketeatern och Teater Mestola har den på Universum verksamma Sirius Teatern förverkligat en gammal dröm om att sätta upp Peter Weiss' pjäs *Jean Paul Marat förföljd och mördad så som det framställs av patienterna på hospitalet Charenton under ledning av herr de Sade* med just Hurme. Men en pjäs som fick sin urpremiär i Västberlin 1964, tre år efter uppförandet av Berlinmuren, två år efter Kubakrisen och i en förbundsrepublik där historiska förbrytelser av enorma proportioner sopas undan för att fira ekonomiska framsteg, är en pjäs som förutsätter att åskådaren kan relatera de revolutionära händelseförloppen från 1700-talets slut som skildras i pjäsen till den efterkrigstida Zeitgeisten i väst. Därutöver, eftersom teatern på grund av dess natur alltid väcker de döda till liv, söker varje tid sin egen relation till de personer som framställs på scenen.

Precis som originaltiteln anger, utspelar sig pjäsen på Charentons sjukhus år 1808, där markisen de Sade uppför en egenhändigt skriven pjäs om mordet på Marat den 13 juli 1793. Uppsättningen övervakas av sjukhuschefen Coulmier, som stöder den postrevolutionära regeringen under Napoleon och förväntar sig en pjäs med patriotiska förtecken. Men pjäsens de Sade, precis som hans verkliga förlaga, fördelar rollerna till patienterna på sjukhuset: till somnambuler, erotomaner, fanatiker och övriga, som inte är lämpade för samhället utanför. Resultatet är ett spel där de spelande inte håller sig till den text de tilldelats, utan flikar in och fyller ut den med deras egna tankar, åsikter och idéer om den revolution som haft en sådan omvälvande inverkan på samhället.

Weiss väver samman de metateatrala nivåerna med en mångfald av sceniska uttryck, folkliga underhållningsformer och våld. Metateatern upplöses, tidsplanen krockar, de Sade förlorar handfästet och spelet blir både realistiskt och symboliskt, illusionistiskt och alienerat. Brechts episka teater möter Artauds grymhetskrav genom Weiss. För unga regissörer erbjöd Weiss ett till sin form och till sitt innehåll slagkraftigt och politiskt resonerande stoff på 1960-talet med vilket publiken kunde väckas och åter uppmanas att reflektera. Sven Hugo Persson skriver hur *Marat/Sade* "innebar en för sin tid ovanlig förening av och konfrontation mellan vad man kan kalla avantgardistisk ideologi och revolutionär socialism"[1]. Pjäsen brukar den moderna borgerliga konstens olika traditioner och idériktningar, men blottlägger också dess misslyckanden och utopistiska förhoppningar.

För Weiss finns pjäsens kärna i konfrontationen mellan Marat och de Sade och konflikten mellan en till det yttersta driven individualism å ena sidan och möjligheten av politisk och social förändring och aktivism för att åtgärda sociala orättvisor och motsättningar å den andra. Bland annat Persson har vidhållit hur ambivalent Weiss själv förhållit sig till både Marat och de Sade, och den förändring hans egen politiska uppfattning genomgått. Weiss använder autentiska citat ur Marats och de Sades verk, de flesta av Marats utlägg är citerade ordagrannt. Ändå är citaten inspunna för att kommentera, reflektera och debattera en samtida politisk kontext som med moderna 2010-tals ögon sett är historisk, om än anakronistisk, det vill säga, Weiss kommenterar 1960-talets politiska kontext genom att försätta den franske revolutionspolitikern i samtal med en okänd libertin.

I september 1965 hade Weiss' pjäs finländsk urpremiär i Ralf Långbackas regi på Kansallisteatteri, endast ett år efter pjäsens världspremiär i Berlin. Uppsättningen kom till i rätt tidsanda med ungdomsrörelsens framväxt, en allt större politisk polarisering och sociala omvälvningar.

När Långbacka år 1983 återigen regisserade *Marat/Sade*, den här gången för Helsingfors stadsteater, speglade hans tolkning en politisk resignation under en ny tidsanda. Diskussionen mellan Marat och de Sade var enbart en diskussion för formens skull. Långbacka har sedermera konstaterat att det ändå är de makthavande som bestämmer i slutändan. När pjäsen 1990 sattes upp på Viirus i Arn-Henrik Blomqvists regi, hade Berlinmuren nyss fallit och härnäst skulle Sovjetunionen rasa. Enorma omvälvningar stod som fond för spelet, medan texten erbjöd unga, ambitiösa och expressiva skådespelare en

Valokuva: Raisa Kilpeläinen

”Kan man överhuvudtaget återskapa de effekter som Weiss’ text haft i sin tid, och som fått verket att kännas så uppdrivet och explosivt ja, rentav revolutionärt?”

möjlighet att testa psyket. Men chockeffekterna i Weiss’ text har med tiden avtrubbats. När Royal Shakespeare Company satte upp *Marat/Sade* år 2011 för att fira 50 år sedan pjäsens brittiska uruppförande i Peter Brooks regi, speglades Marats och de Sades argument i ljuset av den Arabiska våren. Trettio personer sades lämna salongen varje kväll under en föreställning som simulerade sodomi och iscensatte tortyrscener med skendränkningar, eld och elchockvapen. Kan man överhuvudtaget återskapa de effekter som Weiss’ text haft i sin tid, och som fått verket att kännas så uppdrivet och explosivt ja, rentav revolutionärt?

Juha Hurme drar sig från att ens försöka. När Hurme iscensätter *Marat/Sade* hösten 2018 spökar snarare hans egen roman *Hullu* (2012) i fonden. I romanen skildrar Hurme förutom ”hur förståndet går på promenad, och kommer tillbaka först efter en månad”, också hur han iscensatte Josef Julius Wecksells sorgespel *Daniel Hjort* (1862) på en sluten avdelningen med andra patienter. Visserligen har Hurme enligt egen utsago intresserat sig för kraschen mellan den totala kontrollen och den politiska anarkin som politiska alternativ i *Marat/Sade*, men kraschen speglas i första hand i karaktärernas psyke. Till skillnad från Residenztheaterns uppsättning i München förra året, har arbetsgruppen inte flikat in aktuella referenser till lokalpolitiska händelser till texten. Till skillnad från det flertal uppsättningar av pjäsen som uppförts under året 2018 i de amerikanska delstaterna Illinois, Texas, Nevada, Oregon, Nebraska och Ohio, där det politiska läget torde färga varje uttalande, hänvisar man inte per automatik till en verklighet bortom texten.

Istället iscensätter arbetsgruppen Weiss’ text med en vördnad för 1960-talets anda, en medryckande frenesi och en gedigen läsning av rollkaraktärerna och deras subjektiva motiv. Men läsningen sträcker sig endast så långt som en läsning efter #metoo-kampanjen kan låta sig göra. Charlotte Corday är i Alma Pöystis skepnad mer aktiv och mindre fjättrad av de manliga medpatienternas närgångna händer än vad Weiss stipulerar i sina scenanvisningar, medan Martina Roos’ Simonne Evrard är mindre hängiven sin älskare Marat, än vad hennes karaktärsbeskrivning anger. Och gott så. Någon egentlig analys av patriarkatet rymmer texten inte. Fabian Silén gör girondisten och erotomanen Duperret till en sorglig och grotesk karaktär, medan Jon Henriksens fanatiske socialist Jacques Roux låter sin frustration gå över publiken. Också om ensemblen är liten med Wilhelm Grotenfelts Utroparen, Dan Henrikssons Översköterskan och musikerna Mirva Tarviainen och Martin Åksesson inberäknade, skapar de tillsammans fascinerande, stundom groteska gruppscener fulla av liv och rörelse, ja rentav revolutionär anda.

Något explosivt möte mellan Paul Olins kyliga och tillsynes resignerade de Sade och Carl Alms lidelsefulla Marat står inte i fokus, istället får de representera polariserade politiska alternativ för publiken, i ett idédrama utan lösningar som trots allt övervakas av Paul Holländers förrädiskt charmanta sjukhusdirektör Coulmier. Men Coulmier kan inte hålla det metateatrala spelet i sitt grepp, och den jäser och väller från scenen och över publiken. Den stora förbehållningen är att som åskådare kliva in och ur karaktärernas psyke, samtidigt som man är medveten om dubbelheten i spelet. Marat är en karaktär som de Sade trots allt diktat och nu återuppväckt genom sin iscensättning. I en tid av falska nyheter, både självutnämnda reaktionärer och revolutionärer, och en individualism av en art som knappast varken de Sade eller Weiss kunnat förutse, borde vi ha verktygen att avläsa och avkläda *Marat/Sade.*

Frågan är huruvida Weiss’ problemställning i grunden, trots alla kontextuella skiftningar, ändå alltjämt är relevant. Är det nödvändigt att överbygga sin ambivalens och forma en bestämd politisk ståndpunkt? Hur konfronterar man sina åsikter med motargument? Vilken frihet finns det i galenskapen?

Fotnot & Litteratur

1 Sven Hugo Persson, *Från grymhetens till motståndets estetik. Peter Weiss tidiga författarskap och dramat* Marat/Sade. Diss. Göteborgs universitet 1979.

Janne Säynäjäkangas

Ilmasto muuttuu – entä filosofia?

Sali on niin täynnä, että osa yleisöstä istuu käytävän puolella. Ilmeisesti odotettua useampaa kiinnostaa, mitä filosofit ajattelevat ilmastonmuutoksesta. Antavatko klassikot eväitä lämpimämpään ilmastoon? Löytyykö etiikasta ohjenuoria vastuukysymysten ilmasto-oikeudenmukaiseen selvittämiseen? Onko mitään enää tehtävissä?

Mies valvoi viikkokausia kuumeisen poikansa sairasvuoteella. Pojan kuoltua hän istui vielä arkun vierellä, kunnes oli lähdettävä nukkumaan ja jätettävä vanha mies arkunvahdiksi. Mies näki unta, jossa poika tuli hänen luokseen ja kysyi syyttävästi: ”isä, etkö näe, että palan?” Mies heräsi kauhuissaan, huomasi vanhuksen nukahtaneen ja yhden pojan arkun vierellä olleista kynttilöistä kaatuneen ja polttaneen ruumista. Freud, joka uskoi unien olevan toiveen täyttymyksiä, tulkitsi unen fantasiaksi siitä, että poika olisi vielä elossa. On helpompaa kohdata poikansa syytökset kuin tämän kuolema.

Ilmastonmuutoksen kohtaaminen on vähintään yhtä vaikeaa. Ilmastonmuutoksen tosiasiallisuutta ei tarvitse suoranaisesti kieltää, koska hienostuneempiakin keinoja torjua mielestään tilanteen vakavuus kyllä riittää. Uni edistyksestä saa jatkua, kunhan vain ulkoistetaan vastuu johonkin kaukaiseen maahan, kompensoidaan ilmastosynnit ostamalla aneita, odotetaan vielä hetki seuraavaa energiateknologista läpimurtoa tai vakuututaan, että ratkaisut ovat jo olemassa ja ne otetaan käyttöön heti seuraavien vaalien jälkeen.

Jumalan kuolema

Sami Pihlström nosti kissan pöydälle verratessaan ilmastonmuutosta Jumalan kuolemaan. Usko edistyksen vääjäämättömyyteen on korvannut perinteiset uskonnot, ja jos usko edistykseen romahtaa, menetetään Jumalan kaltainen arvojen merkityksen tae. Pihström puhui ilmastonmuutoksesta eksistentiaalisena uhkana, mitä se on ainakin kahdessa eri merkityksessä. Ensinnäkin se on uhka ihmiskunnan ja muiden eliöiden olemassaololle. Toisekseen olemassaolomme juuri nyt uhkaa menettää merkityksensä. Pihlström viittasi Samuel Scheffleriin, joka on esittänyt, että elämässä kokemamme merkitykset ovat riippuvaisia jälkeemme tulevasta elämästä. Jos tietäisi, että kuukausi oman kuolemansa jälkeen kaikki muutkin ihmiset kuolevat, niin lähes kaikki siitä, mitä pitää nyt mielekkäänä ja elämälle merkitystä tuovana, menettäisi merkityksensä. ”Tulevaisuuden ihmisillä on paljon suurempi merkitys elämän mielekkyyden rakentumiselle kuin usein ajatellaan”, Pihlström totesi.

Pihlströmin esitelmä oli naseva loppusointu Helsingin Tieteiden talossa joulukuussa pidetylle Filosofia ja ilmastonmuutos -kollokviolle. Filosofian ja ilmastonmuutoksen kohtaamista harjoiteltiin Suomen Filosofisen Yhdistyksen (SFY) järjestämässä kaksipäiväisessä keskustelutilaisuudessa, johon mahtui ilmastonmuutoksen pohtimista jos jonkinlaisesta vinkkelistä aina joonialaisesta luonnonfilosofiasta uusmaterialisteihin, kollektiiviseen vastuuseen ja ilmastotutkimuksen tieteenfilosofiaan. Kuulijat saivat roppakaupalla todistusaineistoa sen puolesta, että filosofienkin on kysyttävä, mitkä perusoletukset säilyvät merkityksellisinä, kun ilmastonmuutos otetaan lukuun.

Kiina-kortti

Monet etiikan teoriat ja käsitykset moraalin luonteesta joutuvat koville. Kuka esimerkiksi on vastuussa ilmastonmuutoksesta? Tätä vastuuta on vaikea käsitteellistää samoilla eväillä, joilla arkipäiväisiä vastuukysymyksiä on totuttu ratkomaan.

Teea Kortetmäki havainnollisti esitelmässään vastuun vaikeutta rakenteellisen epäoikeudenmukaisuuden näkökulmasta. Ilmastonmuutos aiheuttaa piilevää eriarvoisuutta, joka kätkeytyy esimerkiksi normalisoitumiseen, etäisyyteen ja rakenteisiin. Ensinnäkin monet ilmastonmuutoksen kannalta haastavat elintaso-odotukset ovat normalisoituneet niin, että niitä on vaikea havaita. Autoilua pidetään normaalina ja konferensseihin lentämisen ajatellaan olevan tutkijan uran kannalta välttämätöntä. Toiseksi oman toiminnan vaikutukset ovat niin kaukana, että niitä on vaikea havaita. Kortetmäki käytti esimerkkinä niin sanottua Kiina-korttia, eli väitettä, että Kiinan kaltaisten suurten maiden talouskasvu tekee tyhjäksi suomalaisten yritykset hillitä ilmastonmuutosta. Tällöin unohdetaan, että osa Kiinan kasvusta liittyy siihen, että se tuottaa hyödykkeitä vauraille maille. Kolmanneksi vastuu il-

mastonmuutoksesta perustuu niin monimutkaisiin rakenteisiin, että vastuun kausaliteettia on vaikea havaita. Ruoka lautasella ei kerro, mitä tapahtuu jossain kuivuudesta kärsivässä maassa.

Mikko Puumala epäili taipumusta keskittyä vastuukysymysten miettimiseen suorastaan haitalliseksi. Puumala viittasi Ingmar Perssoniin ja Julian Savulescuun, jotka ovat puhuneet evolutiivisesta *jet lag*ista. Perssonin ja Savulescun mukaan ihmisen moraaliset kyvyt ovat kehittyneet nykyistä huomattavasti pienemmissä yhteisöissä aikana, jolloin teknologiset mahdollisuudet tuottaa haittaa olivat pienemmät. Ratkaisuksi Persson ja Savulescu ovat ehdottaneet, että ihmisen evolutiivisesta *jet lag*ista kärsivää moraalia voisi päivittää biolääketieteellisin keinoin. Puumala arveli, että esimerkiksi voimakasta oikeudentajua voi ajatella sopeumana, joka auttoi pienempiä yhteisöjä selviytymään, mutta josta ilmastonmuutoksen kanssa on pikemminkin haittaa. Keskittyminen oikeuksiin ja velvollisuuksiin, kuten haittojen ja hyötyjen jakoon tai vastuun paikantamiseen voi nimittäin toimia hitausvoimana ilmastonmuutosta hillittäessä. Jos riittäviä ilmastotoimia isotaan, olisi toimimaan kykenevien toimittava, riippumatta siitä, kuka on syyllinen, vaikka oikeustaju sanookin, että ensisijainen velvollisuus on päästöjen aiheuttajilla.

Syntymättömien oikeudet

Jos ilmastonmuutoksesta vastuullisten osoittaminen on vaikeaa, niin ongelmia tulee myös kysyttäessä, kenelle ilmastonmuutoksesta ollaan vastuussa. Vastuu tulevista sukupolvista ei helposti jäsenny velvollisuusetiikan kielelle, kuten Simo Kyllönen esitelmässään oivasti havainnollisti. Kyllönen sovelsi Dale Jamiesonin esimerkkiä: jos Janne varastaa Jaanan pyörän, tuntuu ilmeiseltä, että tämä aiheuttaa tahallaan vahinkoa toiselle ja toimii näin ollen väärin.

Mutta entä jos Janne on osa toisilleen tuntemattomien ihmisten joukkoa, joista jokainen vie pienen osan Jaanan pyörästä? Tai jos Janne elää useita vuosisatoja Jaanaa aiemmin ja tuhlaa polkupyörään tarvittavat luonnonvarat? Entäpä jos Janne yrittää säästää luonnonvaroja, mistä seuraa, että Jaana ei synny ollenkaan? Jos rajoitamme luonnonvarojen käyttöä ilmastonmuutoksen nimissä, vaikuttaa se paitsi tulevaisuuden ihmisten elintasoon, myös siihen, kuka ylipäätään syntyy. Olemmeko vastuussa niille, jotka jäävät toimiemme seurauksena syntymättä?

Kyllösen mukaan ongelmana on, että useimmat moraaliset teoriat olettavat moraalisen vastuun koskevan jotain tiettyä ihmistä kohtaan aiheutettua vahinkoa. Kyllönen ei ollut vakuuttunut myöskään Derek Parfitin ratkaisusta siirtyä utilitarismiin, joka ei edellytä hyödyn tai vahingon kohteen personointia. Utilitarismi johtaa Kyllösen mukaan taas uusiin ongelmiin, kuten kysymykseen siitä, voiko ihmisten määrän kasvattamista mahdollisimman suureksi pitää itseisarvoisena tavoitteena.

Hukkuvien auttaminen

Taipumus jäsentää moraalisia ongelmia pysyvien identiteettien näkökulmasta on hankala ilmastonmuutoksen kaltaisessa tilanteessa, jossa joudutaan pohtimaan, mitkä identiteetit ovat säilyttämisen arvoisia. Helena Siipi osoitti, että tämä pätee myös ei-inhimilliseen luontoon. Perinteisen luonnonsuojelun keinoilla on pystytty usein toteuttamaan samaan aikaan monia suojelutavoitteita ilman suurta riskiä jonkin suojelutavoitteen vaarantumisesta. Ilmastonmuutos pakottaa kuitenkin keskusteluun siitä, mitä luonnonsuojelussa tulisi suojella. Siipi havainnollisti väitettään tarkastelemalla, mitä ilmastonmuutos merkitsee luonnonsuojelun kolmelle suurelle kysymykselle: mitä, miten ja miksi. Mitä suojellaan? Suojellaanko lajia, populaatioita, yksilöitä, ekosysteemejä vai luontotyyppejä? Miten suojellaan? Perustetaanko luonnonsuojelualueita, rajoitetaanko päästöjä vai rauhoitetaanko lajeja? Entä miksi suojellaan? Minkä tähden suojelua harjoitetaan, ihmisen vai luonto-objektien itsensä vuoksi?

Ilmastonmuutoksen aiheuttamat vaikeudet ovat sitä luokkaa, että miten-kysymystä joudutaan pohtimaan uudelleen. On toisin sanoen kehitettävä uusia suojelun keinoja – esimerkiksi avustettua leviämistä, lajien geneettistä muokkaamista, ilmastonmuokkausta tai uuden luonnon luomista. Siipi esitti, että nämä keinot pakottavat kuitenkin samalla miettimään uudelleen myös kahta muuta kysymystä, toisin sanoen, mitä suojellaan ja miksi. Avustetulla leviämisellä tarkoitetaan lajin siirtämistä jonnekin, jonne se ilmastonmuutoksen seurauksena siirtyisi, jos ehtisi. Avustettu leviäminen ei kuitenkaan välttämättä ole tehokas eikä oikeutettu keino suojella niitä arvoja, joita lajin suojelussa yleensä yritetään suojella. Siirrettynä lajilta katoaa se merkitys, joka sillä on alkuperäisessä elinympäristössään ekosysteemin osana, ja se voi olla haitaksi uudelle ekosysteemille. Lajeista voitaisiin myös tehdä kestävämpiä geneettisen muokkauksen avulla. Geneettinen muokkaus suojelun keinona herättää kuitenkin monia kysymyksiä. Mitä tällöin suojeltaisiin? Onko muokattu laji enää se, jota oli tarkoitus suojella? Geneettisellä muokkauksella tuskin voidaan myöskään suojella kovin montaa lajia.

Monet uudet suojelukeinot palvelevat siis jotain suojelutavoitetta mutta saattavat toimia jotain toista tavoitetta vastaan tai muodostaa sille riskin. Ilmastonmuutos pakottaa arvioimaan uudelleen luonnonsuojelun tavoitteita ja päämääriä.

Koska ilmastonmuutos uhkaa myös ihmisten elinympäristöjä, voidaan mitä-kysymys esittää myös ihmisistä. Onko ihmisiä suojeltava vain yksilöinä vai myös valtioina tai kulttuureina? Markku Oksala käytti esitelmässään esimerkkinä pieniä alavia maita, jotka uhkaavat jäädä nousevan merenpinnan alle ja joiden asukkaat tulisi siksi pelastaa. Mutta millä tavalla heidät on pelastettava, yksilöinä vai kansana? Jos kansakunnilla voidaan ajatella olevan oikeus olla olemassa, täytyy maansa menettäneille löytyä jostain uutta maata. Kiperä vaatimus kutistuvalla planeetalla.

Michael Pollan

TOINEN LUONTO

Puutarhurin oppivuodet

Puutarhan opissa

Hinta **39 e**

Sähkökirjan hinta **30 e**

Omassa puutarhassaan kirjailija Michael Pollan oppi, etteivät luonto ja kulttuuri suinkaan ole vihollisia.

Michael Pollan
Toinen luonto. Puutarhurin oppivuodet
(Second Nature. A Gardener's Education, 1991)

Suom. Tapani Kilpeläinen
288 sivua
ISBN 978-952-7189-35-1
Sähkökirjan ISBN 978-952-7189-36-8

NIIN & NÄIN

www.netn.fi/kirjat
040 721 4891

”Pakonomainen usko ratkaisuihin on vain yksi esimerkki tavoista, joilla ilmastonmuutoksen vakavuus ollaan kohtaamatta.”

Torjunnasta surutyöhön

Jos filosofinen teoria ei sovi yhteen ilmastonmuutoksen vakavuuden tunnustamisen kanssa, on teoria menettänyt merkityksensä ja siitä on luovuttava. Kollokviossa lähestymistapaa sovellettiinkin kiitettävissä määrin. Vahvinta antia oli sen osoittaminen, että ilmastonmuutoksen sohjossa monille filosofisille teorioille ominainen tapa lähestyä ongelmia tahtoo sutia tyhjää. Perinteisten filosofisten intuitioiden kohtaamien ongelmien osoittaminen auttaa tarkastelemaan kriittisesti myös monia julkisessa keskustelussa käytettyjä argumentteja sekä olemassa olevien käytäntöjen oikeutusta. Kiina-kortista tärähtää ilmat pihalle, kun sen taustalla olevaa käsitystä oikeuksista ja velvollisuuksista tarkastellaan ilmastonmuutoksen valossa.

Vaikka kulahtaneiden ajatusmallien ongelmia voidaankin diagnosoida menestyksekkäästi selventämällä niiden taustalla olevia oletuksia perinteisten analyyttisten menetelmien avulla, on syytä suhtautua pessimistisemmin mahdollisuuteen vetää uusia johtopäätöksiä vanhoista premisseistä. Ilmastokatastrofin partaalla on helppo yhtyä väitteeseen, että kykymme hallita teknologioidemme vaikutuksia on surkea. Sellaiset johtopäätökset, kuten Perssonin ja Savulescun ehdotus, että teknologisesta kehityksestä jälkeen jäänyttä moraalia voisi parannella teknologisesti, on kuitenkin kiinnostava lähinnä osoituksena siitä, millaisia oikosulkuja ilmastonmuutos voi instrumentaalisessa rationaalisuudessa synnyttää.

Kun oletetaan, että päämäärät ja keinot voidaan erottaa tiukasti toisistaan ja päämääränä on ilmastonmuutoksen hillitseminen, on johdonmukaista nähdä ilmastonmuutos ongelmana, johon täytyy vain löytää sopiva tekninen ratkaisu. Instrumentaalisen järjen kasvavaa voimattomuutta kuitenkin kuvastaa, ettei ”viheliäinen ongelma” enää riitä ilmastonmuutoksen epiteetiksi – nyt puhutaan jo ”superviheliäisestä ongelmasta”. Eräs superviheliäisen ongelman piirteistä on se, että ne, joiden pitäisi ratkaista ongelma, ovat sen aiheuttajia. Nätti jaottelu keinoihin ja päämääriin hukkuu intressiristiriitojen kakofoniaan. Toinen toistaan hämmentävämpiä ratkaisuehdotuksia voi kenties tulkita oireena siitä, mitä tapahtuu, kun ilmastonmuutokseen kiperyyttä ei kyetä ottamaan tosissaan vaan se yritetään väkisin ahtaa päämäärärationaaliseen sapluunaan.

Pakonomainen usko ratkaisuihin on vain yksi esimerkki tavoista, joilla ilmastonmuutoksen vakavuus ollaan kohtaamatta. Saman kategorian alle voi niputtaa myös ilmastoapatian puolustelun kyynisillä kommenteilla, joiden mukaan mitään ei ole tehtävissä. Kommentoitaisiinko näin esimerkiksi lähestyvää tsunamia? Ilmastonmuutosta tuskin voidaan pysäyttää, mutta jotain on tehtävä sitä suuremmalla syyllä.

Tosiasialle ei voi kääntää selkäänsä, se ei mene pois kiukuttelemalla, eikä sen kanssa voi neuvotella. Ennen pitkää tilanteen epätoivoisuus on kohdattava, mikäli hätätilan vaatimia toimenpiteitä mielitään nähdä. Freudin kertomuksessa miehen oli tulipalon sammuttaakseen lakattava uneksimasta poikansa olevan elossa. Myös ilmastonmuutos vaatii surutyötä. Kaikkein perustavimmat oletukset on otettava kriittiseen tarkasteluun. On siis harjoitettava filosofiaa.

Mattias Lehtinen

Demokratia – ristiriidan, häiriöiden ja moneuden juhlaa

Oliver Marchartin filosofia tarjoaa työkaluja poliittisen oikeutuksen ja demokratian olemuksen uudelleenajatteluun. Se auttaa selittämään, miksi demokratian nykymalli juuri nyt synnyttää demokratian vastaista liikehdintää. Uudessa teoksessaan Marchart varoittaa sortumasta lopullisten poliittisten periaatteiden etsimiseen nationalistisen ja uusliberalistisen ideologian värittämässä poliittisessa ilmastossa.

Kansanäänestykset, jotka viime aikoina ovat sysänneet monia maita kohti autoritarismia – Brasilian presidentinvaalit uusimpana esimerkkinä – ovat lyöneet särön länsimaisten liberaalien demokratioiden mallin oikeutukseen. Oikeutus on osin nojannut oletukseen, että tasa-arvoon ja vapauteen perustuva länsimainen poliittinen eetos toteutuu parhaiten juuri liberaalissa demokratiassa.

Poliittisen filosofian valtavirrassa on yleensä keskitytty pystyttämään ja tutkimaan perusteita, joista poliittisten instituutioiden ja käytäntöjen oikeutukset juontuvat. Perusteet löytyvät esimerkiksi ihmisluonnosta, järjestä tai Jumalasta. Fundamentalistisen ajattelun oletuksena on, että valitut perusteet ovat universaaleja, ja oikeuttavat tietyn poliittisen järjestelmän kaikissa tilanteissa.

Itävaltalainen yhteiskuntafilosofi ja sosiologi Oliver Marchart (s. 1968) tarjoaa kysymykseen perusteiden olemassaolosta vastaukseksi jälkifundamentalismia. Lähtökohdakseen Marchart ottaa Heideggerin ajatuksen olemisen pohjattomuudesta: olevien ja olemisen välillä on aina ylittämätön kuilu[1]. Historiallisesti ja kulttuurisesti määrittyneiden ihmisolentojen suhde olemiseen näyttäytyy avoimena mahdollisuuksien kirjona eikä sisäänrakennettujen ominaisuuksien ilmentymänä. Politiikka peilaa olemista, ja Marchartin käsittelyssä politiikan suhde sen eri ilmenemismuotoihin on samalla tapaa avoin kuin kaiken olevan suhde olemiseen. Poliittiset järjestelmät ilmentävät ainoastaan osaa politiikan pohjattomista mahdollisuuksista. Tietty poliittinen järjestys on aina mahdollista muuttaa, sillä mikään todellisuudessamme ei määrää, että järjestyksen tulisi olla tietynlainen.

Marchart olettaa kuitenkin, että vaikka emme voi löytää lopullisia tai universaaleja perusteita politiikalle, heikommassa mielessä perusteita on olemassa[2]. Sosiaalisena olentona ihminen on riippuvainen poliittisen elämän keskeisistä perusteista kuten merkityksestä, identiteetistä ja vallasta. Vaikkakin nämä syntyvät historiallisessa ja muuttuvassa kontekstissa ja ovat vailla lopullista oikeutusta, ovat ne kuitenkin ihmiselämän käytäntöön erottamattomasti kuuluvia osia, joita ilman poliittista elämää ei ole.[3]

Ehdottomien perusteiden köyhyydestä

Uusimmassa teoksessaan *Thinking Antagonism. Political Ontology after Laclau* (2018) Marchart kehittää lopullisten poliittisten perusteiden poissaolon ajatusta suhteessa poliittiseen ajatteluun ja toimintaan ja näyttää, kuinka epäuskottavia ovatkaan kaikki poliittiset ajattelun muodot, jotka hakevat ehdottomia perusteita tuekseen.

Esimerkiksi käy valokuvaus. Jean Baudrillardin mukaan valokuva, joka pystyttää eteemme ”objektiivisen” kuvan todellisuudesta tulee samalla paljastaneeksi todellisuuden kuvaamisen mahdottomuuden. Tämä on valokuvan ihme.[4] Pitäessään myrskyävästä merestä otettua kuvaa tätä samaista merta vasten, huomaa nopeasti, kuinka kuva on oikeaan mereen verrattuna sulkeutunut, mykkä ja staattinen. Kuva pysäyttää hetkellisesti todellisuuden kuohunnan ja pelkistää maailman merkitysvyöryn[5].

Yritykset jäsennellä poliittisen ja sosiaalisen sääntöjä ja lainalaisuuksia törmäävät samaan ilmiöön. Yhteiskunnallisen ja sosio-kulttuurisen maailman yksinkertaistaminen ja tämän yksinkertaistamisen pystyttäminen todellisuutta kuvaavaksi ikuiseksi totuudeksi jäädyttää ympärillä mylläävän todellisuuden.

Liikkeen ja muutoksen kiistävä ajattelu ja toiminta eivät Marchartin mukaan ole uutuuksia filosofian historiassa[6]. Oman ideologian puolustaminen ympäröivän todellisuuden kustannuksella on usein kulminoitunut demokratian vastaiseen raivoon. Esimerkiksi Platon kuvailee pahuutta ristiriitana, häiriöinä ja moneutena ja alleviivaa, kuinka demokratia ilmentää tätä pahuutta toimiessaan vastoin *hänen* jaloja periaatteitaan[7].

Aikamme autoritaaristen liikkeiden kaunan ja aggression voi nähdä reaktiona poliittisten perusteluiden poissaoloon. Mitä epävarmempaa todellisuus on, sitä aggressiivisemmin monet kääntyvät etsimään kiistämättömiä perusteita politiikalle esimerkiksi valtion tai talouden muodossa.

Loppujen lopuksi, toteaa Marchart, fundamentalisteja yhdistää aina yritys kiistää, sivuuttaa tai hylätä maailmaan väistämättä kuuluva ennakoimattomuus ja konflikti.[8]

Vastakkainasettelu politiikan perustaksi

Marchart ehdottaa, että politiikan perusteet pystytettäisiin antagonismin käsitteen varaan. Negaation avulla toimiva antagonismi avaa variaatioiden ja mahdollisuuden kirjon konkreettisen poliittisen toiminnan tasolla.[9] Poliittinen toiminta on annetun kiistämistä: kun yhteiskunnallinen järjestys koetaan sijoiltaan nyrjähtäneeksi, ihmiset aktivoituvat poliittisesti[10].

Marchartin filosofiassa annetun kiistäminen saa alkunsa tunteista: ne tekevät antagonismista ruumiita liikuttavan voiman. Tunteet, jotka yhdistävät ihmiset poliittiseen liikehdintään, voivat alun perin kummuta jokapäiväisistä alistamisen, hyväksikäytön tai syrjäytymisen kokemuksista. Näistä tunteista tulee poliittisia, painottaa Marchart, kun ne yhdistävät ihmiset toimijaksi, joka on vastakkainasettelusuhteessa johonkin toiseen ryhmään[11]. Kun turhautuminen annettuun tilanteeseen tiedostuu vastakkainasettelun muodostelmassa – esimerkiksi suhteessa pomoon, perheeseen tai poliisiin – ymmärrämme, että elämismaailmamme rakenne on muodostunut ja muutettavissa vastakkainasettelussa[12]. Antagonismi avaa mahdollisuuden järjestää suhteemme maailmaan uudella tavalla[13].

Politiikka on luonteeltaan mahdollisuuksia avaavaa, ja kaikki poliittinen toiminta koettaa havainnollistaa tätä. Tämä havainnollistaminen tapahtuu kiistämisen kautta näyttämällä, kuinka kaikki sosiaaliset käytännöt, eläminen arjen sosiaalisesti rutinoidussa maailmassa, ovat toiminnan (ja olemisen) mahdollisuuksia rajaavia käytäntöjä. Poliittisissa tilanteissa maailma koetaan konfliktintäyteisenä ja ennakoimattomana, häilyvänä kuten maailma Baudrillardin valokuvauskoneiston tuolla puolen.

Sellaisen politiikkanäkemyksen näkökulmasta, joka olettaa antagonismin politiikkaa liikuttavaksi voimaksi, demokratian oikeuttaminen asettuu paradoksaaliselle alustalle. Siitä tulee oikeuttamattomuuden oikeuttamista, politiikkaan ja sosiaaliseen elämään kuuluvan ristiriitaisuuden esiin nostamista. Platonia mukaillen: ristiriidan, häiriöiden ja moneuden juhlistamista. Demokratian oikeutus sijaitsee mahdollisuuksien kirjon laajentamisessa, ristiriidan oikeuttamisessa ja autoritarismin sulkeutuneen maailman torjumisessa.

Demokratia talousajattelun ja nationalismin aikakaudella

Länsimaisen liberaalin demokratian kannattajaa Marchartin analyysi ei lohduta. Liberaali demokratia pyrkii monella tapaa poistamaan Marchartin demokratianäkemykselle ominaisen konfliktiherkkyyden ja avoimuuden muutokselle. Konsensusta ja taloudellista sekä yhteiskunnallista vakautta ylläpitävä valtiomalli torjuu muutosta. Tämä institutionaalinen verkosto palvelee pahimmassa tapauksessa ensisijaisesti eliitin vallan uusintamista.[14]

Elämme aikaa, jolloin uusliberalistinen ideologia moukaroi yhteiskunnallista elämää muuttamalla ihmisen elämänmuodon alisteiseksi talouden vaatimuksille. Politiikan markkinoille alistava uusliberalismi pystyttää uuden fundamentalistisen poliittisen oikeutuksen, joka nielee demokraattisen autonomisen kollektiivisen elämän mahdollisuuden. Tästä materiaalisesti kärsivät pyrkivät vastareaktiona palaamaan lopullisiin perusteisiin nationalismin muodossa. Valtion suvereniteetti näyttäytyy nationalismin näkökulmasta demokratiaakin korkeampana politiikan oikeutuksena ja vastarinnan muotona uusliberalismille. Kun uusliberalismi uhkaa valtiolliselle suvereniteetille rakennetun liberaalin demokratian päätösvaltaa, tämä vetäytyy herkästi takaisin valtioon ja sulkee rajat perässään.[15]

Marchart vaatii demokratian uudelleenrakentamista: kaiken politiikan lopullisen oikeuttamisen mahdottomuus tulee nostaa osaksi demokratian määritelmää. Demokratia ei ole tietyn käytännön tai instituution läsnäoloa yhteiskunnassa, se on kollektiivisen itsemääräämisen takaava avoin päätöksentekoprosessi. Demokraattinen politiikka on vastarinnan ja muutoksen hyväksyvää toimintaa, joka pitää ymmärtää jatkuvana kamppailuna itsensä demokratisoinnista[16]. Radikaalia politiikkaa puolustavien liikkeiden, jotka haluavat irtautua fundamentalistiseen ajatteluun sortuvasta nationalismin ja uusliberaalin ideologian välisestä umpikujasta, tulee irtautua lopullisten periaatteiden etsinnästä[17].

Viitteet & Kirjallisuus

1 Heideggerin ajatuksesta esim. Jussi Backman, Kaiken takana on jotakin? Heidegger ja perusteen periaate. Teoksessa *Syy.* Toim. Heta Gylling, Ilkka Niiniluoto & Risto Vilkko. Gaudeamus, Helsinki 2007, 93–109.
2 Oliver Marchart, *Post-Foundational Political Theory.* Edinburgh University Press, Edinburgh 2007, 2.
3 Ks. esim. Ed Wingenbach, *Institutionalizing Agonistic Democracy: Post-foundationalism and Political Liberalism*. Routledge, Abingdon 2011, 4–19.
4 Jean Baudrillard, *Impossible Exchange.* Verso, New York 2001, 183.
5 Sama, 184.
6 Oliver Marchart, *Thinking Antagonism*. *Political Ontology after Laclau.* Edinburgh University Press, Edinburgh 2018, 207.
7 Platon, *Valtio.* Teokset IV. Suom. Marja Itkonen-Kaila. Otava, Helsinki 1999, 183 ja 300–301.
8 Marchart 2018, 29.
9 Sama, 187.
10 Sama, 203.
11 Sama, 125–126.
12 Sama, 104–105.
13 Sama, 129.
14 Sama, 204.
15 Uusliberalismin ja nationalismin suhteesta esim. Wendy Brown, Neoliberalism's Frankenstein: Authoritarian Freedom in Twenty-First Century "Democracies". *Critical Times*. Vol. 1, No.1, 2018, 60–79.
16 Ks. esim. Etienne Balibar, Historical Dilemmas of Democracy and Their Contemporary Relevance for Citizenship. *Rethinking Marxism*. Vol. 20, No. 4, 2008, 528.
17 Marchart 2007, 158.

Kuva: Minna Hagman

Minna Hagman

Julkista oleilua juhliva kermaleivos

Avoimuus, vapaus, helppo lähestyttävyys ja käsitettävyys – nämä ovat kirjasto Oodin suunnittelussa julkilausuttuja tavoitteita[1]. Ensimmäisillä vierailukerroilla huomion vievät kuitenkin rakennuksen häkellyttävä muoto ja paikalle saapuneiden uteliaiden ihmisten määrä. Johtuuko Oodin hämmentävyys siitä, että sen arkkitehtuuri ilmaisee tahattomasti jotain muutakin, kuin mitä sen oli tarkoitus ilmaista?

Lähestyn Helsingin uutta keskustakirjastoa Oodia rautatieaseman suunnalta. Ensin rakennuksesta näkyy vain kadunvarren puuverhottu julkisivu, joka harmaassa joulukuun iltapäivässä on kutsuvan vehnänkeltainen. Sen yläpuolella kohoaa valkoinen kermavaahtokuorrutusta muistuttava lasiseinäinen kerros, joka tässä valaistuksessa näyttää harmahtavalta. Haluan nähdä pääsisäänkäynnin ja kierrän Kansalaistorin puolelle. Siellä koen ensimmäisen wau-elämyksen: sisäänkäynnin syvennys ja sen yläpuolelle kaartuva ”lippa” ovat mittasuhteiltaan valtavat, ja niiden plastiset muodot tuntuvat olevan ristiriidassa lasin ja puun luontaisten muotojen ja mittojen kanssa.

Sisääntulokerros on keskeltä valoisa ja avara, mutta sen molemmissa päissä katto laskeutuu vähitellen kohti lattiaa synnyttäen matalia hämäriä alueita, joissa ei mahdu seisomaan eikä kävelemään suorana. Vaikutelma on raskas ja painostava ikään kuin rakennus ei jaksaisi kantaa omaa painoaan. Harhailen hetken muiden uteliaiden vierailijoiden joukossa, ohitan täpötäyden ravintola-alueen ja löydän elokuvateatterin sisäänkäynnin. Lähden nousemaan mediassakin huomiota saaneita kaksoiskierreportaita ylempiin kerroksiin.

Oodi ihmisenä olemisen ehdoille?

Pysähdyn toisen kerroksen tasanteelle ihmettelemään matalakattoista jykevien viistojen palkkien halkomaa tilaa. Täällä asiakkaille tarjotaan moninaisia mahdollisuuksia valmistaa ja korjata esineitä, tarvikkeita ja tekstiilejä sekä tietenkin tuottaa ja muokata digitaalista materiaalia. Kerros edustaa uutta laajennettua käsitystä siitä, mitä kirjasto voi olla. Lukiessani tästä kerroksesta ennakkoon, mieleeni tuli Hannah Arendtin *Vita activa*ssa esittämä klassiseen kreikkalaiseen ajatteluun pohjautuva inhimillisen toiminnan kolmijako: elämää ylläpitävä *työ*, materiaalista maailmaa ylläpitävien esineiden ja tarvikkeiden *valmistaminen* ja *toiminta* eli ihmisten vapaa yhteen kokoontuminen ja yhteistä asioista keskustelu[2]. Pohdiskelin, voisivatko Oodin kolme erilaisiin toimintoihin erikoistunutta kerrosta kuvastaa jotenkin tätä jakoa.

Bosch: Maallisten ilojen puutarha. Wikipedia

Paikan päällä kuitenkin selviää, ettei Arendtin jaottelu vastaa kerrosten toiminnallista sisältöä. Pikemminkin kirjasto heijastaa sitä, minkälaiseksi ihmisenä olemisen ehdot ovat Arendtinkin mukaan modernissa maailmassa muuttuneet[3]. Elämää ylläpitävä työ on muuntunut työnjakoon perustuvaksi taloudellisen arvon tuottamiseksi. Esineiden ja tarvikkeiden ja teosten valmistaminen, klassisessa, käden taitoa vaativassa mielessä, on jäänyt erikoistuneiden pienyrittäjien ja taiteilijoiden elinkeinoksi, mutta yhä enemmän siitä on tullut kenen tahansa vapaa-ajan harrastus. Toiminta eli vapaa yhteen kokoontuminen ja yhteisistä asioista keskustelu on typistynyt sosiaalisessa mediassa tapahtuvaksi kuplautumiseksi ja suunsoitoksi.

Oodin ensimmäinen kerros ravintolapalveluineen, vuokrattavine auditorioineen ja elokuvateattereineen ilmentää yhteiskunnallisten tuotantosuhteiden ylläpitoa ja sosiaalista kontrollia. Samalla sen voi tulkita edustavan sitä taloudellista perustaa, jonka päälle ylempien kerrosten taloudellisesti tuottamattomat toiminnot voivat rakentua. Toisen kerroksen omaehtoiseen esineiden valmistamiseen, korjaamiseen ja tuunaamiseen sekä digitaaliseen sisällöntuotantoon tarkoitetut tilat ja kolmannen kerroksen rentoutumiseen ja oleskeluun kutsuva kirjataivas puolestaan tuovat julkiseksi sen, mikä yhteiskunnassamme on pitkään kuulunut yksityisen sfääriin. Tämä julkiseksi tuominen lienee se, mikä Oodissa ja muissa nykyisissä kirjastoissa on varsinaisesti uutta.

Tästä näkökulmasta onkin mielenkiintoista, kuinka Antti Nousjoki, yksi Oodin arkkitehdeistä, kuvaa kirjaston taustaideologiaa:

> ”Oodista tulee yksi Helsingin, tai Pohjoismaiden, vapaimmista rakennuksista, missä käyttäjä voi tehdä monia asioita ja ottaa itse aloitteen siitä, mitä tekee. Se on helsinkiläisten ja täällä vierailevien yhteinen oppiva, kehittyvä työkalu.”[4]

Oma-aloitteisuus ja vapaus valita mitä ja miten tekee ovat olleet mahdollisia lähinnä yksityisen alueella, kotona, vapaa-ajalla ja kulutuksessa. Onkin pakko kysyä, miten ne voisivat toteutua Oodin kaltaisessa julkisessa rakennuksessa, jonka sisältämät toiminnot ovat kuitenkin edellä kuvatulla tavalla jakautuneet. Vapauden ja muokattavuuden ideaa tukee toisaalta se, että rakennus on kiistämättä veistoksellinen, teos itsessään. Sen muotojen lähtökohtana ovat siis olleet myös puhtaasti esteettiset ideat, eivät vain toiminnalliset. Vapauden, avoimuuden ja kehityskelpoisuuden periaatteet ilmentävät ehkä sitä, mitä vallitsevan ideologian mukaisesti ajattelemme inhimillisestä toiminnasta ja sen ympäristölle asettamista vaatimuksista. Toimintojen muuttaminen yhteisissä tiloissa vaatii kuitenkin aina yhteistoimintaa, neuvottelua ja keskustelua. Kannustaako Oodi tällaiseen toimintaan – siis toimintaan Arendtin tarkoittamassa mielessä?

Vapauden ylistyksen kääntöpuoli

Slavoj Žižek esittää, että rakennukset ilmentävät usein tahattomasti sitä, minkä virallinen ideologia torjuu ja mikä siksi jää lausumatta julki. Tämä torjuttu julkilausumaton kuitenkin ilmenee rakennuksen muodoissa ja sitä käyttävien ihmisten toiminnassa.[5]

Oodin visuaalisesta ilmeestä, muodoista, väreistä, valaistuksesta, ja varmasti myös sinne tänne harhailevasta ihmispaljoudesta, minulle tulee vastustamattomasti mieleen Hieronymus Boschin kuuluisa ja yhä hämmennystä herättävä maalaus *Maallisten ilojen puutarha* (n. 1505). Mietin, onko tällä mielleyhtymällä jotain yhteyttä siihen ideologian tiedostamattomaan, joka Oodissa tulee näkyväksi, mutta jota on vaikea ilmaista sanoin.

Boschin triptyykki on täydellinen vastakohta aikansa Italian renessanssin hengelle, johon kuului usko ihmiseen, inhimilliseen tietokykyyn ja moraaliin sekä maallisen elämän ja ruumiillisten nautintojen arvostus. Maalauksessa ihmiset esitetään himojensa vallassa olevina avuttomina olentoina, jotka syntiinlankeemuksen jälkeen väistämättä ajautuvat ”teknis-musikaaliseen” helvettiin. Maalauksen vasen paneeli kuvaa paratiisia, jossa ihminen

on vielä erottamaton hänet luoneesta korkeammasta voimasta. Keskipaneelissa, josta maalaus on saanut nimensä, on kuvattu vedenpaisumusta edeltävä maailma, jossa ihmiset elävät syntiinlankeemuksen jälkeen, mutta vielä ilman rangaistusta. Oikeassa paneelissa on esitetty mielikuvituksellinen näky siitä, mihin maallisten himojen seuraaminen johtaa.[6] Oodin sisäänkäynti ja ensimmäisen kerroksen näkymät voisivat hyvin olla suurennettuja yksityiskohtia paitsi helvetin surrealistisista rakennelmista, esineistä ja soittimista myös paratiisin maisemassa kohoavista kummallisista ”luonnonmuodostelmista”.

Oodin ensimmäisen kerroksen on kuvattu ikään kuin imaisevan Kansalaistorin ja sieltä saapuvat ihmiset sisäänsä[7]. Tämä kerros palvelutiskeineen edustaa sosiaalista kontrollia, joka Žižekin analyysin mukaan toteutuu nykyaikaisissa kulttuurirakennuksissa niin sanottuna kahden kuoren mallina[8]. Rakennuksen sisään astuessaan kävijä joutuu kontrollin vyöhykkeelle. Siellä punnitaan, onko hänellä riittävästi sosiaalista, kulttuurista tai taloudellista pääomaa, jotta hän voisi ensinnäkin oleilla tällä vyöhykkeellä ja toiseksi päästä rakennuksen varsinaiseen ytimeen – tilaan, jossa taide tai muu kulttuuri tapahtuu. Vaikka Oodi ei muodollisesti edusta tällaista kahden kuoren mallia, kontrolli toteutuu kuitenkin toiminnallisesti. Sisäänkäynti ja ensimmäinen kerros ovat ikään kuin Boschin helvetti, johon ihminen johdateltuna ajautuu. Toisaalta ne esiintyvät ikään kuin paratiisina, jossa ihminen on turvallisesti sosiaalisen kontrollin alaisena ja toteuttaa rooliaan yhteiskunnan jäsenenä.

Toisella vierailullani Oodiin pääsin kurkistamaan toisen kerroksen työskentelytiloihin. Aulassa on esillä 3D-tulostimia, ompelukoneita ja lainattavia tabletteja. Monet pienistä lasiseinäisistä työtiloista ovat jo käytössä. Panen merkille myös korkkiseinäiset varattavat studiot sekä isommat kokoushuoneet. Ilmeeltään kerros muistuttaa laivan kannenalaisia tiloja tai rakennuksen varsinaisten kerrosten väliin jäävää teknistä tilaa. Koivuviilulla päällystetyt tukipilarit ja tummasävyiset katot, lattiat ja metalliputkikalusteet herättävät tunteen jonkin koneen tai instrumentin sisällä olemisesta. Oikeastaan näin onkin, sillä tässä kerroksessa kirjaston käyttäjät ja työntekijät puuhailevat rakennuksen kantavien rakenteiden lomassa. Teräsrunkoinen Oodi muistuttaa rakenteeltaan siltaa: ensimmäinen kerros jää kaaren alle, toisessa kerroksessa näkyvissä ovat kantavat rakenteet ja kolmannen kerroksen kirjataivas avautuu kannella.[9] Niin kuin Boschin maalauksessa myös Oodin toisessa kerroksessa ihmiset ovat joutuneet instrumenttien sisään tai niiden osiksi.

Vihdoin päästään Oodin kolmanteen kerrokseen, kirjataivaaseen! Tila on kuin kattoterassi sisällä kasvavine puineen ja taivasta muistuttavine kattoineen. Tai sitten ollaan todellakin taivaassa: matalat valkoiset kirjahyllyt ja porrastettu lattiataso ovat kuin tiivis kumpupilvikerros, jonka päälle on päästy rauhoittumaan ja rentoutumaan kirjojen parissa.

Oodin kirjataivas ei kannusta niinkään lukemaan, tutkimaan tai oppimaan vaan olemaan ja oleskelemaan. Työskentelytiloja on vähän, rauhallisia lukupöytiä ei lainkaan. Tilan reunoilta löytämäni työpöydät ovat hämärästi valaistuja, mutta moninaisin pistorasioin varustettuja: täällä luetaan läppäreiltä tai tableteilta. Lukupaikoiksi on tarjolla erilaisia nojatuoleja, istuskelutyynyjä tai -raheja. Kirjastokerros on yksi yhteinen tila, jonka kaiuttomassa akustiikassa lasten, kahvila-asiakkaiden, wc:ssä kävijöiden ja kaltaisteni arkkitehtuurituristien äänet vaimenevat jatkuvaksi huminaksi ja satunnaisiksi kolahduksiksi. Omassa kokemuksessani tämä kerros muistuttaa eniten Boschin maalauksen keskipaneelissa esitettyä maallisten ilojen puutarhaa.

Kolmas kerros on kieltämättä ihmeellinen – niin kuin koko rakennus. Se edustaa Suomessa harvinaiseksi jäänyttä wau-arkkitehtuuria, jonka suosio asiantuntijoidenkin mukaan on jo hiipumassa[10]. Jos rakennus muodoillaan herättää sanattomaksi vetävän wau-tunteen, voiko se samalla olla työkalu, omaksi otettava, oppiva ja muokattava, niin kuin suunnittelijat sen haluaisivat olevan? Kertooko Bosch-mielleyhtymäni pikemminkin siitä, että vaikka rakennus on ihmisten suunnittelema ja rakentama, se onnistuu kuitenkin ilmaisemaan voimattomuuttamme suhteessa johonkin määrittelemättömään, kenties meitä hallitsevaan voimaan, joko on ulkopuolellamme tai meissä itsessämme? Omassa mielessäni tulkitsen tuon määrittelemättömän taloudellisiksi valtarakenteiksi, jotka tekevät mahdolliseksi tällaisten rakennusten ja instituutioiden ylläpidon, ja joiden suhteen ehkä kuitenkin tunnemme hieman syyllisyyttä antautuessamme oleskeluun ja taloudellisesti tuottamattomaan, mutta nautinnolliseen puuhasteluun.

Viitteet

1 Vapaus mainitaan Helsingin keskustakirjasto Oodin verkkosivuilla (oodihelsinki.fi/mika-oodi/arkkitehtuuri/), käsitettävyys puolestaan Oodin suunnitelleen arkkitehtitoimisto ALA:n verkkosivuilla (ala.fi/work/helsinki-central-library/).
2 Arendt 2017, 19.
3 Sama, 50–51.
4 Antti Nousjoki arkkitehtitoimisto ALA:sta Oodin verkkosivuilla. Verkossa: oodihelsinki.fi/mika-oodi/arkkitehtuuri/
5 Žižek 2013.
6 Honour & Fleming 1994, 407.
7 Ulla Malminen, Tervetuloa Oodiin. *Yle* 30.11.2018. Verkossa: yle.fi/uutiset/3-10522440
8 Žižek 2013.
9 Vuoden 2018 Teräsrakenne: Keskustakirjasto Oodi. *Projektiuutiset* 22.11.2018. Verkossa: projektiuutiset.fi/vuoden-2018-terasrakenne-keskustakirjasto-oodi/
10 Jonni Aromaa, Veistoksellinen Oodi voi olla lajinsa viimeinen. *YLE* 3.12.2018. Verkossa: yle.fi/uutiset/3-10529166

Kirjallisuus

Arendt, Hannah, *Vita activa – Ihmisenä olemisen ehdot* (The Human Condition, 1958). Suom. työryhmä. Vastapaino, Tampere 2017.
Honour, Hugh & Fleming, John, *Maailman taiteen historia* (A World History of Art, 1982). Suom. Jyri Kokkonen ym. Otava, Helsinki 1994.
Žižek, Slavoj, Architectural Parallax. Spandrels and Other Phenomena of Class Struggle, 2013. Verkossa: lacan.com/essays/?page_id=218

Timo Kaitaro

Huumorin paikka

Jarno Hietalahti, *Huumorin ja naurun filosofia*. Gaudeamus, Helsinki 2018. 315 s.

Huumorin filosofiasta väitellyt Jarno Hietalahti jakaa julkaisemassaan kirjassa filosofisten tutkimustensa tuloksia suuremmalle yleisölle. Teos esittelee tiiviisti perinteiset filosofiset yritykset selittää huumoria ja sen olemusta, ja laajentaa tämän jälkeen näkökulman huumorin yhteiskunnalliseen kontekstiin. Hietalahti ei siis niinkään keskity huumorin määrittely-yrityksiin, jotka hän jakaa kolmeen perinteiseen ryhmään: ylemmyys-, huojennus- ja yhteensopimattomuusteorioihin. Epäilemättä nämä teoriat ovat kaikki puutteellisia, sillä ne selittävät huumoria joukolla piirteitä, jotka toki esiintyvät huumorissa, mutta yhtälailla monissa muissakin ilmiöissä. Näin ne eivät kovin hyvin rajaa huumorin perimmäistä luonnetta. Mutta kuten Hietalahti toteaa, ne eivät ole toisiaan poissulkeviakaan, joten niitä voidaan hänen tapaansa tarkastella toisiaan täydentävinä näkökulmina jäsentämään huumorin moninaista kenttää.

Huumorin teoriasta käytäntöön

Lienee selvää, että esimerkiksi ylemmyysteoria sopii hyvin komiikkaan, huojennusteoria mustaan huumoriin ja yhteensopimattomuusteoria *nonsense*-huumoriin. Toisaalta voi hyvinkin olla, että kaikki se, mitä sanan huumori alle nykyään luetaan, muodostuu joukosta ilmiöitä, joilla ei välttämättä ole muuta yhteistä kuin nimi. Jos Voltairen edustama nokkeluus (*esprit*) olisi samaa kuin se mitä britit kutsuvat huumoriksi, miksi ranskalaiset olisivat lainanneet englannin kielestä sanan *humour* kuvaamaan toisenlaista, muun muassa Swiftin kirjoituksissa ilmenevää nauruun houkuttelevaa kirjallista ilmiötä? Kaikenkattava huumorin teoria saattaa olla tavoittamaton haave.

Käsillä olevan teoksen etuna on, ettei se rakennu vain huumoria koskevien teorioiden ja määrittely-yritysten varaan. Teoksen merkittävät ja kiinnostavimmat pohdinnat liittyvät huumorin asemaan yhteiskunnassa, sekä sen moraali- ja politiikkasuhteeseen. Filosofian osalta aiheeseen tartutaan historiallisesti leveällä haarukalla: Hietalahti keskustelee sujuvasti muun muassa antiikin filosofien, Henri Bergsonin, kriittisen teorian edustajien ja Slavoj Žižekin kanssa. Teos ei kuitenkaan etene kronologisesti, vaan aikakaudet on laitettu keskustelemaan keskenään, paikoin jopa hieman anakronistisesti. Modernit ilmiöt, kuten kaikkialle ulottuva tekninen järki tai poliittinen korrektius, löytävät näin tiensä renessanssiin.

Hietalahden kirjan keskeinen ansio piilee siinä, että tarkastellessaan huumorin ja moraalin suhdetta kirjoittaja onnistuu samanaikaisesti sekä sijoittamaan huumorin laajempaan sosiaaliseen kontekstiin että osoittamaan sen suhteellisen autonomian – humoristisen arvojen palautumattomuuden moraalisiin, poliittisiin tai muihin totisiin arvoihin. Hietalahti kuvaa niitä moninaisia säikeitä, jotka sitovat huumorin ja moraalin toisiinsa. Samalla hän kuitenkin korostaa, ettei huumoria voi

”Huumori edustaa korkeimpia ihmiselle ominaisia älyllisiä ja sosiaalisia toimintoja.”

koskaan palauttaa puhtaasti moraalisiin näkökulmiin. Siksi hän päätyy esimerkiksi toteamaan, että Donald Trumpin huonot ja mauttomat vitsit ovat kuitenkin vitsejä, eikä niitä pidä ottaa tosissaan.

Jäin kaipaamaan teoksesta keskustelua huumorin lähinaapureista, kuten *nonsense*stä tai absurdista (ei niinkään totisesta eksistentialistisesta absurdista, vaan Ionescon tai Arrabalin absurdista), mikä olisi voinut korvata perinteisten huumoriteorioiden puutteita. Toisinaan paras tapa käsitteen määrittelyyn on vain kuvata, miten se sijoittuu suhteessa käsitteellisiin naapureihinsa ja miten se eroaa niistä. Mutta, kuten jo totesin, tämän teoksen tavoitteena ei niinkään ole vastata kysymykseen, mitä huumori on, vaan tarkastella huumoria laajemmassa kontekstissa. Teoksen parasta antia ovatkin lukuisat analyysit huumorin kulttuurisista merkityksistä sekä niistä mutkikkaista moraalisista kysymyksistä, joita niihin liittyy. Pohdinnat ovat aidosti filosofisia: ne eivät tarjoa valmiita vastauksia, vaan saavat lukijan miettimään, mille voi ja saa nauraa ja minkä takia näin on. Huumoriin liittyviä moraalisia ongelmia tarkastellaan konkreettisten, usein ajankohtaisten esimerkkien valossa. Hietalahti valaisee myös utilitaristisen, kantilaisen velvollisuusetiikan ja hyve-etiikan eroja soveltamalla niitä huumorin moraalisiin ulottuvuuksiin.

Rajauksia

Ajankohtaisuus on toisaalta saatu aikaan historiallisuuden kustannuksella: historiallinen näkökulma huumoriin ja sen asemaan jää teoksessa kartoittamatta (saattaa tosin olla, ettei tätä teemaa ole vielä muutenkaan juuri tutkittu). Historiallisuus tarkoittaa tekijälle yllättäen pikemminkin huumorin historiattomuutta. Hän viittaa huumorin historiallisuudesta puhuessaan siihen, että huumorin luonne ei ole kovin radikaalisti muuttunut, ja että tämänkin vuoksi antiikin filosofien ajatukset ovat edelleen ajankohtaisia. Tästä muuttumattomuudesta en olisi niinkään varma. Epäilen kovasti, olisivatko antiikin tai keskiajan ihmiset kyenneet ymmärtämään Swiftin tai Kafkan mustaa huumoria, Lewis Carrollin tai Edward Learin *nonsense*-huumoria tai Ionescon tai Monty Pythonin absurdia huumoria. Sen sijaan meillä on tietenkin historiallisuutemme mahdollistama kyky ymmärtää ja kontekstualisoida menneiden aikojen huumoria, josta on tullut pysyvä osa kulttuuriamme. Tämä historiallisuutemme lintuperspektiivi luo helposti vaikutelman kaiken pysymisestä ennallaan.

Huumori edustaa korkeimpia ihmiselle ominaisia älyllisiä ja sosiaalisia toimintoja. Sitä kiehtovampaa toisaalta on, että sillä on niin voimakkaita vaikutuksia ruumiissamme, että siihen voi vaikka kuolla. Kirjan otsikosta huolimatta Hietalahti rajaa pois teoksestaan naurun käsittelyn psykofysiologisena ilmiönä. Vaikka naurun fyysinen ja kehollinen aspekti jää huomiotta, tämä rajaus on hyvin perusteltu teoksessa, jonka keskeisin anti painottuu huumorin ja ihmisen sosiaalisen olemisen väliseen suhteeseen. Tekijä kirjoittaakin osuvasti, että ”huumori on erityinen kanssakäymisen muoto ja se ilmenee aina sosiaalisessa kontekstissa” (259). Kaikkihan me tiedämme, että nauru on tarttuvaa, mutta emme silti aina ymmärrä tätä naurun perimmäisen sosiaalisuuden täyttä merkitystä. Yksin nauraminen on aina jotenkin outoa tai patologista, kuten kaikki Wodehousen kirjoille bussipysäkillä hekotelleet ovat muiden katseista ja omasta noloudestaan saaneet huomata. Itseäänhän ei voi myöskään kutittaa, vaan tämäkin nauru edellyttää toisen.

Teoksen vapaasti poukkoileva mutta samalla ryhdikäs esseistinen muoto tekee siitä nautittavaa luettavaa. Gaudeamukselle kuuluu kiitos kunnollisesta lankasidoksesta, joka ei nykyään ole enää kovakantissakaan kirjoissa mikään itsestäänselvyys.

Tuukka Brunila

Taistelu poliittisesta mielikuvituksestamme

Pontus Purokuru, *Täysin automatisoitu avaruushomoluksuskommunismi.* *Kosmos, Helsinki 2018. 296 s.

Täysin automatisoitu avaruushomoluksuskommunismi on kunnianhimoinen teos. Sen sanoman voisi tiivistää teoksen toisen esseen otsikon väitteeseen, ”Toisenlainen maailmanloppu on mahdollinen”. Toisin on esseiden kuvaamassa nykymarkkinataloudessa, joka on uusliberalistisen politiikan myötä menettänyt kykynsä ajatella: ”Kapitalistisessa realismissa poliittinen mielikuvitus on kuollut tai korkeintaan harhailee herättelemässä henkiin nostalgioita menneestä” (42). Jälkimmäinen vaihtoehto kuvaa erityisesti nykyvasemmistoa, joka on Purokurun mukaan unohtanut, että nimenomaan *toisenlainen* maailmanloppu on mahdollinen.

Esseekokoelmana kirja on monisyinen, eikä sen perusajatusta voi kytkeä mihinkään yhteen periaatteeseen. Jokainen essee muodostaa oman ilmastonsa. Aihepiireiltään niissä käsitellään Star Warsin (”Poliittinen analyysi Tähtien sodasta”) ja Slushin (”Slush, pääoman edistyksellinen siipi”) kaltaisia nykykulttuuri-ilmiöitä, Miki Liukkosen *O*-romaania sekä muun suomalaisen

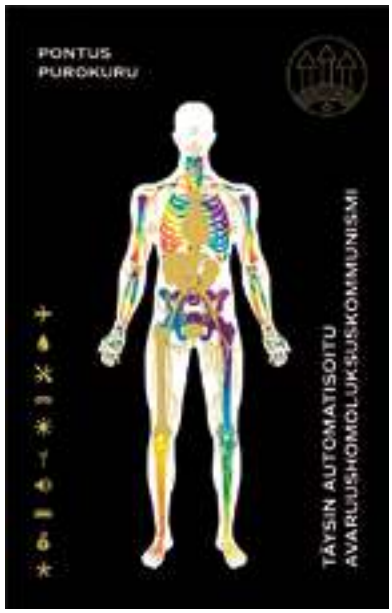

nykykirjallisuuden (”Tornadon keskellä”) ohella poliittisesti tärkeitä aiheita kuten maskuliinisuutta (”Itseään purkavat miehet”), maapallon tuhoutumista (”Toisenlainen maailmanloppu on mahdollinen”) sekä öljykapitalismia (”Haamu polttomoottorissa”).

Täysin automatisoitu avaruushomoluksuskommunismi on myös esseekokoelma 2000-luvun hengessä. Esseet ovat pitkälti kooste henkilökohtaisia kokemuksia, sitaatteja popkulttuurista ja keskustelua suomalaisesta yhteiskunnasta. Teosta ei kuitenkaan voi missään nimessä kutsua tylsäksi: siitä tekee omanlaisensa Purokurun filosofinen kunnianhimoisuus ja teoreettinen osaaminen. Kokoelman antiin kuuluu esimerkiksi ranskalaisten jälkistrukturalistien kuten Gilles Deleuzen ja Félix Guattarin tuominen esseistiikkaan ja suomalaiseen julkiseen keskusteluun.

Teosta voi olla mielekästä verrata esimerkiksi Antti Nylénin esseisiin, yhteistä ovat esimerkiksi omien kokemusten höystäminen ranskalaisella kirjallisuudella ja pop-kulttuuriviittauksilla. Purokurun erottaa Nylénistä kuitenkin tämän elämänmyönteisyys, mollisäkeiden taustalta kuuluva duuri. Teoksesta juontuukin mieleen Michel Foucault’n Deleuzen ja Guattarin *Anti-Oidipukseen* kirjoittama johdanto, jonka mukaan ”ei tarvitse olla surullinen ollakseen militantti”[1]. Vaikka kaikki näyttäisikin toivottomalta, ja vaikka

maailma olisikin tuhoutumassa, ”sitä odotellessa voi vaikka tehdä jotain” (275).

Varsinkin teoksen viimeinen essee ”Sairaus ja voima” luotaa osuvasti esiin poliittisia vaatimuksia, henkilökohtaisia kokemuksia ja teoriaa. Purokuru kuvaa lukijoille planeettamme sairastamaa tautia, joka johtaa lopulta niin henkiseen kuin ympäristön tuhoon. Kokemukset mielialalääkkeistä ja masennuksesta, niin omista kuin toisten, nivotaan esseen laajempaan kaksiosaiseen ajatukseen: sairaus ja siitä toipuminen johtavat muutokseen, voimaantumiseen (262).

Utopia täysin automatisoidusta avaruushomoluksuskommunismista

Koska Purokuru on päättänyt nimetä teoksen utopian mukaan, herää arvioijassa kuitenkin into pohtia teosta myös yhtenäisenä kokonaisuutena. Alun perin internetmeeminä tunnettu ”täysin automatisoitu avaruushomoluksuskommunismi” on pyritty teoksessa luonnostelemaan varteenotettavaksi poliittiseksi tavoitteeksi. Sen avulla tähdätään kohti maailmaa, jossa työt on ulkoistettu roboteille, luokkaeroista on päästy eroon, identiteetit eivät ole ulkoa päin pakotettuja ja kaikille on riittävästi kaikkea. Teoksen tehtävänä on laajentaa poliittista mielikuvitustamme. Juuri tällä tasolla utopian ajatteleminen on mielekäs lähtökohta. Utopia ei oikeuta tai kiellä toimintaa, mikä tarkoittaisi toisten puolesta ajattelemista.

Teksti ei kuitenkaan itse tuo tätä puolta riittävän hyvin esille, vaan lukijan tehtäväksi jää sen pohtiminen, mikä kirjoittajan ja poliittisten toimijoiden välinen suhde voisi olla. Purokurulla näyttäisi olevan sama ajatus kuin Laurie Pennyllä, jonka mukaan ”vallankumous alkaa ihmisen mielikuvituksessa”[2]. Herää kuitenkin kysymys: mitä täysin automatisoitu avaruushomoluksuskommunismi mahtaisi tarkoittaa toiminnan kannalta? Voiko täysin automatisoitu avaruushomoluksuskommunismi utopiana toimia poliittisena tavoitteena, joka loisi poliittista tahtoa muuttaa maailmaa? Teoksen pääajatus nimittäin uhkaa kaiken kuvaillun ahdistuksen keskellä muuttua eskapismiksi, jossa parempi maailma jää pelkäksi teoreettiseksi mahdollisuudeksi tai ajatusleikiksi. Toisin sanoen on epäselvää, miten vaatimukset kuten ”mielekäs ja nautinnollinen elämä kaikille” (131), olisi tarkoitus kääntää toiminnan kielelle. Jos utopia on olemuksellisesti *täysin automatisoitu*, tuleeko poliittisen toiminnan tehtäväksi pelkkä valmistautuminen tähän tulevaisuudessa häämöttävään automatisaation koittoon? Utopia viedään niin pitkälle, että se näyttäisi häivyttävän kaikki poliittisen toiminnan mahdollisuudet kaukaiseen tulevaisuuteen. Ainoa toiminnan mahdollisuus, joka teoksessa esitetään, on toisista välittäminen. Jää kuitenkin arvoitukseksi, miten sen avulla on mahdollista saavuttaa haluamamme tulevaisuus.

Ehkäpä tämän kaltaisilta ongelmilta olisi voinut välttyä keskustelemalla suorasanaisemmin kokoelman taustalla olevista periaatteista, joiden paikantaminen jää nyt enimmäkseen lukijan tehtäväksi. Teoksen poliittisena taustavireenä (joka tulee ilmi varsinkin Purokurun ja Veikka

”Välillä henkilökohtainen laahaus vaihtuu nopeaan teoreettiseen pohdintaan, toisinaan filosofinen kommentaari muuttuu manifestiksi. Moneus ei palaudu yhdeksi argumentiksi.”

Lahtisen podcastissa *Mikä meitä vaivaa*) näyttäisi olevan vaatimus, että poliittisen toiminnan on tapahduttava ilon ja myöntämisen kautta. Kysymys ei ole pelkästään hymyssä suin (tai ”laulain”) työn tekemisestä vaan paljon tärkeämmästä kommunismin teorian ja käytännön välisestä suhteesta. Kuten Karl Kautsky (1854–1938), toinen utopian äärellä ajatellut, on asian ilmaissut: ”Osa samaa ongelmaa, joka jälleen kerran niin kiihkeästi askarruttaa meitä, on intellektuellien ja proletariaatin vastakkaisuus.”[3] Mitä intellektuelli, joka Kautskyn mukaan taistelee voiman sijaan perustelujen avulla[4], voi antaa niille, joiden on taisteltava omasta tulevaisuudestaan? On nimittäin vaarana, että intellektuelli luo oman totuutensa, jota toisten on sitten seurattava ja toteutettava. Tällöin hän *edustaa* (eli representoi) toisia näiden puolesta, mikä esimerkiksi Deleuzen ja Guattarin *Anti-Oidipuksessa* tarkoittaa, että ”halutuotanto murskataan, alistetaan *representaation* vaatimukselle, representaatiossa tapahtuville representoijan ja representoidun kolkoille leikeille”[5]. Toisille todisteleva ja toisia edustava ajattelu pyrkii esittämään toiminnalle sen mahdollisuudet ja estämään siten toisia näiden omien halujen toteuttamisessa.

Täysin automatisoitu avaruushomoluksuskommunismi onnistuu kiitettävästi välttämään tätä utopistiseen ajatteluun helposti tarttuvaa tarvetta totalisoida yhteiskunta – esimerkkinä vaikkapa Etienne-Gabriel Morellyn (1717–1778) tunnettu suunnitelma perustaa geometrisia ja loppuun asti järjesteltyjä kaupunkeja, jotka tulisivat täysin hallittaviksi[6]. Purokuru onnistuu pysyttelemään tarkasti erossa tällaisista visioista. Päinvastoin, Purokurulle kaupungit ovat metropoleja (Eetu Virenin ja Jussi Vähämäen analyysia seuraten[7]), joissa yhteinen tila kehittyy vapaasti ja rönsyillen kuin rihmasto. Näin vältytään filosofiaa jo Platonin *Valtiosta* lähtien vaivanneelta tarpeelta hallita inhimillistä ja poliittista toimintaa arkkitehtonisin keinoin.

Vapaassa rönsyilyssä piilee teoksen vahvuus juuri esseekokoelmana. Se toimii muodoltaan sommitelmana, joka ei luo yhtä totuutta, jonka päälle lineaarinen monografia puumaisesti kasvaisi. Rihmaston tavoin se liikkuu eri suuntiin, erilaisilla nopeuksilla ja tasoilla: ”Essee on epämääräinen vyöhyke, joka ei ole paikka” (8). Välillä henkilökohtainen laahaus vaihtuu nopeaan teoreettiseen pohdintaan, toisinaan filosofinen kommentaari muuttuu manifestiksi. Moneus ei palaudu yhdeksi argumentiksi.

Täysin automatisoitu avaruushomoluksuskommunismi onkin tärkeä lähtölaukaus uudelle innostukselle ajatella parempaa maailmaa. Se on koordinaatti, jota kohti avaruusaluksen nokka on suunnattava. Sen sijaan, että painaisimme jarrun pohjaan, kutsuu teos meitä käynnistämään moottorit ja avaamaan hanat.

Viitteet

1 Foucault 2000, xii.
2 Penny 2014, 241.
3 Kautsky 2009, 200.
4 Sama, 201.
5 Deleuze 2007, 61.
6 Morelly 2009, 32–33.
7 Viren & Vähämäki 2015.

Kirjallisuus

Deleuze, Gilles & Guattari, Félix, *Anti-Oidipus* (L'anti-Œdipe, 1972). Suom. Tapani Kilpeläinen. Tutkijaliitto, Helsinki 2007.

Foucault, Michel, Preface. Teoksessa Gilles Deleuze & Félix Guattari, *Anti-Oedipus* (L'anti-Œdipe, 1972). Käänt. Robert Hurley, Mark Seem & Helen R. Lane. University of Minnesota Press, Minneapolis 2000, xi–xiv.

Morelly, Etienne-Gabriel, Luonnon lakikirja (katkelmia) (Le Code de la Nature, 1755). Suom. Timo Hännikäinen. Teoksessa *Utopiasosialistit*. Toim. Ville-Juhani Sutinen. Savukeidas, Turku 2009, 25–43.

Kautsky, Karl, Älymystö ja työläiset. Suom. Timo Hännikäinen. Teoksessa *Utopiasosialistit*. Toim. Ville-Juhani Sutinen. Savukeidas, Turku 2009, 200–209.

Penny, Laurie, *Unspeakable Things, Sex, Lies and Revolution*. Bloomsbury, Lontoo 2015.

Viren, Eetu & Vähämäki, Jussi, *Seutu joka ei ole paikka*. Tutkijaliitto, Helsinki 2015.

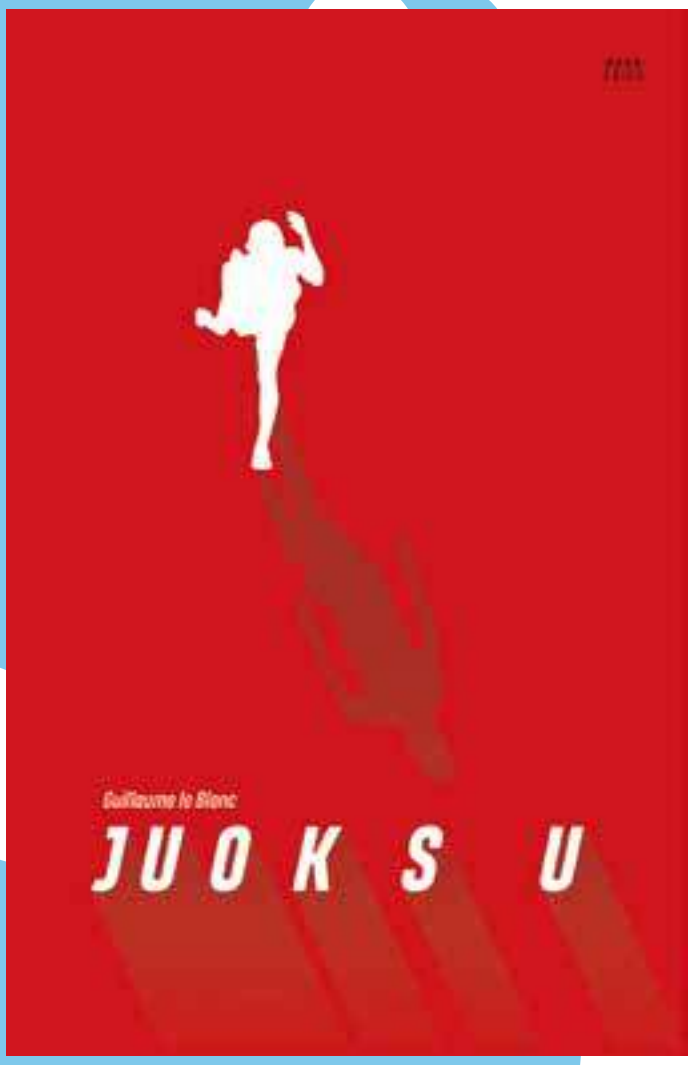

Juokse ja ajattele

Hinta **35 e**

Sähkökirjan hinta **27 e**

Tilastonumerot, intervalliharjoitukset ja magneettikuvaukset eivät löydä juoksemisen syvintä olemusta, sillä juoksemisen ydin on siinä itsessään.

Guillaume le Blanc
Juoksu. Fyysisiä mietiskelyjä
(Courir. Méditations physiques, 2012)

Suom. Tapani Kilpeläinen
181 sivua
ISBN 978-952-7189-33-7
Sähkökirjan ISBN 978-952-7189-34-4

NIIN & NÄIN

www.netn.fi/kirjat
040 721 4891

H. K. Riikonen

Kansainvälisestä kansallismieliseen

Pekka Valtonen, *Kosmopoliitteja ja kansallismielisiä. Aatteiden kamppailu sotienvälisessä Suomessa*. Gaudeamus, Helsinki 2018. 367 s.

Sotienvälisen Suomen suhteita Eurooppaan, kansainvälisyyteen ja kansallismielisyyteen on tutkittu monissa eri yhteyksissä sekä yleiseltä että yksittäisten toimijoiden ja vaikuttajien kannalta. Pekka Valtonen on ajallisesti ensimmäisen maailmansodan lopusta 1930-luvun puoliväliin ulottuvassa teoksessaan luonut eräänlaisen, toisinaan varsin värikkäänkin kronikan ajan tapahtumista ja keskeisistä hahmoista toisaalta olemassa olevan runsaan tutkimuskirjallisuuden (Risto Alapuro, Pauli Heikkilä, Matti Klinge, Heikki Mikkeli, Jukka Nevakivi, Toivo Nygård, Juhani Paasivirta, Timo Soikkanen ja monet muut), toisaalta arkistomateriaalin ja aikalaisdokumenttien pohjalta. Tärkeänä kysymyksenä on, miten 20-luvun kosmopoliittisuus muuttui 30-luvulla kansallismielisyyteen. Valtosen valitsema aihe merkitsee hänen kohdallaan uutta aluetta, sillä aikaisemmin hän on kirjoittanut laajasti Etelä-Amerikan ja Karibian historiasta sekä Kaarle V:n ajan Euroopasta.

Kirjansa ensimmäisessä luvussa Valtonen on esittänyt taustoittavan katsauksen Euroopan tilanteeseen ensimmäisen maailmansodan jälkeen poliittiselta, taloudelliselta ja ideologiselta sekä tekniikan kehityksen kannalta. Siinä tulee esille jo joukko sellaisia liikkeitä ja järjestöjä, joiden varaan koko kirja paljolti rakentuu. Erityisesti huomio kiinnittyy keskeisiin kansainvälisiin järjestöihin ja liikkeisiin, joihin suomalaiset osallistuivat, samoin suomalaisten omiin järjestöihin. Edellisiä ovat intellektuelleihin vedonneet sotaa ja nationalismia vastustanut Clarté-liike, Kansainliitto ja kreivi Richard N. Coudenhove-Kalergin Paneurooppaliike, jälkimmäisiä monien muiden joukossa Tulenkantajat-ryhmä, Akateeminen Karjala-Seura ja Itsenäisyyden Liitto. 20- ja 30-lukujen toistensa kanssa kilpailevien tai riitelevien järjestöjen toiminnasta Valtonen antaa havainnollisen kuvan.

Järjestöjen ohella toisen keskeisen näkökulman muodostavat käsiteltävänä aikana kirjoitetut, ajankohdan tilannetta tarkastelleet pamfletti- ja esittelytyyppiset teokset. Niitä kirjoittivat esimerkiksi Edward R. Gummerus, Uuno Hannula, Lauri Ingman, Felix Iversen, Urho Kekkonen ja Yrjö Ruutu. Listaan voidaan liittää myös Jussi Teljon teos *Sodanjälkeinen maailma 1920–1935*.

Aineistosta löytyy myös nimimerkki Antti Erään (toimittaja Leo Pesonen) teos *Valtiollinen tervahöyrymme. Ajankohtaista ajatusurheilua*. Valtosen teoksen kirjallisuusluettelon osana oleva ”Aikalais- ja muistelmakirjallisuus” osoittaa, miten runsasta tällainen kirjoittelu oli. Tuolloisella lukijalla oli niistä mahdollista saada tietoa, millaisia ajankohtaisia ongelmia maailmalla oli ja mitä Euroopassa ajateltiin.

Valtosen teoksessa nousee esille joukko merkittäviä kulttuurivaikuttajia, joiden toiminnan ja ajattelun päälinjat tulevat selkeästi esille. Näitä ovat eräiden tulenkantajien ohella esimerkiksi Harri Holma, Eino Kaila, V. A. Koskenniemi, Jarno Pennanen, Hagar Olsson, Hjalmar Procopé, Yrjö Ruutu, Erkki Räikkönen, Maila Talvio ja hänen puolisonsa, slavisti J. J. Mikkola sekä Johannes Öhquist. Muutamat näistä ovat kiinnostavia nimenomaan ideologisen kehityksensä kannalta. Paneurooppa-liikettä kannattanut Jarno Pennanen kääntyi vasemmistolaisuuteen, mutta samoin Paneurooppaa kannattanut Johannes Öhquist Kolmannen valtakunnan ihailijaksi. Maila Talvio ja J. J. Mikkola olivat 1900-luvun alussa olleet huomattavan kansainvälisiä, mutta 30- ja 40-luvuilla heidän toimintansa muuttui saksalaismieliseksi. Koskenniemen ja Talvion osalta lienee hyväksyttävä Valtosen yhteenveto heidän ajattelustaan:

> ”Kummankaan kohdalla fasismin liehittely ei mennyt niin pitkälle, että se olisi pyyhkinyt laajemman eurooppalaisen kulttuuriperinnön merkityksen heidän ajattelustaan ja korvannut sen vain uudella Italialla tai Saksalla. Fasismissa vetosi lähinnä bolševisminvastaisuus, Hitlerin Saksan osalta myös perinteinen saksalaismielisyys Suomessa sekä vuoden 1918 muistot. Koskenniemeä ja Talviota kuten niin monia aikakauden suomalaisia on pidettävä Saksan ystävinä ja ymmärtäjinä enemmän kuin Hitlerin liittolaisina. Kuinka pitkälle ystävyys ja ymmärrys itse kunkin kohdalla venyi, on päättymättömien arviointien varassa. Joka tapauksessa pikemminkin kuin fasisteja he olivat suomalaiskansallisia nationalisteja kosmopoliittisine sävyineen.” (213)

Kaikkein erikoisin ideologinen kehitys oli Yrjö Ruudulla. Hän kuului jääkäriliikkeen alkuunpanijoihin ja osallistui sisällissodassa valkoisten puolella taisteluihin. Sitten hän innostui heimoaatteesta, minkä jälkeen hän ryhtyi hahmottelemaan jonkinlaista valtiososialismia mutta ajoi samalla suomalaisuusaatetta. Seuraavaa vaihetta edusti kansallissosialismi tai kansallinen sosialismi. Vähitellen hänen yhteytensä vasemmistoon tiivistyivät.

Valtosen esittelemien toimijoiden joukkoon kuuluu myös erikoislaatuisena persoonallisuutena Aarne Selinheimo. Monenlaisilla aloilla toiminut ja epäsovinnaisia ratkaisuja elämässään tehnyt Selinheimo, joka välillä ansaitsi elatuksensa jopa pölynimurikauppiaana, ajoi erityisesti rauhanasiaa. Siihen hän käytti kaikki rahansa onnistuen solmimaan myös ulkomaisia yhteyksiä.

Yksittäisten toimijoiden ohella Valtonen muistuttaa aiheellisesti siitä, mikä varsin huomattava merkitys ylioppilailla noina aikoina oli. Yliopiston johdon ohella myös valtakunnan johdon oli reagoitava ylioppilaiden toimintaan.

Tämäntapaisten teosten ongelmana on aina aineiston valikointi, edustavuus ja kattavuus. Monet niistä toimijoista – henkilöistä tai järjestöistä – joita Valtonen esittelee, olivat hyvin julkisuudessa esillä. Mutta muodostaako heidän toimintansa koko kuvan 30-luvusta? Oliko Suomi sittenkään niin kansallismielinen 30-luvulla kuin yleisesti ajatellaan? Huomiota herättää etenkin se, että vaikka järjestöjen julkaisuista ja aikakauslehdistä puhutaan aiheellisesti omassa luvussaan, sanomalehdistö ei ole kovinkaan näkyvästi esillä Valtosen teoksessa 30-lukua käsiteltäessä. *Helsingin Sanomilla* oli esimerkiksi oma ulkomaankirjeenvaihtajansa ensin Kansainliitossa ja sitten Lontoossa, lehden myöhempi päätoimittaja Yrjö Niiniluoto. Hän raportoi erittäin uutterasti Englannin tapahtumista ja politiikasta. Sanomalehdillä oli myös lukuisia naisavustajia, jotka raportoivat eri maista. Esimerkiksi Liisi Karttunen raportoi jatkuvasti Italian tapahtumista. Ainakin sanomalehden lukijoilla oli mahdollisuus saada monipuolista kuvaa siitä, mitä maailmassa tapahtui. Myöskään sotienvälisen ajan runsasta matkakirjallisuutta ei ole huomioitu Koskenniemen teoksia lukuun ottamatta. Edes Olavi Paavolaisen laajoja matkoja ja matkakirjoja ei tarkemmin käsitellä, joskin ne ilmestyivät 30-luvun jälkipuoliskolla.

Lauri Viljanen mainitaan teoksessa useaan kertaan ja hänen teoksensa *Taisteleva humanismi* (1936) kerran alaviitteessä. Mistään ei kuitenkaan käy ilmi, miten laajamittaista, liberaalin humanismin sävyttävää kritiikkiä Viljanen harjoitti vuodesta toiseen *Helsingin Sanomissa*. Hänen kirjoittamansa arvostelut kattoivat niin kotimaisen kuin ulkomaisenkin kirjallisuuden. Myös Koskenniemi kirjoitti paljosta muustakin kuin hänelle erityisen läheisestä saksalaisesta ja ranskalaisesta kirjallisuudesta. Raoul af Hällströmin, jonka kriitikontoiminta monipuolisuudessaan hyvinkin vertautuu Olavi Paavolaiseen, osuus jää lähinnä mainintaan hurvittelusta tulenkantajien kanssa Pariisissa. Roland af Hällströmin toiminta elokuva-arvostelijana kyllä mainitaan, mutta ei hänen huomattavan monipuolista tietokirjaansa *Filmi – aikamme kuva* (1936).

Hitlerin *Mein Kampf*ia käsiteltäessä olisi syytä mainita Rafael Koskimiehen sitä koskeva laaja artikkeli ”Hitler ja hänen oppinsa” teoksessa *Kirjallisia näköaloja* (1936). Alun perin artikkeli oli ilmestynyt 1933 – siis jo paljon ennen teoksen suomentamista. Coudenhove-Kalergin *Paneuropa*-teoksen suomennos (1930) mainitaan aiheellisesti samoin kuin teoksen suomentajan, turkulaisen latinan kielen lehtorin Weikko Pakarisen Paneurooppa-harrastus. Sen sijaan jää mainitsematta, että Coudenhove-Kalergilta suomennettiin myös teos *Stalin & Kumpp*.

Valtosen teoksessa ovat varsin laajalti esillä ajankohtaisiin ilmiöihin

kantaa ottaneet kirjailijat. Aikansa suosittu ulkomainen viihdekirjallisuus ja viihde yleensäkin jäävät kuitenkin 30-luvun osalta käsittelemättä. Voi myös valittaa sitä, että usein hyvinkin kansainväliset eri taiteiden, maalaustaiteen, musiikin ja arkkitehtuurin edustajat jäävät 30-luvun osalta mainitsematta. Esillä ei myöskään ole Suomessa vierailleita taiteilijoita ja tutkijoita. Itse asiassa 20-luku on teoksessa käsitelty varsin monipuolisesti, mutta 30-luku ainakin jossain määrin yksipuolisesti.

Valtonen on havainnollistanut ja värittänyt teostaan sattuvasti eräillä pikanteilla yksityiskohdilla ja kuriositeeteilla. Teokseen sisältyy esimerkiksi mainio sitaatti Urho Kekkosen Erkki Räikköstä ivaavasta artikkelista, jossa todetaan muun muassa: ”Hän hyökkäsi kuin kuningas Jehu filistealaisten kimppuun, äänestytti itsensä puheenjohtajaksi ja erotti entiset johtokunnan jäsenet, valituttaen tilalle lakeijoitaan.” Kotimaan oloista vieraantuneen diplomaatti Harri Holman vierasvoittoinen puhetapa ja itseoppineen Kalevala-tutkijan J. E. Kaukomaan toivomus Euroopan yhdysvaltojen mahdollisimman pikaisesta toteutumisesta ovat myös Valtosen teoksen antia.

Kosmopoliitteja ja kansallismielisiä on toteutettu varsin huolitellusti. Teoksen muutamia harvoja epätarkkuuksia on henkilöhakemistossa oleva Lauri Viljasen väärä kuolinvuosi 1994 (po. 1984). J. J. Sederholm ei ollut maantieteen professori, vaan geologi, Geologisen toimikunnan johtaja. Diplomaatti Yrjö-Koskisen etunimi ei ole Aarne vaan Aarno. Nimimerkki A. N. on melkoisella varmuudella Berliinissä kirjeenvaihtajana toiminut Ada Norna. Valtosen käyttämästä varsin kattavasta tutkimuskirjallisuudesta jää kaipaamaan Clas Zilliacuksen artikkelia ”Världsherraväldets lokalavisor. *Ultra*, *Quosego* och andra handlingar från modernismens 1920-talet” (johdanto *Ultra*n ja *Quosego*n faksimilelaitokseen, 2014), Juhani Paasivirran Suomea ja Eurooppaa käsittelevää teosta (sen englanninkielinen versio on kylläkin mukana) sekä Ohto Mannisen ja Raimo Salokankaan Eljas Erkon elämäkertaa. Kuvitus olisi voinut olla monipuolisempikin. Vastapainona ovat lukuisat sattuvasti valitut sitaatit aikalaisteksteistä.

Kaiken kaikkiaan Pekka Valtonen on antanut sangen monipuolisen ja värikkäänkin kuvan sotienvälisen ajan kilpailevista aatteista ja järjestöistä sekä ideologisesta hapuilusta. Kokonaiskuvan täydentämiseen tarvittaisiin kuitenkin vielä muitakin näkökulmia ja muuta lähdemateriaalia esimerkiksi tutkijoiden ja taiteilijoiden ulkomaisten kontaktien, kouluopetuksen ja sanomalehdistön osalta.

NIIN & NÄIN -LEHDEN TILAAJILLE JA LUKIJOILLE TEOS -25%
siltalankirjakauppa.fi, alennuskoodi niin&näin

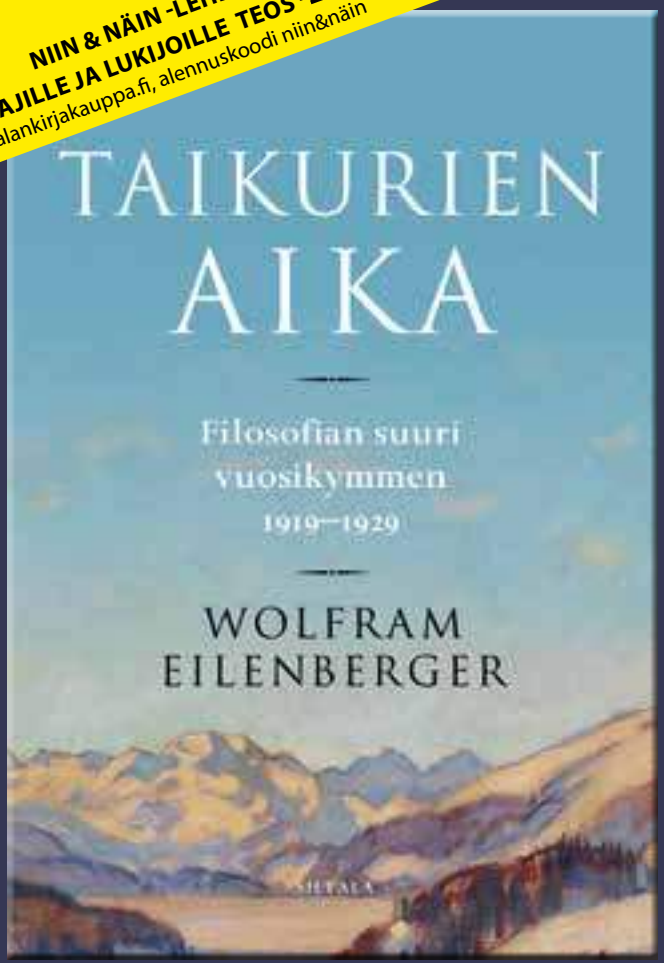

”Tätä nykyä Ernst Cassirerin ja Martin Heideggerin väittelyä Davosissa pidetään eräänä ajattelun historian merkkitapauksista.”

WOLFRAM EILENBERGER
TAIKURIEN AIKA
Filosofian suuri vuosikymmen 1919–1929

Filosofi Wolfram Eilenberger kuvaa teoksessaan hämmästyttävää älyllisen luovuuden aikakautta, jolloin suuret ajattelijahahmot Ludwig Wittgenstein, Walter Benjamin, Ernst Cassirer ja Martin Heidegger huipensivat saksankielisen filosofian hetkeä ennen toisen maailmansodan suurta katastrofia.

Eilenberger johdattaa lukijan neljän merkittävän filosofin ristiriitaisiin elämänvaiheisiin ja heidän kirjoituksiinsa, joiden ajatuskuviot heijastuvat meidän päiviimme saakka.

Saksalainen **WOLFRAM EILENBERGER** (s. 1972) väitteli tohtoriksi Zürichissä vuonna 2008 Mihail Bahtinin kulttuurifilosofiasta. Eilenberger on kirjoittanut filosofiaa ja jalkapalloa käsitteleviä teoksia, ja hän kirjoittaa myös päivä- ja aikakauslehtiin.

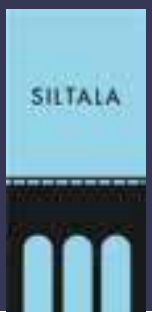

Tuomas Taskinen

Mielettömällä matkalla ei-minnekään

Georges Perec, *Talvinen matka* (Le Voyage d'hiver, 1979). Suom. Sami Sjöberg. Poesia, Helsinki 2017. 28 s.

Sami Sjöbergin käännös Georges Perecin (1936–1982) *Talvisesta matkasta* (Le Voyage d'hiver, 1979) on kaivattu lisä Perec-suomennosten kasvavaan kirjastoon. Perecin myöhäistuotantoon kuuluva lyhyt novelli on nauttinut Oulipo-ryhmän keskuudessa erityistä asemaa Perecin pitkien romaanien *Elämä. Käyttöohje* (La Vie mode d'emploi, 1978, suom. Ville Keynäs 2006) ja *La Disparition* (1969, Keynäksen suomennos tekeillä) rinnalla. Oulipon piirissä *Talvinen matka* on kasvanut kollektiiviromaaniksi, johon ryhmän jäsenet ovat kirjoittaneet Perecin tarinaa laajentavia novelleja. Mukaan lukien Jacques Roubaud'n vuonna 1992 julkaistu ensimmäinen "jatko-osa" näitä novelleja on ilmestynyt tähän mennessä 21, ja niitä on odotettavissa yhä lisää.

Teemu Ikosen toimittama *Menetelmällisen kirjallisuuden antologia* sisältää Markku Eskelisen ja Jaakko Yli-Juonikkaan tekstikokonaisuuden "200 578 509 309 952 Talvimatkaa", jossa kirjoittajat ovat mukaillen kääntäneet Perecin novellin, jakaneet sen neljääntoista fragmenttiin, ja sen jälkeen muokanneet tekstipalasia monimutkaisella proseduurilla siten, että niitä saadaan yhteensä 140. Yhdistelemällä fragmentteja Raymond Queneaun "sonettikoneen" *Cent Mille Milliards de Poèmes* (Satatuhatta miljardia runoa, 1961) tavoin, saa kirjoittajien mukaan otsikon mukaisen määrän "Talvimatkoja".

Talvisen matkan vaikutus, tekstuaalisissa jäljissä mitattuna pitkä, on helppo ymmärtää. Osaltaan kyse on Perecin liki myyttisestä asemasta Oulipon historiassa; toisaalta *Talvisen matkan* jatko-osien kieliposkiset piirteet ilmentävät oulipolaista suhtautumista klassikoihin, mikä on "samaan aikaan kunnioittava ja travestinen"[1]. Oulipo-klassikoksi *Talvinen matka* on kuitenkin poikkeuksellinen sikäli, että siinä ei käytetä ryhmän kirjoitusta määrittäviä kirjoittamisen rajoitteita. Siinä missä oulipolaisten rajoitteiden merkitystä on toisteltu paikoin väsymykseen asti "luovuuden" ja "inspiraation" vastustuksena (tuoreena esimerkkinä Jan Baetens *Menetelmällisen kirjallisuuden antologia*ssa[2]), *Talvinen matka* onkin viehättävä teksti siksi, että se ilmentää oulipolaisuutta traditiotietoisessa sensibiliteetissään ennemmin filosofisesti.[3] Kuten Sjöberg vihkoon kirjoittamassaan erinomaisessa jälkisanassa toteaa, *Talvinen matka* ja sitä seuranneet jatko-osat käsittelevät ennen kaikkea oulipolaiselle ajattelulle keskeistä "ennakoivan plagioinnin" käsitettä.

Metafiktiivisiin syvyyksiin

Mitä *Talvisessa matkassa* sitten tapahtuu? Perecin novelli on kertomus kirjallisuudenopettaja Vincent Degraëlista, joka löytää kyläreissulla Hugo Vernier -nimisen kirjoittajan teoksen "Talvinen matka". Lehteillessään kirjaa Degraël ymmärtää tehneensä uskomattoman löydön: Vernierin teos on täynnä sitaatteja 1800-luvun loppupuolen ranskalaisten runoilijoiden teoksista – Rimbaud'lta, Mallarmélta, Lautréamontilta, Verlainelta ynnä muilta. Sensaatiomaista kyllä, Vernierin teos on kuitenkin julkaistu ennen edellä mainittujen runoilijoiden kirjoja: nämä suuret nimet siis ovat plagioineet Vernieriä eikä päinvastoin. Löytönsä avulla Degraël pyrkii tutkijan palavalla intohimolla oikaisemaan ranskalaisen runouden historian, mutta hänen yrityksensä kuivuvat kokoon.

Tutkimukset keskeytyvät, kun toisen maailmansodan syttyessä hänet kutsutaan aseisiin. Kyläpaikkaan jäänyt Vernierin kirja tuhoutuu pommituksissa, eikä Degraël

onnistu sodan jälkeen löytämään kirjasta toista kappaletta, mikä saa hänet uskomaan kirjan koko painoksen tulleen tarkoituksellisesti tuhotuksi. Myös yritykset etsiä tietoa Vernierin elämästä jäävät tuloksettomiksi. Novellin lopussa Degraëlin kerrotaan kuolleen psykiatrisessa sairaalassa jättäen jälkeensä ”Talviseksi matkaksi” nimetyn tilikirjan, jossa hän selostaa vuosikymmeniä kestäneiden ”turhien tutkimustensa tarinan”. Degraëlin kerrotaan menettäneen järkensä, mikä kyseenalaistaa koko hänen kertomuksensa luotettavuuden.

Pinnallisella, tarinan tasolla *Talvinen matka* on perin traaginen, mutta novelli on paljon tarinatasoaan syvempi. Tämä syvyys aukeaa metafiktiivisyyden kautta, minkä merkitystä Sjöberg on eritellyt perinpohjaisesti jälkisanassaan. *Talvisessa matkassa* eri ontologiset tasot limittyvät: tästä vihjeenä on se, kuinka ”Talvinen matka” merkitsee novellin kontekstissa kolmea eri asiaa: se on niin Vernierin kadonneen teoksen ja Degraëlin tutkimusvihkon kuin Perecin novellin nimi.

Hajautettu tekijä

Jos kohta oulipolainen kirjallisuuskäsitys kritisoi ajatusta luovasta tekijästä, jonka esikuva Vernier novellissa on, Perecin teksti on rajoitteettomuudessaan huomattavan luova. *Talvinen matka* kuitenkin hajauttaa tekijän eri subjekteihin. Novellin tekijä piirtyy Vernierin, Degraëlin ja Perecin hahmojen suhteissa. Samalla Vernier edustaa kirjallista perinnettä laajemmin ja verhoaa Perecin oman plagioimisen: siinä missä tarinan tasolla Degraël lukee ranskalaisten runoilijoiden sitaatteja Vernierin teoksesta, konkreettisella kirjoittamisen tasolla Perec kirjoittaa (plagioi) näitä sitaatteja omaan novelliinsa. Subjektiasemasta toiseen liukumalla kirjoittamisen ja lukemisen tapahtumista tulee yhtä – kohtaaminen, jonka metafiktiivinen loikka ja alkuperästä irtautuminen mahdollistaa.

Sjöberg huomioi, että tiede ei kiinnity *Talvisessa matkassa* vain Degraëlin hahmoon, vaan novelli myös jäljittelee tieteellistä asiaproosaa luettelomaisessa parafraseerauksessaan ja kielikuvien vähäisyydessään. Perecin tyyli siis heijastaa Degraëlin asennetta, jossa Vernieriin kohdistuva innostus ei nouse niinkään subjektiivisesta lukukokemuksesta vaan ”objektiivisesta” halusta oikaista kirjallisuushistoria. Tätä tutkijan huumaa kuvataan novellissa elävästi: ”hänen löytönsä oli liian kaunis, liian ilmeinen, liian väistämätön ollakseen väärä, ja hän kuvitteli jo sen aiheuttamat huimaavat seuraukset, suunnattoman skandaalin, jonka tämän ’enteilevän antologian’ paljastus tulisi aiheuttamaan” (6).

Degraëlin tunteen paloa selittää usko luovaan tekijään ja tästä seuraava plagioinnin tuomio: Vernieriä seuranneet ranskalaisrunoilijat ovat ”suuren ja väärinymmärretyn runoilijan jäljentäjiä”. Laajemmin näen Degraëlin innon värittävän taustaa oulipolaiselle, negaatiossaan vahvistetulle tekijän kaipuulle. Tähän Degraëlin autenttisuuden kaihoon viittaa myös Tommi Kakko *Talvisen matkan* kritiikissään, kun hän kirjoittaa: ”Arvelen, että jopa jälkistrukturalismissa marinoidut lukijat tuntevat sitä”[4]. Näinpä *Talvisen matkan* tulkintaan aukeaakin taso, joka viettää Perecin omaelämäkerrallisuutta ja fiktiota sekoittavan tuotannon suuntaan.

Tiedepastissin tyylistä huolimatta Perec nousee novellissa esiin persoonallisissa äänenpainoissa. Tämä tapahtuu kuitenkin siten, ettei lukijan ole mahdollista erottaa, onko kyse Degraëlin vai kertojan ajatuksista, kuten novellin kuvatessa Degraëlin kokemusta Vernierin runojen parissa: ”Aivan kuin sanat – suloisempia kuin suudelmat tai petollisempia kuin myrkky –, nämä vuorotellen kuulaat ja hermeettiset, vastenmieliset ja sydämelliset, häikäisevät, herkeämättömästi hätääntyneen kompassineulan lailla hallusinatorisen väkivallan ja suunnattoman tyyneyden välillä heiluvat sokkelomaiset sanat…” (3) Perec nättäytyykin tekijänä kahtalaisesti: novellin kerronnallinen peli välittyy samaan aikaan sekä petollisen harhauttavana juonena että suloisen ironisena hymynä. Ei liene sattumaa, että Vernierin kirja ja sitä myöten Degraëlin tutkimuksen pohja tuhoutuvat toisessa maailmansodassa: tämä vihjaa kohti Perecin aiempaa tuotantoa, jossa hän on käsitellyt erilaisten kielellisten ja kerronnallisten pelien avulla sotaorpouttaan. Yksinäisyys on myös Degraëlin hahmon perustava tila. Kuten Sjöberg kirjoittaa, hän on ”Perecin kirjoittaman maailman vanki, joka kalistelee tekstuaalisen vankilansa kaltereja.” (26) Vernierin tekstin katoaminen vangitsee Degraëlin sisäiseen maailmaansa, vaikka lähes samanlainen tekstiaines on hänelle käsillä Vernieriä ”jäljentäneiden” runoilijoiden kirjoissa.

Talvisen matkan rakentama subjektius halkeaa siis kolmia. On Vernier, iäksi kadotettu ”alkuperä”. On yksinäistä kamppailuaan käyvä Degraël, joka sekoaa pyrkiessään löytämään kaiken myöhemmin tapahtuneen selittävän alkuperän. Ja on Perec, joka kurkkii virnuillen metafiktiivisen rakennelman takaa – leikkien, tyylitellen, harhautellen, surren. Vincent Degraëlin hahmoa kohtaan voi kuulla tuossa äänessä päällimmäisenä sympatian: ”Koko sodan ajan hän kantoi vihkoaan mukanaan ja kuin ihmeen kaupalla onnistui olemaan hukkaamatta sitä.” (7)

Viitteet & Kirjallisuus

1 Juri Joensuu, *Menetelmät, kokeet, koneet. Proseduraalisuus poetiikassa, kirjallisuushistoriassa ja suomalaisessa kokeellisessa kirjallisuudessa*. Poesia, Helsinki 2012, 69.

2 Teemu Ikonen & Juri Joensuu, Tulevaisuus tekeillä: Oulipon perinnöstä. Jan Baetensin ja Camille Bloomfieldin haastattelu. Teoksessa *Menetelmällisen kirjallisuuden antologia*. Toim. Teemu Ikonen. Post-Oulipo ry ja Mahdollisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2018, 88–89.

3 Filosofisesta lähestymistavasta Oulipoon ks. esim. Mikko Mankinen & Antti Salminen, Potentiaalisuudesta. Teoksessa *Menetelmällisen kirjallisuuden antologia*. Toim. Teemu Ikonen. Post-Oulipo ry ja Mahdollisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2018, 53–83.

4 Tommi Kakko, Outo kaipuu autenttiseen. *Nuori Voima* 3/2018, 57.

Mitä pahaa on hyvässä?

”Jos totuus kuitenkin yhtäkkiä löydettäisiin, olisi se äärimmäisen epämiellyttävä yllätys.”

LEV ŠESTOV

TOLSTOIN JA NIETZSCHEN KÄSITYS HYVÄSTÄ

(Dobro v utšenii gr. Tolstogo i F. Nietzsche, 1900)

Suom. Mari Miettinen
201 sivua
ISBN 978-952-7189-45-0
Sähkökirja 978-952-7189-46-7

32€ Sähkökirja 23 €
(Hinnoista -25 % kestotilaajalle)

Jumala on yhtä kuin hyvä: siten uskoi niin Tolstoi kuin Nietzschekin. Venäläinen filosofi Lev Šestov (1866–1938) oivalsi, että tämä samastus johti nämä kaksi ajattelijaa sekä heidän suurimpiin voittoihinsa että heidän pahimpiin kompastuksiinsa. Jos etsii hyvää, ei etsi Jumalaa.

Tolstoin ja Nietzschen käsitys hyvästä on dokumentti siitä, mitä löytyy, kun joku uskaltautuu yhtä syviin vesiin kuin Tolstoi ja Nietzsche. Se on myös Šestovin kypsän kauden avausteos, jonka myötä hän nousi yhdeksi tärkeimmistä eksistentiaalisista ajattelijoista.

NIIN & NÄIN

WWW.NETN.FI/KIRJAT 040 721 4891

KIRJOITTAJALLE

Tarjoa artikkeli-, essee-, puheenvuoro-, suomennos-, arvostelu- tai muita käsikirjoituksia lehdessä julkaistavaksi. **Artikkelin ihannepituus** on 30 000 merkkiä välilyönteineen (yli 40 000 on yleensä liian pitkä), kolumnin 7 500. Kirja-arvioiden pituus on 4500–9000 merkkiä välilyönteineen. Tieteellisissä tutkimus- ja katsausartikkeleissa noudatetaan *referee*-menettelyä. *niin & näin* käyttää Tieteellisten seurain valtuuskunnan (TSV) vertaisarviotunnusta ja on sitoutunut noudattamaan tunnuksen käytölle asetettuja ehtoja.

Lähetä käsikirjoitus toimitukselle sähköpostin doc-liitetiedostona. Liitä saateviestiin nimi, osoite, sähköpostiosoite ja puhelinnumero sekä kirjoittajatiedot (nimi, arvo ja/tai toimi, paikka) kirjoittajaluetteloa varten. Yhteensopivuusongelmista johtuen toimitus toivoo, että OpenOffice-ohjelmalla tehtyjä tiedostoja ei lähetetä tai toimitukseen otetaan ainakin yhteyttä etukäteen tarvittavien muutosten takia.

Älä käytä mitään tekstinkäsittelyohjelmien muotoilutoimintoja (ei tyylimäärittelyä, sarkaimia, sivunumerointia eikä tavutusta). Käytä vain *kursiivia* tekstin korostamiseen ja vieraskielisiin termeihin, ei lihavointia tai alleviivausta. Merkitse leipätekstiin kursiivilla myös teosten nimet, mutta artikkelien nimet lainausmerkeissä. Käytä kaksinkertaisia lainausmerkkejä sitaateissa, korostaessasi tiettyä termiä ja ironisessa tms. merkityksessä. Käytä yksinkertaisia lainausmerkkejä käsitteiden korostamiseen sekä lainauksen sisällä. (Kaikenlaisia asioita kutsutaan ”työksi”. Professori toteaa: ”Työtä se on ’viherpiipertäjien’ filosofiakin.” Viime aikoina ’työn’ määrittely on noussut ”syvällisen” keskustelun aiheeksi.) Toisin kuin edellä, lainausmerkkien (kuten kursiivin) ylikäyttöä kannattaa kuitenkin välttää. Käytä vain samaan suuntaan kaartuvia lainausmerkkejä.

Laadi artikkelin alkuun 2–6 virkkeen pituinen ingressi, joka johdattaa lukijan kirjoituksen teemoihin. Vältä kuitenkin tyyliä ”Tässä artikkelissa käsittelen... Lopuksi totean...”. **Jaa teksti väliotsikoilla.** Huomaa, että lehtitekstissä hyvin pitkät kappaleet ja luvut ovat kankeita. Vältä myös liian pitkiä väliotsikoita. Jutun pääotsikossa voi olla alaotsikko. **Jos haluat merkitä sitaatin,** luettelon tms. erillisenä sisennettynä kappaleena, merkitse sen alkuun [SISENNYS] ja loppuun [SISENNYS LOPPUU].

Käytä viitteisiin tekstinkäsittelyohjelman viitetoimintoa. Käytä vain viitenumeroituja loppuviitteitä, ei ala- eikä teksti- tai sisäviitteitä. Ilmoita loppuviitteessä kirjoittajan nimi, vuosiluku ja sivunumerot (Drakuli 2007, 14–15). Toistuvaan viitteeseen viitataan merkinnällä ”Sama” + tarvittaessa sivunumerot. Huom: kirja-arviossa voit kuitenkin viitata arvosteltuun teokseen tekstin sisäisellä sulkuviitteellä, mutta muihin teoksiin normaalisti loppuviitteellä.

Merkitse kirjallisuusluetteloon kirjoittajan suku- ja etunimi, teoksen nimi, kustantaja, kustantajan kotipaikka ja ilmestymisvuosi. Teos kursiivilla, artikkelin nimi ilman kursiivia. Aikakauslehtiartikkelista ilmoita julkaisun nimi, lehden numero ja sivunumerot. Kokoelma-artikkeleista artikkelin nimi ensin, sitten teos kursiivilla ja sen julkaisutiedot normaaliin tapaan. Mainitse suomennoksista myös alkuteoksen nimi, ilmestymisvuosi ja kääntäjä. Myös uudelleen julkaistuista klassikkoteksteistä on hyvä mainita alkuperäinen julkaisuvuosi. **Viitteissä ja lähdeluettelossa on, toisin kuin leipätekstissä, hyvä käyttää lyhenteitä (mm., esim., ks., vrt.).**

Dewey, John, *Democracy and Education. An Introduction to the Philosophy of Education* (1916). Free Press, New York 1997.

Hacking, Ian, *Mitä sosiaalinen konstruktionismi on?* (The Social Construction of What?, 1999). Suom. Inkeri Koskinen. Vastapaino, Tampere 2009.

Nagel, Thomas, What Is It Like to Be a Bat? *Philosophical Review*. Vol. 83, No. 4, 1974, 435–450.

Petman, Jarna, Pahuuden patologisesta dialektiikasta. Teoksessa *Immanuel Kant. Radikaali paha. Paha eurooppalaisessa perinteessä.* Toim. Ari Hirvonen & Toomas Kotka. Loki, Helsinki 2004, 271–288.

Simmel, Georg, Eräistä filosofian nykyongelmista (Über einige gegenwärtige Probleme der Philosophie, 1912). Suom. Olli Pyyhtinen. *niin & näin* 4/06, 42–45.

Viittaukset kokonaisiin toimitettuihin teoksiin (mutta mieluiten yksilöidysti artikkeleihin):

Visions of Value and Truth. Understanding Philosophy and Literature. Toim. Floora Ruokonen & Laura Werner. Acta Philosophica Fennica, Vol. 79. Societas Philosophica Fennica, Helsinki 2006.

Tarkempia ohjeita löytyy lehden kotisivuilla olevista laajennetuista kirjoittajaohjeista.

Laita kaikki kysymykset tai huomautukset saateviestiin. Lähetä kaaviot tai taulukot erillisinä tiedostoina. Tarkemmat muotoiluohjeet lähetetään pyydettäessä.

Julkaistavaksi hyväksytyt kirjoitukset voidaan julkaista samalla tai myöhemmin myös lehden verkkosivuilla.

Neuvoja kirjoittajille

- Tarkista, että tekstin aikamuoto ei vaihdu perusteetta.
- Vältä liian pitkiä ja koukeroisia virkerakenteita.
- Vältä tarpeettomia kankeita ilmaisutapoja (kautta, taholla, myötä, välityksellä, johdosta, toimesta, koskien, liittyen, suhteen, nähden, osalta).
- Vältä anglismeja kuten: ”Olen kiinnostunut en vain metafysiikasta vaan myös etnografiasta.”; ”Se on hankalaa, että keskustelu puuroutuu.”